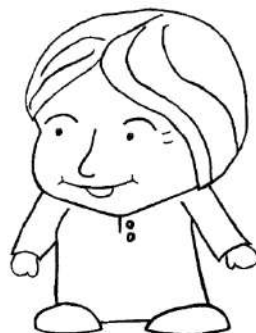
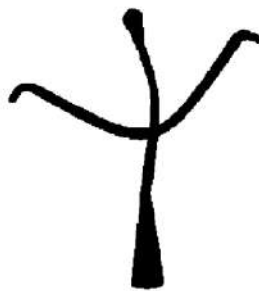

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

О. Г. Коваленко

**МІЖОСОБИСТІСНЕ
СПІЛКУВАННЯ
ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ:
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Київ – 2015

УДК 159.9 : 366.632–053.9

ББК 88.5

К56

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 7 від 28 травня 2015 року)

Рецензенти:

Гура Тетяна Євгенівна, доктор психологічних наук, доцент

Ткачук Таїсія Анатоліївна, доктор психологічних наук, професор

Чернобровкіна Віра Андріївна, доктор психологічних наук, професор

Науковий редактор:

І. Д. Бех, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, директор Інституту проблем виховання НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України

К56 Коваленко О. Г., Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія / Олена Григорівна Коваленко. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2015 – 456 с.

ISBN 978-966-2633-55-9

Монографія присвячена дослідженню психологічних особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку як складного процесу формування емоційних взаємин особистості з людьми, котрі її оточують. У цій праці узагальнено погляди науковців щодо зазначеної проблеми, розроблено модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку, запропоновано методи та методики для його діагностики, висвітлено результати діагностики особливостей комунікативної, когнітивної та регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці, представлено програму оптимізації міжособистісного спілкування осіб цього віку й рекомендації з його вдосконалення.

Книга може стати в нагоді науковцям і практикам у галузі психології, геронтології, соціології, а також усім, хто цікавиться проблемами пізнього етапу життя людини.

ISBN 978-966-2633-55-9

УДК 159.9 : 366.632–053.9

ББК 88.5

© О. Г. Коваленко, 2015

ЗМІСТ

ОПТИМІЗАЦІЯ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ ЯК ВАЖЛИВА СОЦІАЛЬНА І НАУКОВА ПРОБЛЕМА (замість вступу).....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ.....	9
1.1. Філософсько-психологічні підходи до вивчення міжособистісного спілкування	9
1.2. Загальнотеоретичні положення психології міжособистісного спілкування.....	37
1.3. Структурно-функціональний аналіз міжособистісного спілкування	56
РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	83
2.1. Психологічні особливості похилого віку як періоду старості.....	83
2.2. Специфіка розвитку особистості в похилому віці.....	101
2.3. Психологічна сутність міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	138
РОЗДІЛ III. КОНЦЕПТУАЛЬНА ПАРАДИГМА ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	158
3.1. Науковий підхід та принципи розуміння міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	158
3.2. Міжособистісне спілкування в системі психічних явищ літньої особистості	175
3.3. Структура і функції міжособистісного спілкування в похилому віці.....	179
3.4. Механізми розвитку та чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	185
3.5. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	195
РОЗДІЛ IV. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ..	202
4.1. Обґрунтування методичного забезпечення та процедури емпіричного дослідження міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	202
4.2. Аналіз якісних та кількісних показників прояву когнітивної, регулятивної і комунікативної підсистем психіки особистості в	

похилому віці.....	220
4.3. Характер міжособистісного спілкування в похилому віці.....	240
4.4. Особливості коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань у похилому віці.....	250
4.5. Порівняння показників міжособистісного спілкування осіб похилого віку, які мають різні особливості когнітивної й регулятивної підсистем психіки.....	270
4.6. Специфіка міжособистісного спілкування осіб похилого віку у співвідношенні з характером середовища та з їхніми рисами як біологічного індивіда та члена соціуму.....	284
РОЗДІЛ V. ОСНОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ.....	294
5.1. Наукове обґрунтування програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	294
5.2. Соціально-психологічний тренінг для осіб похилого віку: розробка та впровадження.....	301
5.3. Результати впровадження програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	313
5.4. Зміст і методичні засади підвищення компетентності соціальних робітників у психології пізньої дорослості.....	320
5.5. Методичні рекомендації з оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	327
ПІСЛЯМОВА.....	339
ЛІТЕРАТУРА.....	341
ДОДАТКИ.....	377
ДОДАТОК А. Процедура стандартизації методик для дослідження осіб похилого віку.....	377
ДОДАТОК Б. Інтерв'ю.....	384
ДОДАТОК В. Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку з низьким і високим рівнями за окремими показниками.....	388
ДОДАТОК Д. Порівняння особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку.....	408
ДОДАТОК Е. Зміст занять програми тренінгу з оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку...	431

*Світлій пам'яті мого батька
Григорія Михайловича Коваленка*

**ОПТИМІЗАЦІЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ
ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ,
ЯК ВАЖЛИВА СОЦІАЛЬНА І НАУКОВА ПРОБЛЕМА
(замість вступу)**

Вік обраних, вік мудрості, час, коли найбільше розумієш цінність життя, час, коли найбільш гостро відчуваєш наслідки колишнього способу життя... Так характеризують особливий етап життя людини, який називають порізнюму – старістю, пізньою зрілістю, пізньою дорослістю, геронтогенезом, дряхлістю, третім віком, поважним віком, похилим віком, літнім віком, – етап, який починається приблизно в 60 років і триває до закінчення життя людини. Це – третя, заключна епоха її життя, котра неоднозначно оцінюється науковцями і суспільством. Епоха втрат, проблем, хвороб, але й епоха цілісного функціонування особистості. Адже, поряд із обмеженням життєдіяльності організму, зі згортанням його окремих функцій, зі зниженням адаптаційних психофізіологічних можливостей, з'являються нові функції, механізми, можливості, які забезпечують пристосування людини до нової ситуації.

Пізня дорослість може охоплювати досить тривалий віковий період, який не є однорідним. Тому її поділяють на кілька стадій, не завжди визначаючи хронологічні межі кожної. У вітчизняній науці прийнято розрізняти похилий вік, старечий вік і вік довгожителів, або час дряхлості. Особливої уваги в нашій державі нині потребують люди похилого віку, чиє дитинство припало на відновлення країни після Другої світової війни, молодість – на час застою, зрілість – на розпад СРСР і економічне зубожіння, пізня зрілість – на час неоголошеної війни із сусідньою державою. Їм довелося відчути вплив кризових явищ у суспільстві, зміни в найближчому соціальному оточенні (утрату рідних та друзів, певну ізоляцію від дітей та онуків), зміну професійного статусу (унаслідок виходу на пенсію) та актуалізацію захворювань і всіляких негараздів. Постає проблема вдосконалення їхньої життєдіяльності, тим паче, що у зв'язку із загостренням демографічної ситуації

в країні – відчутним постарінням її населення – відбувається різке збільшення кількості літніх людей, які становлять досить велику соціальну спільноту, і ця проблема набуває не лише соціального, а й державного значення.

Одним із шляхів її вирішення, з нашого погляду, є вдосконалення міжособистісного спілкування, адже саме з ним, як засвідчують окремі вчені, пов'язана провідна діяльність осіб похилого віку. Його якість відбивається на рівні життя людини, на темпах її старіння, на емоційному та інтелектуальному стані та на самопочутті. Тому міжособистісне спілкування осіб похилого віку вимагає спеціального дослідження.

Окремої уваги потребують деякі аспекти міжособистісного спілкування літніх осіб. Зокрема, досить гостро в цьому віці постають проблеми самотності через смерть чоловіка або дружини, смерть близьких друзів, зменшення кількості контактів з дітьми та онуками; проблеми бар'єрів у стосунках із представниками інших поколінь (це можуть бути близькі люди або взагалі майже не знайомі особи); проблеми через ситуаційне гіперспілкування в умовах будинку-інтернату тощо. Відбуваються зміни в міжособистісному спілкуванні літнього подружжя: чоловік і дружина можуть стати байдужими один до одного, просто співіснувати, також можливе виникнення конфліктів та непорозумінь між ними, або ж їхні взаємини зміцнюються, якщо побудовані на основі любові та дружби. Літня людина може укласти новий шлюб: у такому випадку міжособистісне спілкування набуває нової динаміки, особливо якщо члени нового подружжя належать до різних вікових категорій. Важливим засобом підтримання зв'язку зі світом у похилому віці є різноманітні спільноти (групи за інтересами, суспільні організації, конфесійні об'єднання тощо), у межах яких можливе сприяння оптимізації міжособистісного спілкування людей похилого віку, але такі спільноти в нашому суспільстві недостатньо поширені. Удосконаленню міжособистісного спілкування в цьому віці може сприяти наставницька діяльність, коли людина передає власний досвід молодшому поколінню, однак постає проблема з організацією такої діяльності.

Тож, оптимізація міжособистісного спілкування літніх людей є однією з нагальних проблем сучасного суспільства, а пошук шляхів та засобів такої оптимізації – досить актуальною проблемою сучасної психологічної науки.

Тривалий час у вітчизняних наукових роботах, присвячених вивченню старості, увага акцентувалася на біологічних та соціальних її аспектах. В Україні в 1958 році відкрито перший у СРСР і один із перших у світі Інститут геронтології Академії медичних наук СРСР (тепер – Інститут геронтології Національної Академії медичних наук України). Його становлення пов'язане з іменами І. І. Мечникова, О. О. Богомольця, І. І. Шмальгаузена, О. Н. Северцова, О. В. Нагорного, М. М. Горєва, Д. Ф. Чеботарьова й В. В. Безрукова. Науковці

інституту займалися питаннями довголіття та психологічного вітаукту, біологічних, соціальних і психологічних чинників старіння.

Психологічні особливості осіб похилого віку в контексті проблем закономірностей та періодизації психічного розвитку особистості досліджували М. Д. Александрова, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Г. Д. Бердишев, К. Висьневська-Рошковська, Дж. Курцмен, О. Г. Лідерс, В. Ф. Моргун, О. В. Нагорний, О. Ф. Рибалко. Основні механізми старіння, серед них і психологічні, розглядали В. В. Безруков, І. В. Давидовський, Н. Ф. Дементьєва, Т. Д. Марцинковська, Н. В. Паніна, В. В. Фролькіс.

Особистісний розвиток в похилому віці і в старості вивчали М. Д. Александрова, Б. Г. Ананьєв, І. Г. Беленька, К. Висьневська-Рошковська, Є. І. Головаха, І. В. Грошев, І. В. Давидовський, Д. Дойл, Е. Еріксон, М. В. Єрмолаєва, К. Д. Константінов, О. В. Краснова, О. О. Кронік, О. Г. Лідерс, С. Д. Максименко, І. Х. Петров, М. С. Пряжніков, Дж. Рембовскі, К. Рошак, Л. Торнстон, Х. Д. Христов, Р. С. Яцемирська. Особистісні зміни у старості, духовний розвиток, особливості життєвого шляху осіб похилого віку проаналізовано в роботах К. О. Абульханової-Славської, І. Д. Беха, Т. Р. Джонсона, І. Г. Коваленко-Кобилянської, Е. Леванталь, Н. А. Логінової, Е. О. Помиткіна, М. Л. Смульсон, Т. М. Титаренко, Г. Томе, К. Рошака, Т. Хейса та інших. У працях Л. В. Бороздіної, Т. З. Козлової та О. М. Молчанової основна увага приділялася дослідженню самооцінки та Я-концепції в похилому віці. О. В. Краснова займалася проблемами ідентифікації та стереотипізації людей похилого віку. Особливості ціннісних орієнтацій особистості в похилому віці вивчали І. Д. Бех і Х. О. Порсева.

Старіння когнітивної сфери досліджували Н. Ю. Бачинська, Д. Бромлей, Д. Векслер, В. Д. Демченко, Г. Леман, М. Б. Маньковський, Н. О. Подгорецька, А. Т. Уелфорд, М. Ч. Файнсен, М. О. Холодна, У. Шайї. Психопатологічні аспекти старіння були в центрі уваги Є. С. Авербуха, Н. К. Корсакової, М. Є. Телешевської та інших.

К. Висьневська-Рошковська, О. О. Березіна, Т. М. Волкова, А. А. Дискін, А. В. Дмитрієв, Т. М. Еммерс-Соммер, Г. Йолов, Н. В. Паніна, Н. Смелзер, Т. В. Смірнова, М. Я. Сонін, В. Д. Шапіро та інші розглядали соціальні проблеми старіння та старості. Соціально-психологічні контакти в похилому віці, зокрема в сім'ї, у будинках-інтернатах, досліджували В. Д. Альперович, Т. М. Волкова, Дж. М. Готман, Н. Ф. Дементьєва, Л. Л. Карстенсен, М. Р. Мінігалієва, О. Б. Поднебесна, М. С. Пряжніков, Л. О. Регуш, О. В. Хухлаєва, Р. С. Яцемирська.

Проте, незважаючи на важливість досліджуваних питань, слід констатувати, що проблематика міжособистісного спілкування в похилому віці недостатньо розроблялася в контексті як вікової, так і соціальної психології.

Малодослідженими залишаються проблеми закономірностей, структури, функцій, психологічних механізмів, умов та чинників продуктивного міжособистісного спілкування людей похилого віку. Звертаючись до дослідження зазначених проблем, слід згадати про таку особливість розвитку особистості в період старіння, як варіативність індивідів. Адже різні особи одного віку на етапі старості можуть суттєво відрізнятися одна від одної за психологічними характеристиками. Така відмінність зумовлена різноманітними чинниками, зокрема станом здоров'я, стилем життя, особливостями взаємин з оточуючими тощо.

Отже, ця монографія присвячена аналізу специфіки, закономірностей, структури, механізмів, чинників, функцій міжособистісного спілкування людей похилого віку. Міжособистісне спілкування розглядається як важливий для розвитку особистості в похилому віці процес, котрий зумовлює формування її взаємин з оточуючими і дозволяє вирішувати життєво важливі проблеми.

У монографії узагальнено й систематизовано погляди вітчизняних та зарубіжних науковців на проблему міжособистісного спілкування осіб похилого віку, проаналізовано значення такого спілкування в їхньому розвитку та соціальній інтеграції, розроблено його модель.

Обґрунтовано результати дослідження особливостей комунікативної, когнітивної та регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці. Виявлено зв'язок міжособистісного спілкування літніх людей з різними особливостями когнітивної та регулятивної підсистем їхньої психіки, а також з різними соціальними умовами існування та ознаками цих людей як біологічних індивідів та членів соціуму. Укладено програму оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку, зокрема: для літніх осіб розроблено соціально-психологічний тренінг; для соціальних робітників запропоновано курс лекцій «Психологія пізньої дорослості». За результатами проведеного дослідження створено методичні рекомендації для психологів та для осіб, які безпосередньо взаємодіють з літніми людьми, а також психологічні рекомендації для членів родини літніх осіб та для них самих.

Представлена на розгляд читача наукова праця ґрунтується на загальнометодологічних принципах і підходах. Однак міжособистісне спілкування в похилому віці зумовлюється неповторністю особистостей, які в нього включені. Тому автор монографії не претендує на абсолютизацію наукових здобутків, отриманих у ході дослідження, проте сподівається, що запропоновані підходи, методи, методики, рекомендації стануть у нагоді як спеціалістам, чия професійна діяльність пов'язана з людьми похилого віку, так і всім, кого цікавлять проблеми старіння.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ

ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ

1.1. Філософсько-психологічні підходи до вивчення міжособистісного спілкування

Обґрунтування психологічних особливостей міжособистісного спілкування передбачає аналіз філософсько-психологічних поглядів зарубіжних та вітчизняних учених на проблему спілкування взагалі та міжособистісного спілкування зокрема. Проаналізуємо філософську та психологічну літературу з проблеми спілкування, у тому числі міжособистісного.

Тема міжособистісного спілкування відображена в дослідженнях проблем не лише спілкування, зокрема міжособистісного, а і взаємодії, комунікації, соціальної перцепції, пізнання тощо. Вона була і є предметом комплексного дослідження філософів, соціологів, етиків, психологів, педагогів, представників інших наукових дисциплін.

Розглянемо становлення й розвиток основних ідей і концепцій щодо проблеми спілкування, включаючи міжособистісне.

Погляди філософів античного часу на феномен міжособистісного спілкування. М. С. Каган зазначає, що в давні часи первісну людину більше цікавила природа та світ «духів», тотемів, божеств, а взаємини людей уваги не привертала [135, с. 8].

У давньокитайській та давньоіндійській філософії проблеми спілкування розглядалися переважно в межах релігійного світобачення. Важливим засобом регуляції соціальних, міжособистісних стосунків уважали ритуал. Необхідно було дотримуватися різних ритуалів поведінки, пов'язаних із вищими законами, які зумовлюються існуванням моральних цінностей і чеснот – обов'язку, любові, шанобливості, справедливості, благородності й людинолюбства. Ритуали дозволяли регулювати міжособистісні стосунки й запобігати конфліктам [327].

Давньокитайський мислитель Конфуцій уважав, що поводитися з іншими необхідно так, як бажаєш, щоб поводитися з тобою. Він звертав увагу на певні моральні якості людини, завдяки яким вона стає приємною та корисною у спілкуванні: це почуття обов'язку щодо інших осіб, повага до них, особливо

старших за віком, виконання встановлених у суспільстві норм і правил поведінки. Конфуцій виділяв п'ять якостей благородної людини: любов і співчуття до людей; справедливість; дотримання церемоній та обрядів (зокрема у виявленні поваги до батьків і правителів); розсудливість і мудрість (як уміння передбачати наслідки своїх дій); щирість, добрі наміри, сумлінність. Наявність у людей таких якостей дозволяє підтримувати порядок та гармонію в суспільстві [168].

Софісти, давньогрецькі красномовці, у V столітті до нашої ери, розглядаючи проблеми спілкування, акцентували увагу на трьох аспектах: зв'язок індивіда з іншими особами є виявом впливу на них; комунікативний контакт індивіда з іншими не є випадковим; комунікативний контакт індивіда з ними може бути небезпечним явищем [1].

Давньогрецькі філософи Сократ і Арістотель указували на особливості дружніх стосунків, їхнє значення в житті людини. Сократ спілкування розглядав як рівноправний діалог, взаємну розмову, бесіду; воно є важливим засобом самопізнання. Його вчитель, Платон, наголошуючи на необхідності підкорення індивідуального державному, уважав спілкування певним ритуалізованим процесом, де, у першу чергу, мають бути реалізовані державні потреби та інтереси. Спілкування він у цілому оцінював як благо, бо воно дозволяє пізнати себе та інших, пізнати істину [1; 327].

У контексті спілкування Платон та Сократ розглядали феномен дружби. Платон оцінював дружбу не з позицій окремого індивіда, а з позицій суспільства, підкреслював її соціально-інтегративні функції, уважав, що будь-які стосунки (у тому числі і дружні) мають керуватися спільною метою, спрямовуватися і регулюватися законами. Він розглядав чинники, які зумовлюють дружбу між різними людьми, окремо наголошуючи на їхній схожості, рівності, турботі про взаємне щастя. Сократ твердив, що без дружби жодне спілкування не має цінності; вона важливіша за матеріальні блага (коней, собак, золото). Він сам був стурбований тим, що, маючи досить поважний вік, не знає, як знайти друга [166; 442].

Інший учень Платона, Арістотель, уважаючи людину суспільною істотою, надавав спілкуванню важливого значення у її житті. Він розглядав різні види спілкування, залежно від стосунків, у яких воно здійснюється, і, відповідно, від його мотивів. Так, в економічних стосунках, що мають на меті лише вигоду, він бачить тільки соціальні форми спілкування – спілкування в межах окремого дому, спілкування заради виконання господарських справ, спілкування для обміну благами. Мотиви, які спрямовують поведінку осіб у даному випадку, відрізняються від тих, що характеризують дружнє спілкування, або тих, що виникають у політичних стосунках. Арістотель намагався обґрунтувати самоцінність людського спілкування. «Золотою серединою» у спілкуванні є, на

його думку, дружелюбність. На відміну від дружби, у ній немає пристрасності і прихильності до того, з ким спілкуєшся.

Отже, у спілкуванні має бути «золота середина» [166, с. 14–20; 327].

Аналізуючи причини виникнення позитивних міжособистісних, дружніх стосунків, Арістотель, наголошував, що друзями є ті, хто сприймає однаково деякі речі як гарні і деякі речі як погані, ті, хто разом є друзями однієї людини і ворогами іншої. Схожість у прагненнях також, на його думку, може стати причиною виникнення позитивних міжособистісних взаємин [442].

Давньоримський філософ, політик, оратор М. Т. Цицерон також розглядав проблеми міжособистісного спілкування в контексті дружніх стосунків. Його думки з цього питання відображені в окремому трактаті «Про дружбу». Дружба, за Цицероном, – це повна згода у бажаннях, прагненнях і думках щодо всіх справ у поєднанні з доброзичливістю і прихильністю. Це найвища цінність; вона найбільше властива людській природі, бо людина народжена, щоб бути пов'язаною з іншою людиною, причому тісніше з тією, до якої ближче знаходиться, з ким вступає у безпосереднє міжособистісне спілкування. Тому людина частіше перевагу надає: співгромадянам, а не жителям інших країн; родині, а не стороннім особам. Важливою умовою дружби є те, що вона можлива лише між чесними людьми, тобто тими, хто є вірним, непідкупним, неупередженим, відрізняється стійкістю; між тими, у кого немає жадібності, розбещеності, нахабності. Причиною справжньої дружби, на думку Цицерона, є любов, душевна схильність, а не користь та взаємна вигода [373].

Отже, давні філософи, розглядаючи особливості спілкування, зосереджували увагу переважно на його зв'язку з релігійними аспектами, на ритуалах у спілкуванні, умовах ефективного спілкування, на якостях особистості, котрі забезпечують позитивне розгортання цього процесу. Особливу увагу вони приділяли проблемі дружби, дружніх стосунків, уважаючи її чинником схожості партнерів по спілкуванню, їхню згоду.

Погляди філософів на феномен міжособистісного спілкування у Середньовіччі та Новий час. Французький письменник і філософ епохи Відродження М. Монтень аналізував проблеми, пов'язані з міжособистісним дружнім спілкуванням [233]. У взаєминах із двома ворогуючими сторонами третя сторона, на його погляд, може підтримувати дружні стосунки з ними обома. Він виділяє три види спілкування – дружнє спілкування, спілкування з жінками (любове спілкування) і спілкування з книгами. Дружнє спілкування та спілкування з жінками залежать від випадку та волі інших осіб. Перше трапляється дуже рідко і тому не може врятувати від нудьги, а друге минає з роками (адже жінка втрачає свою могутню силу – красу). На противагу цим видам спілкування, спілкування з книгами – найстійкіше, йому властиві постійність і легкість, з якою його можна підтримувати. М. Монтень виділяв

два види дружніх стосунків – безкорислива дружба, яка виникає за бажанням людини, та дружні взаємини, зумовлені сусідством або кровними зв'язками. Перші, зазвичай, на голову вищі. Розум, мудрість і дружні прихильності частіше зустрічаються серед чоловіків, тому вони і керують справами світу.

Засновник «договірної» теорії походження держав Т. Гоббс уважав, що спілкування формується під впливом суспільного договору; він досліджував особливості мови як засобу спілкування людей [327].

Б. Спіноза, голландський філософ, прихильник ідеї «розумного егоїзму», спілкування вважав суперечливим процесом притягання і відштовхування, засобом отримання користі. Відомою є його теза – «людина людині – бог». Але люди, як він зазначав, на жаль, не живуть згідно з цією нормою, і при спільному існуванні частіше виникають непорозуміння й навіть ненависть [327].

Дж. Локк, англійський філософ і педагог XVII століття, досліджував виховну функцію спілкування, зазначаючи, що воно може позбавити молоду людину її недоліків, зокрема невпевненості, сором'язливості. Уважаючи, що основою нашого пізнання є досвід, який складається з одиничних сприйнятів, він вивчав роль спілкування у процесі пізнання та в людському житті взагалі й аналізував роль мови як засобу спілкування. Сприйняття поділяв на відчуття (дії предмета на наші органи чуття; такі ідеї отримуються більше ніж одним відчуттям – ідеї простору чи протяжності, форми, спокою і руху тощо) і рефлексію (дії розуму щодо його інших ідей). Локк указував і на моральний зміст спілкування, звертаючи увагу на те, що позбавлення людини спілкування є досить важким для неї випробуванням [210].

Природною властивістю людини визнавав товариськість французький письменник, мислитель XVIII століття Ж.-Ж. Руссо [327].

П. А. Т. Гольбах, французький філософ, письменник, просвітник, дружбу вважав формою спілкування, яка характеризується довірою, взаємодопомогою, повагою, вірністю, поблажливістю, ніжністю. Справжня дружба тісно поєднує добродішних осіб, натхненних щирим прагненням сприяти щастю один одного. Виявляючи добродішність, людина може заслужити довіру, повагу тих, з ким вона пов'язана якимись взаєминами. П. А. Т. Гольбах зазначав, що основою дружньої прихильності є ті вигоди, які друзі розраховують отримати один від одного. Без цих вигод дружба втрачається. Противагою дружби є відштовхування [79; 327].

І. Кант, відомий німецький філософ XVIII століття, фундаментальним принципом учення якого є категоричний імператив (єдиний фундаментальний моральний принцип: завжди чинити так, аби розглядати інших людей як цілі, а не як засоби), уважав, що форма вдосконалення морально-правового устрою втілюється у спілкуванні. Його він розглядав як взаємодію суб'єктів на основі

їхньої спільності, а товариськість – як важливу атрибутивну властивість людства. Спілкування передбачає розуміння опису світу суб'єктами, які вступають у взаємодію. Якщо такого розуміння немає, то відбувається не спілкування, а механічно-автоматичні контакти. Тобто для справжнього спілкування його суб'єкти повинні мати схоже розуміння оточення [4].

Ф. Д. Е. Шлейермахера, німецького філософа, теолога і проповідника ХІХ століття, М. С. Каган уважає розробником романтичної концепції людського буття як міжособистісного спілкування [135, с. 21]. Учення про спілкування індивідів як єдиний спосіб зв'язку унікальних істот та про індивідуальне як вищий прояв реальності є фундаментом теорії розуміння, яка розроблялася Ф. Шлейермахером. Людина людиною розглядалася як умова істинно людських взаємин.

Німецький філософ Г. В. Ф. Гегель у своїй праці «Філософія історії» розглядав як пружину історичного процесу діяльність і спілкування реальних індивідів, де виявляються людські пристрасті і егоїзм, що не мають жодних обмежень. На його думку, хід історичного процесу визначається не стільки силами добра, розуму і справедливості, скільки силами зла й користоловства. У діяльності і спілкуванні людей можна виявити і загальні цілі, бажання добра, благородну любов до батьківщини, але ці добродетності відіграють зовсім незначну роль у ставленні до світу і до того, що в ньому трапляється. Чисельність таких осіб загалом замала у порівнянні з людською спільнотою, та й добродетності їх порівняно не дуже поширені. Навпаки, пристрасті, користоловні цілі, задоволення егоїзму мають найбільшу силу, тобто вони не знають жодних меж, які право і моральність намагаються встановити для них [76].

На основі філософської системи Гегеля сформувався холізм (англ. whole – цілий), який вплинув на розвиток західноєвропейської соціальної психології [390]. Представники цього напрямку (Е. Дюркгейм, В. Вундт), применшуючи значення окремого індивіда, твердили, що суспільство впливає на власних членів більше, ніж вони на нього; взаємодія між двома суспільствами – це відносини одного цілого з іншим. Але проблема взаємодії індивіда і суспільства в психологічному плані ними розв'язана не була.

Д. Е. Дюркгейм, французький соціолог та філософ, в основу своїх поглядів поклав ідею суспільства як частини об'єктивної реальності, яка включена у загальний порядок природи і має свої специфічні закони; воно (суспільство) є первинним щодо осіб, які його складають. Йому властива колективна свідомість – сукупність спільних інтересів, вірувань, переконань, почуттів, цінностей та прагнень. Становлення та суть колективної свідомості залежать від спілкування між людьми, яке аналізується окремо від будь-яких конкретних історичних умов. Складний процес спілкування Е. Дюркгейм розглядав як

психологічний взаємовплив індивідів під час колективних зборів, церемоній, релігійних обрядів. У цілому воно є позитивним фактом, благом, що дає людям радість та наснагу. Таке спілкування Е. Дюркгейм відокремлював від суспільно-трудова діяльності, зазначаючи, що воно здійснюється поза межами трудового процесу [133, с. 140–182].

Спілкування облагороджує й підносить людину, – на цьому наполягав німецький філософ Л. А. фон Фейєрбах, якого вважають засновником етики спілкування. Він абсолютизував роль спілкування у розвитку людини, підкреслюючи, що в суспільстві, змушена певним чином взаємодіяти з іншими, людина мимоволі поводить себе інакше, ніж на самоті [327].

Аналізуючи погляди Л. Фейєрбаха, К. Маркс та Ф. Енгельс пов'язують спілкування з виробництвом [218]. Вони наголошують на тому, що виробництво передбачає спілкування, зумовлюючи його форму. А особливості спілкування характеризують взаємини різних націй.

У спілкуванні дуже важливою є доброзичливість, наголошує німецький мислитель, філософ Ф. В. Ніцше у психологічному творі «Людське, занадто людське» (1878) [256]. Доброзичливість передбачає дружнє ставлення, посмішку очей, потиск рук, тепло, які пов'язані з усіма людськими діями. У спілкуванні з іншими через доброзичливість людина часто змушена вдавати, що їй незрозумілі мотиви їхніх дій. Справжнє спілкування збагачує добро та любов, воно є довірливим. З точки зору міжособистісного спілкування Ф. Ніцше розглядав діалог як досконалу розмову двох осіб, адже вербальні та невербальні прояви людини у ньому (слова, особливості мовлення, жести) розраховані на конкретного партнера.

Філософсько-психологічні погляди на феномен міжособистісного спілкування в другій половині XIX – на початку XX століття. Проблеми міжособистісного спілкування розглядав і інший німецький філософ та соціолог, один із засновників конфліктології, автор теорії соціальної взаємодії Г. Зіммель. Спілкування від аналізував у двох аспектах. Індивіди завдяки потягам та цілям мають певні матеріальні чи індивідуальні смисли та інтереси, які захищають, вступаючи у взаємодію, що і виявляється у спілкуванні (діловий аспект). Г. Зіммель аналізує також специфіку спілкування і у вузькому смислі – спілкування як процес усупільнення, який супроводжується певним почуттям задоволення від самого факту усупільнення, відчуттям цінності усупільнення як такого, потягом, що сприяє саме такій формі існування. Тобто таке спілкування не передбачає речової мети, воно здійснюється заради самого спілкування (міжособистісний аспект спілкування). Особливості такого спілкування визначаються якостями особистості, зокрема люб'язністю, вихованістю, сердечністю, чарівністю [126].

Середина XIX століття позначена розвитком мовознавства, антропології, етнографії, що викликало активізацію соціально-психологічного знання і виділення в цій галузі трьох найзначніших теорій, які теж розглядали проблеми спілкування (і міжособистісного спілкування).

Французький філософ, соціолог Г. Лебон у своїй книзі «Психологія народів і мас» (1895) порушував проблему спілкування в контексті взаємодії оратора, вождя із натовпом [199]. Г. Тард власну теорію наслідування поширював і на сферу міжособистісного спілкування. Окремим видом наслідування є взаємне наслідування, яке відбувається в результаті взаємодії індивідуальних свідомостей. Він пов'язував наслідування із впливом осіб одна на одну [12, с. 34; 125].

Засобом спілкування, пізнання людиною світу та себе є мова, твердив вітчизняний філолог та філософ О. А. Потебня. Він зазначав фіктивність поняття комунікації як обміну смислами між соціальними одиницями за допомогою «комунікативних одиниць», знаків. Фіктивність полягає в тому, що смислами не можна обмінюватися, бо думки комунікаторів не стрибають з голови в голову при вимові слів, а ті (комунікатори) зосереджені на розумінні себе і спостереженні за іншою особою, коли та вимовляє звуки. Повідомлення думки одним комунікатором та її розуміння іншим відбувається мимовільно [286].

Англо-американський науковець, засновник гормічної психології, У. Мак-Дугалл у праці «Вступ до соціальної психології» (1908) причинами соціальної поведінки називає інстинкти, внутрішнім виразом яких є емоції. Останні з короткочасного стану перетворюються на почуття, які є стійкою і організованою системою схильностей до дії і визначають поведінку. Тому поведінка людини як соціальної істоти жорстко регулюється успадкованими, неусвідомлюваними інстинктами. У. Мак-Дугалл виділяє сім пар основних інстинктів і емоцій як їх внутрішніх проявів (наприклад, інстинкт зацікавленості – емоція подиву, стадний інстинкт – емоція приналежності та інші). Такі інстинкти та емоції визначають соціальне життя людини в цілому та її міжособистісні стосунки з оточенням зокрема [12, с. 35–36; 442].

В історії соціальної психології протягом тривалого часу багато концепцій міжособистісного спілкування ґрунтувалися на понятті «симпатія» (емпатія). Такі мислителі, як Т. Рібо, Д. Юм, А. Сміт, Г. Спенсер, М. Шелер, були схильні абсолютизувати цей регулятор людських стосунків.

Т. Рібо, французький психолог та педагог уважав симпатію (емпатію) основою всього соціального існування. Він у цьому феномені виокремлював два рівні: нижчий, психофізіологічний – синергію, як наслідування рухових прагнень, та вищий – синестезію, як узгодженість почуттів, переживань, які викликають схожі вчинки. Т. Рібо наголошував на складності перебігу

емпатійного процесу в міжособистісному спілкуванні, зазначивши, що цей процес не завжди супроводжується альтруїстичним актом (допомогою тим, наявність проблем у кого особа спостерігає) [132].

Волею людини керують афекти, і особливе місце серед них займає симпатія, зазначав шотландський філософ Д. Юм. Симпатія є силою, яка формує соціальну єдність і потужніша за впливом на людину, ніж природні чинники. Д. Юм розглядав цей термін у двох значеннях: по-перше, як сприйняття від інших осіб їхніх схильностей, почуттів і переживань та відтворення цих емоцій у власній психіці (співпереживання, співчуття), подруге, – як доброзичливе ставлення до людей. Симпатія виникає у процесі міжособистісного спілкування двох осіб у результаті уявного перенесення себе на місце іншого, який має певні душевні переживання; вона оживляє всі інші афекти [247].

На думку Дж. Дьюї, американського філософа та педагога, основою соціальної психології має бути доктрина інстинктів, імпульсів. Він окремо виділяв соціальний імпульс, який проявляється в особистих стосунках, розмовах, спілкуванні. Найпростішою формою такого імпульсу є прагнення до мовлення [96].

Особливості спілкування в контексті невеликих неформальних груп («первинних груп») у життєдіяльності людей досліджував американський психолог Ч. Х. Кулі. Під первинними групами він розумів ті групи, які характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками та співпрацею, у них відбувається тісний міжособистісний контакт між їх членами. Таку групу розглядають як єдине ціле; у ній можлива значна динаміка позитивних і негативних емоцій. Прикладом її є сім'я, друзі, сусіди [11].

Динаміка міжособистісного спілкування людини впливає на ефективність її виробничої діяльності, уважав американський соціальний психолог та засновник теорії людських відносин Дж. Е. Мейо. Результати проведених ним експериментів (у т.ч. і Хоторнських) підтверджують роль неформальних взаємин, неформального міжособистісного спілкування, позитивного ставлення до роботи в мотивації до праці, задоволеності нею, а врешті-решт – і продуктивності виробництва [11].

Обґрунтовував зв'язок спілкування та діяльності і відомий російський психолог, фізіолог, засновник соціальної рефлексології В. М. Бехтерев. Він доводив, що спілкування є механізмом здійснення спільної діяльності і формування її колективного суб'єкта, умовою збереження і поширення індивідуального досвіду, передачі його нащадкам і забезпечення історичної наступності суспільних цінностей. Він виділяв два види спілкування – наслідування і навіювання, також розмежовував спілкування безпосереднє і опосередковане (через певний посередник) [42; 131].

Спрямованість на іншу людину як на живий і безпосередній суб'єкт, котрий має цілісний внутрішній світ, спричинює виникнення контакту, єдності між людьми, що є умовою реального пізнання, реального буття, зазначав російський філософ та психолог С. Л. Франк. Проблеми спілкування він аналізує у книзі «Реальність і людина. Метафізика людського буття», де, зокрема, розмежовує зв'язки «я» з «воно» (рiччю) та «я» з «ти» (особистістю), приділяючи увагу другому явищу як живому міжособистісному спілкуванню. Спілкування, на думку С. Л. Франка, є дещо більше та інше, ніж сприйняття чужої одухотвореності. Живу одухотворену істоту ми можемо сприймати як певну річ («воно»). Так, перехожого на пожвавленій вулиці ми сприймаємо як сторонній об'єкт, який нас цікавить лише в тому аспекті, щоб не зіткнутися з ним. У такому вигляді він є частиною об'єктивної дійсності, німим пасивним об'єктом, тому не викликає спеціального інтересу. Наше ставлення до нього однобічне. Але можливе і інше ставлення – двобічне, взаємний обмін духовними активностями. Воно виникає за умови навіть найповерховішого спілкування, наприклад, коли ловимо погляд іншої особи, зустрічаючись із нею. Таке ставлення, спілкування можливе тоді, коли інший перестає бути об'єктом, «воно», «він», а стає «ти». Людина звернена на іншого, і він звернений на неї; така зверненість вже є реальною духовною взаємодією. Спілкування є певним зв'язком людини з тим, що знаходиться поза її межами і водночас є істотною частиною її внутрішнього життя. Тобто щось зовнішнє поєднується з чимось внутрішнім. Спілкування – це явище, яке одночасно і одразу є чимось «зовнішнім» для людини і чимось «внутрішнім», його не можна назвати ані зовнішнім, ані внутрішнім. Отже, спілкування між різними особистостями є певним зв'язком, що відображає двобічний взаємний обмін між ними [361].

Узагальнюючи особливості розгляду проблеми спілкування філософами Відродження, Просвітництва, Нового Часу, варто відзначити, що його специфіку аналізували як у ситуації масової, ділової, виробничої, так і міжособистісної взаємодії; зосереджували увагу як на позитивних, так і негативних проявах у ньому. Філософів також цікавила роль неусвідомлених аспектів у спілкуванні, таких, як інстинкти, імпульси, психологічні способи впливу в ньому. Серед позитивних аспектів спілкування, зокрема міжособистісного, приділяли увагу дружбі, симпатії, емпатії, наголошували на їхньому значенні у становленні безпосереднього взаємозв'язку особистостей, у розвитку гармонійного повноцінного спілкування.

Подальшого обґрунтування проблеми спілкування, зокрема міжособистісного зазнають у філософських, психологічних теоріях ХХ століття. Їхні представники, переважно зосереджуючи увагу на окремих його

аспектах, приділяли спілкуванню важливого значення у життєдіяльності особистості.

Міжособистісне спілкування з точки зору представників біхевіоризму.

На необхідності вивчати вплив зовнішніх, у тому числі соціальних, чинників на поведінку людини, її міжособистісне спілкування наголошують представники біхевіоризму, теорії соціального обміну (Дж. Хоманс, Дж. Тібо, Г. Келлі). Вони вважають обмін винагородами (позитивне підкріплення) і витратами (негативне підкріплення) найважливішою умовою будь-якої парної взаємодії. Щоб особисті стосунки розвивалися і підтримувались, партнери мають здобувати один від одного і від процесу взаємодії максимум винагород і мінімум витрат [166, с. 40–41].

Серед численних аспектів діадичної соціальної взаємодії особлива увага представниками цієї психологічної теорії приділяється відношенням влади, взаємозалежності і міжособистісної акомодатії (приспосовування). За допомогою матриці наслідків оцінюються варіанти взаємозалежності членів діади, можливості їхнього впливу один на одного і взаємного контролю, які, на думку Дж. Тібо і Г. Келлі, визначають владу в діаді. Вони вважають, що в ситуації, коли особистість не має прямого контролю над результатом власної діяльності, вона може використати свою здатність впливати на результат іншим, непрямим чином. Стратегією, яка вірогідніше спричинює стабільну взаємну винагороду, є зміна власної поведінки після отримання покарання (витрат) і збереження тієї ж поведінки, якщо отримано винагороду. Автори намагаються аналізувати міжособистісний контакт як такий, що «протікає у вакуумі», не пов'язуючи його з оточуючим соціальним контекстом. Імпліцитно припускається, що сформульований ними принцип міжособистісних стосунків є універсальним і позачасовим. Але насправді Дж. Тібо і Г. Келлі не змогли виділити із своєї теорії соціальний контекст. Їхня теорія загалом є адекватною моделлю багатьох видів діадичної взаємодії в умовах суспільства, де принцип користі діє на всіх рівнях соціальних відносин, зокрема в соціально-психологічних неформальних стосунках. Автори побудували розгалужену систему уявлень про так званий корисний різновид міжособистісних стосунків, вірніше, діадичної взаємодії [340; 418].

Специфіку міжособистісного спілкування в контексті теорії соціального обміну також характеризує і американський соціолог та соціальний психолог Дж. К. Хоманс. Він зосереджує увагу на безпосередньому міжособистісному спілкуванні (взаємодії). Поведінку людей розглядає як постійний обмін цінностями – матеріальними (гроші, товари) та нематеріальними (пошана, дружба), а «елементарну соціальну поведінку» як безпосередній контакт між індивідами вважає первинною одиницею аналізу різних соціальних систем. На такі контакти людина як соціальна істота витрачає багато часу. Причиною

взаємодії різних осіб є певний інтерес, прямий обмін між ними, який забезпечується особистими зобов'язаннями, необхідністю відповідати взаємністю на послуги, що надаються. Спілкування між різними особами стає тіснішим за умови взаємного отримання винагород від цього. Тобто чим більше винагороджується певна діяльність людини, тим частіше вона її повторює, чим вигідніше їй спілкуватися з певною особою, тим частіше вона з нею контактує [133].

Специфіку спілкування в контексті теорії соціального наuczіння аналізує американський психолог, автор соціально-когнітивної теорії А. Бандура [22]. Згідно з цією теорією, психологічне функціонування особи, яке, зокрема, виявляється у її взаємодії з оточуючими, можна пояснити неперервною реципрокною (взаємною, зворотною) інтерактивністю персональних та зовнішніх детермінант, а не просто дією внутрішніх сил та зовнішніх стимулів. У такій ситуації важливу роль відіграють символічні, непрямі та саморегуляційні процеси. Розглядаючи спосіб опанування нових форм поведінки, А. Бандура робить акцент на наuczінні через спостереження або приклад, а не на прямому підкріпленні (винагорода – покарання). Так, людина просто спостерігає, як інші спілкуються, а далі повторює їхні дії [22].

Американський психолог, якого вважають сучасним представником біхевіоризму, В. Мак-Гвайр, зазначаючи, що вчинок людини може бути результатом відповідної реакції на зовнішні впливи (реактивна поведінка) або проявом якогось внутрішнього джерела активності, внутрішньої потреби, бажання (активна поведінка), розглядає шістнадцять типів поведінки. Серед них окремо виділяє поведінку, пов'язану із спілкуванням, – емпатійну, яка передбачає врахування чуттєвої інформації, що лежить в основі міжособистісної взаємодії, здатності осіб відчувати й розуміти емоційні та душевні стани інших [11].

У цілому погляди представників біхевіоризму є прообразом ділового партнерства, де партнер є засобом задоволення егоїстичних потреб суб'єкта і де не існує глибини, інтимності, моральних обов'язків один перед одним. «Обмін» розглядається лише на рівні окремих, ізольованих потреб і бажань індивіда, без урахування їхнього місця в життєвому світі цілісної особистості. Це певний психологічний еквівалент старої філософської теорії «розумного егоїзму».

Міжособистісне спілкування з точки зору представників психоаналізу. Фрейдисти вважають джерелом будь-яких потягів і прихильностей, що створюють умови для спілкування, неусвідомлені емоційні потреби особистості. З. Фрейд зазначає, що людські потяги і прихильності мають інстинктивну природу, бо є формами статевого потягу. Автори пізніших

психоаналітичних теорій мотивації визнають існування у людини особливих міжособистісних комунікативних потреб.

Е. З. Фромм, німецький філософ, психолог, один із засновників неофрейдизму, мотивацію поведінки людини вбачає не в біологічних, а в соціальних причинах. Важливою причиною неспокою людини він вважає соціальну ізоляцію, подолати яку можна лише досягнувши єдності з іншою людиною у «зрілій» любові, яка передбачає спільність за умови збереження індивідуальностей кожного. Тобто дві особистості, поважаючи одна одну, вступають у безпосереднє міжособистісне спілкування і тим долають соціальну ізоляцію [251].

У середині ХХ століття в Західній Європі розвивається новий напрям психології – аналітична соціальна психологія (Е. Фромма вважають одним із її засновників). Її представники за допомогою наукового застосування психоаналізу, спираючись на дослідження травмуючих переживань, поведінки і стосунків між індивідами в сучасному суспільстві, намагаються зрозуміти, як взаємини, що складаються у процесі спілкування, об'єктивні обставини і процес соціалізації впливають на звичайну свідомість і повсякденне життя людини. У цілому ця концепція мало відрізняється від фрейдизму [390].

Американський психолог У. К. Шутц запропонував теорію міжособистісних стосунків і психологічної сумісності, яку назвав «фундаментальною орієнтацією міжособистісних стосунків». Її принциповою основою є твердження ортодоксального фрейдизму про те, що соціальне життя дорослої людини фатально визначено досвідом її дитинства. Автор констатує існування трьох міжособистісних потреб, характерних для кожного індивіда, зокрема це: потреба включення або належності (афіліації), потреба в контролі, потреба в побудові тісних емоційних зв'язків у стосунках з іншими. Адекватні чи неадекватні форми задоволення цих потреб, що склалися в дитинстві, і відповідні поведінкові зразки цілком визначають способи орієнтації дорослої людини у відношенні до інших людей. Тобто особливості спілкування та поведінка дорослої людини визначається сформованим у дитинстві способом задоволення трьох міжособистісних потреб. Для вияву особливостей вищезгаданих потреб У. Шутцем розроблений опитувальник FIRO-B (Fundamental Interpersonal Relations Orientation – Behavior), за допомогою якого можна вимірювати, оцінювати і передбачати поведінку людини у міжособистісній взаємодії: що вона реально робить і що хоче робити, відповідно – як інші люди реально ставляться до неї і як вона хотіла б, щоб вони ставилися до неї.

Ця теорія має певний підхід до проблеми сумісності в міжособистісних відносинах. Визначення сумісності запропоновано на рівні здорового глузду: дві особистості сумісні, якщо можуть співпрацювати в гармонії.

Стверджується, що сумісні групи ефективніші в досягненні групових цілей, ніж групи несумісні. У. Шутц виявив три можливі типи сумісності і розробив шляхи їх вимірювання [340].

Згадуючи про спілкування і систему взаємин особистості, послідовниця З. Фрейда М. Клайн наголошувала на ролі у розвитку особистості стосунків саме з особистісно важливими суб'єктами (зокрема, ранні стосунки дитини з матір'ю), а не біологічних інстинктів [258, с. 14].

До неофрейдистів окремі вчені відносять і Г. С. Саллівана, американського психолога та психіатра, засновника міжособистісної (інтерперсональної) теорії психіатрії. Він уважає, що особистість формується у процесі спілкування з оточуючими, у процесі динаміки інтерперсональних взаємин. Такі стосунки мають різні характеристики на окремих етапах розвитку людини. Також Г.С. Салліван зазначав, що людина діє на основі персоніфікацій – цілісних образів інших людей і себе, які утворилися у процесі міжособистісного спілкування. Такі персоніфікації можуть бути позитивними і негативними залежно від задоволення потреб. Вони створюються для зниження тривоги, допомагають орієнтуватися у міжособистісних взаєминах, але сприяють стереотипізації сприйняття і поведінки [84].

У цілому, психоаналітична теорія розглядає стосунки, які не контролюються розумом. Їхній об'єкт – певне дзеркало, на яке суб'єкт проектує власні неусвідомлені риси, або ідеальний зразок для наслідування, ідентифікації. Слід зауважити, що ця концепція, абсолютизуючи «травматичні» наслідки негативного дитячого досвіду, мало уваги приділяє процесам і механізмам міжособистісних стосунків дорослих.

Із психоаналізом пов'язане і становлення такого еґо-психолога, як Е. Еріксон, котрий у власній теорії приділяв значну увагу спілкуванню. На його думку, основою поведінки та функціонування людини є еґо – автономна структура особистості, головним напрямком розвитку якої є соціальна адаптація. Ця структура взаємодіє з реальністю за допомогою пізнавальних процесів. Е. Еріксон виокремив 8 стадій розвитку особистості впродовж життя. Кожна стадія життєвого циклу має специфічну задачу, що висувається суспільством і може розв'язуватися успішно (тоді людина переходить на новий етап) або неуспішно (це завдає шкоди особистості) [371, с. 215–246].

Параметр соціальної взаємодії, на думку Е. Еріксона, починає розвиватися на першій стадії (немовля) і зумовлюється наявністю емоційного міжособистісного спілкування з матір'ю, її турботою. Позитивним полюсом розвитку на цій стадії є довіра, а негативним – недовіра. Якістю міжособистісного спілкування з батьками зумовлюється і розвиток дитини на другій стадії (раннє дитинство): чи вони толерантні до неї, чи дозволяють проявляти власну самостійність. У результаті формується самостійність,

автономія або нерішучість, сором'язливість, схильність до сумніву. Якщо батьки дозволяють дошкільникові виявляти ініціативу, підтримують у процесі міжособистісного спілкування його допитливість і творчість, у нього розвивається ініціативність, підприємливість, а не почуття провини. Спілкування не тільки з батьками, але і з іншими дорослими сприяє формуванню у молодших школярів умілості, здатності до трудової діяльності, працелюбності, на протипагу неповноцінності. Емоційні стосунки, спілкування з однолітками стають важливими для підлітка (юнака). Він зацікавлений іншими людьми, але стає більш вибіркоким у спілкуванні, навіть може проявляти жорстокість щодо тих, хто відрізняється від нього. Підліток також стурбований пізнанням власної індивідуальності, визначенням свого «Я». У результаті формується его-ідентичність як упевненість у власній цілісності і тотожності або відбувається рольове змішування. Становлення інтимних міжособистісних стосунків з іншою людиною, у тому числі і з представниками протилежної статі, активно відбувається у період ранньої зрілості. Молода людина прагне близького міжособистісного спілкування з оточуючими. Але небезпекою цієї стадії є надмірна захопленість людини собою й уникнення міжособистісних відносин, у наслідок чого вона не здатна встановлювати спокійні і довірливі особисті стосунки, що призводить до самотності, соціального вакууму та ізоляції. У період середньої зрілості важливою стає здатність цікавитися долями людей за межами сімейного кола, турбуватися про майбутній добробут людства. Турбота, турботливість як важливе особистісне достоїнство зрілості пов'язана із міжособистісними взаєминами, її джерелом є відчуття того, що хтось або щось має значення. Ті дорослі, кому не вдалося стати продуктивним, турботливим, є занадто захопленими собою, своїми потребами та зручностями, інертними в соціальному плані.

Задоволеність собою, своїм життям, міжособистісними стосунками проявляється у відчутті інтеграції, цілісності у пізній зрілості. Такі відчуття, згідно з Е. Еріксоном, мають низку складових: зростаюча особистісна впевненість у своїй причетності до порядку і осмисленості; постнарцистична любов особистості як переживання світового порядку і духовного сенсу прожитого життя, незалежно від того, якою ціною вони досягаються; прийняття свого життєвого шляху як єдино можливого і такого, що не потребує заміни; нова, відмінна від колишньої, любов до своїх батьків; приязне ставлення до принципів минулих часів і різної діяльності в тому вигляді, як вони виявлялися в людській культурі. У цьому віці з'являється справжня зрілість і корисне почуття «мудрості прожитих років», котре Е. Еріксон визначає як відсторонений інтерес до життя як такого перед обличчям смерті. Важливу роль у появі такого інтересу, у появі відчуття інтеграції, а не інертності та страху смерті відіграє міжособистісне спілкування людини з

найближчим оточенням. Отже, оцінюючи роль спілкування на різних етапах життя, згідно з поглядами Е. Еріксона, варто відзначити, що безпосереднє емоційне спілкування людини сприяє її успішному розвитку, позитивному розв'язанню задач кожної стадії життєвого шляху.

Міжособистісне спілкування з точки зору представників когнітивної психології. Ще один сучасний соціально-психологічний напрям – когнітивна психологія – аналізує інформаційний і процесуальний аспекти спілкування, намагаючись дати відповідь на питання, як саме відбувається міжособистісна комунікація. Представники цього напрямку (Ф. Хайдер, Т. Ньюком, Е. Уолстер, З. Рубін та інші) досліджують, перш за все, пізнавальні і символічні моменти людських взаємин: соціальні установки, ціннісні орієнтації, знаки, значення тощо. Вони вважають, що успішність спілкування залежить від сприйняття його суб'єктами індивідуальних рис, від того, які риси вони приписують один одному і яка тенденція такої атрибуції (у друзях ми схильні бачити лише добре, а у ворогах лише погане). Ф. Хайдер та Т. Ньюком, розглядаючи позитивні стосунки в міжособистісному спілкуванні, звертають увагу на його чинники, зокрема, на схожість у поглядах. В когнітивній «теорії справедливості» обмін підкріпленнями вважають складнішим психологічним процесом, ніж у необіхевіористів: бажання здобути від спілкування максимум задоволення індивід зазвичай порівнює з власними уявленнями про справедливий обмін, і це спонукає його турбуватися не лише про власну користь, а й про інтереси партнера [166, с. 41–42; 259].

Когнітивна психологія почала цікавитися тим, у яких термінах люди осмислюють і описують свої взаємини і уявлення один про одного, а також займатися проблемою «особистісних конструктів» (Дж. Келлі, С. Дак та інші) – специфічних опозицій, протилежних понять, що використовує суб'єкт для категоризації себе або інших людей. Наприклад, розмежування оточуючих осіб за віссю «люди мети» – «люди емоцій» відображає уявлення індивіда про антагонізми, цілеспрямованість і емоційність в людських стосунках. Знання «репертуарних позицій» індивіда, структури значущих для нього соціальних ролей і їхнього суб'єктивного змісту дозволяє зазирнути в його внутрішній світ і його інтимне оточення.

Дж.С. Брунер, представник соціального напрямку в когнітивній психології, досліджував особливості такого компонента спілкування, як соціальна перцепція [56]. Він виявив, що є певні спільні соціальнопсихологічні механізми сприйняття, які виробляються у спілкуванні, у процесі спільного життя, і встановив, що сприйняття інших осіб залежить не лише від індивідуально-особистісних, але і від соціокультурних чинників. Сприйняття людини Дж. Брунер розглядає як активний процес, тісно пов'язаний із людською діяльністю, що дозволяє відбирати з інформації, яка надходить,

істотні ознаки та співвідносити предмети, що сприймаються, із певними категоріями. Такий процес забезпечує більш глибоке і різнобічне відображення зовнішнього світу. Отже, вступаючи у міжособистісне спілкування з іншою особою, людина сприймає її різні ознаки та відносить їх до певних категорій, ієрархію яких має кожен.

Міжособистісне спілкування з точки зору представників символічного інтеракціонізму. У 20-ті роки ХХ століття відбувалося активне становлення такого напрямку соціології та соціальної психології, як символічний інтеракціонізм. Його засновником вважають американського вченого Дж. Г. Міда, а основні положення найбільш детально викладені у Г. Блюмера («Симолічний інтеракціонізм: перспективи та метод»). Представники цього вчення розмежовують два рівні взаємодії – несимволічний і символічний. Відмінності між ними полягають у тому, що перший властивий живій природі, а другий зумовлений наявністю комунікації між учасниками інтеракції за допомогою використання символів, притаманних лише людському суспільству [125; 434].

Однією з найголовніших тез символічного інтеракціонізму є думка про те, що особистість завжди соціальна і не може формуватися поза межами суспільства, котре розглядається як «система комунікацій і міжособистісних стосунків». Під час її формування важливе значення має «символічна комунікація», спілкування, взаємодія, що здійснюється за допомогою символів (слів, жестів, знаків) і виявляється в міжособистісній інтеракції. Символічна комунікація є, на думку Дж. Г. Міда, опосередковуючою ланкою між стимулом і поведінковою реакцією індивіда. У процесі комунікації людина інтерпретує різноманітні символи і таким чином виробляє значення, які надає предметам та подіям. Система значень та смислів не є сталою, а змінюється в різних ситуаціях. Вона виражається в тих чи інших знакових системах, найголовнішою з яких є мова [135; 277; 356]. Інтерпретація символів не є однієюбічним процесом, а стосується принаймні двох осіб, тому являє собою взаємну інтерпретацію, на основі якої і виникає взаємне розуміння. Таким чином відбувається своєрідне «конструювання соціальної реальності» [125, с. 475].

Дж. Мід важливого значення надавав поняттям міжіндивідуальної взаємодії та соціального акту, котрий розглядав як діалог між індивідами, постійний обмін установками та діями між ними, що не припиняється. Щоб взаємодіяти, люди мають інтерпретувати наміри та значення інших, що здійснюється під час «прийняття ролі» (індивід за допомогою уяви ставить себе на місце людини, з якою спілкується). Через прийняття ролі індивіди розвивають «самість» – здатність уявляти себе як об'єкт власної думки. Аспектами самості є «Я» (уявлення індивідом самого себе, самовизначення,

його внутрішній світ) та «Мені» – зовнішня соціальна оболонка індивіда, як він її собі уявляє, як він бачить себе очима інших. Згадані аспекти самості дозволяють людині бути об'єктом власних дій (діяти щодо себе так, як і щодо інших) [125; 340]. Така її здатність є центральним механізмом, за допомогою якого вона взаємодіє з навколишнім світом, тобто особистість формується і усвідомлює себе лише у взаємодії з іншими людьми. Тому метою вивчення будь-яких стосунків є розшифровка їхнього психологічного змісту – усвідомлення того, чому певна особа виявляє прихильність до конкретної іншої особи.

Т. Шибутані, представник цього напряму, в основу інтеракціоністського підходу поклав твердження, що людська природа і соціальний порядок є продуктами комунікації. Тому поведінка людини розглядається як «результат взаємних поступок людей, що залежать одна від одної і пристосовуються одна до одної», а особистість – як та, що «формується в процесі щоденної взаємодії з оточуючими» [387, с. 27]. Зважаючи на це, увага дослідника має бути сконцентрованою на взаємному обміні між людськими істотами, бо вони вступають в контакт одна з одною.

Т. Шибутані взаємодію між людьми розглядає як їхнє взаємне «пристосування», «поступки», «залежності», тобто вона виражає ставлення однієї людини до іншої не як до суб'єкта, а як до об'єкта, але у нього людські взаємини не розчиняються в рольових взаємодіях – він не забуває про роль неповторної людської особистості у спілкуванні. Ця думка у Т. Шибутані є абстрактною тезою, бо саме співвідношення двох форм людської взаємодії не пов'язується з характером суспільних стосунків, у системі яких воно складається і змінюється. Міжособистісні взаємини, на його думку, – це взаємні орієнтації, що розвиваються і кристалізуються в індивідів, які знаходяться у тривалому контакті. Характер таких взаємин залежатиме від особистісних рис учасників контакту. На відміну від інших типів стосунків, міжособистісні передбачають певні обмеження і відповідальність за себе і за партнера [387].

А. Сміт, представник Шотландської школи символічного інтеракціонізму, уважав, що ставлення індивіда до себе, його самооцінка залежить від «дзеркал», функції яких виконує суспільство [390]. Наші висновки про себе і власні дії здебільшого, як нам здається, подібні до висновків тих, хто нас оточує, – інших членів нашого суспільства. Під час спілкування в нас виникають почуття розуміння і симпатії, які дозволяють поставити себе на місце іншої людини, зіграти її роль, уявивши вимоги її соціальної позиції, її почуття, які вона відчуває і зміст, який вона надає цій ролі. Виконання ролі передбачає оволодіння системою правил, від дотримання яких залежить ефективність і доцільність відповідних учинків, жестів тощо, а визначення

ситуацій – це координація власних намірів і цілей з намірами і цілями інших учасників взаємодії, що можливе лише за умови існування стійкої системи самооцінок і одночасно здатності поглянути на себе очима інших. Цей підхід доцільно використовувати при описі таких явищ, як розвиток міжособистісної компетенції, залежність особистих стосунків індивіда від його становища і популярності в групі, зв'язок дружби з рівнем розвитку самосвідомості.

Інший представник символічного інтеракціонізму Д. Мак-Колл зазначає, що позитивні міжособистісні стосунки відрізняються від формальних або ділових тим, що в них наявне «Я», котре бажає на основі своєї позитивної прихильності до іншого встановити у процесі спілкування особисті взаємоактивні стосунки з цим іншим як партнером [166; 404].

Проблеми взаємодії осіб обличчям до обличчя, структурованості їхніх дій у повсякденному житті цікавили американського соціолога, представника символічного інтеракціонізму І. Гоффмана. Міжособистісну взаємодію він розглядав з точки зору драматургічного підходу. Вона відбувається між різними сторонами та проявами особистостей. Таких проявів (соціальних «Я») у кожного індивіда велика кількість, відповідно до груп, до яких він належить (виконуючи в кожній різні ролі, функції). І. Гоффман розрізняв інформацію, яка надається у процесі спілкування навмисно (довільно), та інформацію, яка надається ненавмисно (мимовільно). Перша виявляється в ситуаціях, коли люди надають інформацію про себе в загальноприйнятих символах: людина, яка говорить, відбирає смисли, надає їм форму і викладає їх відповідно до власних намірів. Друга інформація, невербальна, — театральніша, залежить від особливостей сприйняття партнера, його вибірковості та здатності до інтерпретації. Така здатність є критерієм успішності і головним призначенням комунікації. З ненавмисною інформацією і пов'язаний драматургічний підхід [125, с. 479–484; 406].

Окремі науковці погляди І. Гоффмана пов'язують із феноменологічним напрямком, який розвивається у філософії першої половині ХХ століття. Представники феноменології (філософії свідомості) наголошували на меті безпередумовного опису досвіду свідомості, яка пізнає, і на виокремленні в ньому сутнісних рис (звернення до первинного досвіду). Засновником цієї науки вважається німецький філософ, математик Е. Гуссерль. Проблемами людського спілкування, соціального сприйняття займався його послідовник, австрійський філософ і соціолог, засновник феноменологічної соціології А. Шюц, погляди якого базуються на концепції інтерсуб'єктивності – спільності сприйняття і розуміння світу в багатьох індивідів [93]. У спілкуванні з іншими людина бере за основу тезу про «взаємозамінність перспектив» (своєї та інших осіб), яка спирається на два постулати: постулат взаємозамінності точок зору (ставши на місце іншого, я побачу речі так само, як і він) і постулат збігу

систем релевантностей (якщо дві людини однаково оцінюють обставини, то для досягнення певної мети вибиратимуть однакові засоби). Явище «взаємозамінності перспектив» дозволяє робити висновок про особливості пізнання та взаєморозуміння різних осіб, які вступають у процес міжособистісного спілкування. Розуміння партнера по спілкуванню ґрунтується на самоінтерпретації, на трактуванні самого себе. Людина перш за все приписує діям іншої особи ті смисли і мотиви, якими б керувалася сама, здійснюючи схожі дії. Якщо вона таких дій не здійснювала, намагається пригадати певний тип особистості, якому властиві схожі дії, а далі приписує іншій особі такі мотиви, якими, як їй відомо, керується даний тип особистості. Таким чином людина не здатна відчувати індивідуальність людини. Її розуміння іншої особи завжди приблизне, підігнане під відомий тип.

Незважаючи на вищезгадані особливості пізнання інших, людина про іншу особу знає більше, ніж про себе. Адже щоб пізнати власні переживання та прояви, вона повинна відсторонитися від них (для цього потрібен певний час), а іншу особу вона сприймає та мусить розуміти миттєво (у момент безпосереднього спілкування) і, відповідно, сприймає та розуміє її актуальні переживання та прояви.

А. Шюц розмежував стосунки людей за рівнем близькості. Він виділяв «ми-стосунки» та «вони-стосунки». Перші відображають взаємодію в групі індивідів, які існують в одному просторі, спостерігають один за одним, принаймні частково проінформовані про неповторну біографічну ситуацію партнера. Другі властиві взаємодії осіб, які не мають достатнього знання про біографічну ситуацію один одного, тому пояснюють дії іншого на основі типових моделей. Саме у «ми-стосунках», де люди пізнають один одного і, отже, взаємодіють один з одним як з унікальними особистостями, відбувається безпосереднє спілкування [393].

Міжособистісне спілкування з точки зору представників гуманістичної психології. Один із засновників гуманістичної психології, американський психолог К. Р. Роджерс уважає, що стосунки людини (перш за все, з батьками), які формуються у процесі міжособистісного спілкування, є значущими у розвитку особистості. Важливими поняттями його теорії є міжособистісне, емпатійне розуміння як здатність точно сприймати почуття інших осіб, що і відбувається у процесі безпосереднього спілкування [308]. Інший американський психолог, засновник гуманістичної психології А. Г. Маслоу як мотиви поведінки людей розглядає в порядку ієрархії природні та соціальні потреби. Високий рівень серед цих потреб займає потреба в приналежності і любові, яка задовольняється саме у процесі міжособистісного спілкування [221].

Міжособистісне спілкування з точки зору представників екзистенціалізму. Із розвитком гуманістичної психології пов'язаний впливовий філософський напрям, який формувався в першій половині ХХ століття, – екзистенціалізм (філософія існування). Його представники цікавилися проблемами міжособистісного спілкування. Так, К. Т. Ясперс (німецький психолог, філософ і психіатр) надавав такому спілкуванню важливого значення у формуванні людської свідомості. Він аналізував феномен філософствування як пробудження зі стану скутості життєвими потребами, пов'язуючи його із сумнівом, подивом, усвідомленням певної втраченості. Важливою передумовою філософствування є наукові знання, хоча сама філософія виходить за межі того, що доступно науці. Просуваючи наукове знання до його меж, ми відкриваємо нові горизонти. Тобто здійснюючи дослідження, обговорюючи наукові проблеми (у процесі спілкування), ми бачимо ті аспекти непізнаного, які були спочатку приховані від нашого погляду.

Істина у філософії має чітко виражений особистісний характер, вона не є догмою, а досягається вірою і передається іншим людям під час спілкування через звернення до них як до вільних особистостей. Саме в особливій міжособистісній комунікації сприймається філософія, але лише тими людьми, усе буття яких перетворене філософською вірою, що має особистісний характер і не спирається на авторитети. Тому комунікацію можна вважати критерієм істини; саме у прагненні (волі) до справжньої комунікації, до спілкування втілюється філософія. Отже, у міжособистісному спілкуванні, основою якого є наукові знання, народжується істина [398].

М. Бубер, німецький екзистенціальний філософ, – засновник «діалогічної онтології». Центральною ідеєю його філософії є фундаментальна ситуація співіснування «Я» з іншою особистістю, співіснування, як «співбуття» з іншими людьми. У своїй роботі «Я і Ти» він порівнює два типи відношень людини до буття і світу: «Я–Воно» і «Я–Ти». Перше – «функціональне», повсякденне утилітарне відношення, де «Воно» є сукупністю предметів та знарядь, які мають задовольняти інтереси «Я». Таке відношення дозволяє людині створити впорядковане світовідчуття та орієнтуватися у світі. Особистість не повністю знаходиться у стосунках із «Я–Воно», бо її частина займається категоризацією, аналізом і оцінкою цього «Воно». Друге відношення – «актуалізуюче», «особистісне», діалогічне, живе міжособистісне відношення. Це ставлення до цінності, духовної природи іншого. Інший – те, що не є «Я», це інше щодо мене, але одночасно і схоже на мене, рівня мені, яка має властивості особистості. «Я» людини та її партнера взаємопов'язані, «Я» одного є умовою існування іншого. Тобто їхні стосунки передбачають

онтологічний діалог (унікальний, свого роду єдиний), справжні взаємини, які відображають ситуацію міжособистісного спілкування [58; 209; 251].

Проблеми спілкування та самотності розглядав інший представник екзистенціалізму, російський релігійний і політичний філософ М. О. Бердяєв. Спілкування передбачає обопільність, взаємність, активність двох сторін, взаємодію з іншим як із суб'єктом. Лише в такому спілкуванні, спілкуванні між особистостями, можна подолати самотність. Тому, що людина часто залишається самотньою, сприяє соціалізована свідомість, тобто свідомість, пристосована до символічних повідомлень у суспільстві, а не до реального спілкування. Соціалізована свідомість, обмежена певними нормами, зумовлює пригнічення особистої творчої оригінальності, вона не активізує комунікацію з іншими, унаслідок чого ускладнюється розумова діяльність людини. Через це вона не здатна до пізнання, а є лише пасивним об'єктом.

М. О. Бердяєв уважав, що у спілкуванні емоції є важливими. Особистість людини більше розкривається в емоційному житті. Тому реальне спілкування пов'язане саме з емоційним спілкуванням, емоційним пізнанням. Проблеми в реальному спілкуванні зумовлюють самотність людини.

Найскладнішою самотністю є в суспільстві, у світі об'єктів (неособистостей) і виявляється у вигляді соціальної самотності. Подолати таку самотність можна у спілкуванні із суб'єктом (активною особистістю), який вийшов із світу об'єктів. Отже, реальне (міжособистісне) спілкування сприяє подоланню самотності та розвиткові особистості [30].

Р. Мей, американський екзистенціальний психолог та психотерапевт, зазначав, що справжньою одиницею аналізу особистості є її взаємодія з іншою особистістю [223].

Проблеми міжособистісного спілкування відображені і в роботах російського філософа, мислителя, якого окремі науковці називають представником екзистенціально-онтологічної психології, М. М. Бахтіна [107]. Центральним питанням його поглядів є проблема особистості, людського індивіда та людини в цілому. Його концепція ґрунтується на ідеї діалогу як форми спілкування окремих особистостей, способу взаємодії особистості з об'єктами культури і мистецтва та різних культур в історичній перспективі.

Власні погляди на концепцію діалогу М. М. Бахтін розкриває в аналізі творчості Ф. М. Достоєвського. Діалог у нього, за М. М. Бахтіним, є універсальним способом людського буття, неоднозначна природа якого полягає в одночасній неможливості відділити та поєднати «Я» та «Іншого», а також в органічному взаємозв'язку і взаємодоповненні зовнішньої та внутрішньої інтенціональності (спрямованості свідомості), зовнішнього та внутрішнього діалогу. М. М. Бахтін звертає увагу на специфічний принцип побудови діалогу у Ф. М. Достоєвського – перетин, співзвуччя або перебіг реплік відкритого

діалогу з внутрішнім діалогом героїв (ніби подвійний діалог, зовнішній та внутрішній) [27; 108].

Завдяки діалогу людина пізнає себе, пізнає свій світ. Дух людини зсереди себе не «бачить» своїх меж, не має образу себе. Людина сама для себе не може бути об'єктом, бо лише інші бачать її в цілісності. А вона бачить інших як об'єкти, тобто бачить їхні межі, має їхні образи, сприймає їхнє місце серед інших об'єктів. При зустрічі з іншими, сприймаючи відображення свого життя у свідомості інших (наприклад, захоплення або страх), дух людини (як і дух іншого) виявляє свої межі і таким чином втілюється в душу. Саме завдяки іншим людина може сприйняти себе як цілісну та визначену істоту. Завдяки оцінкам інших, завдяки відношенню інших до мене я отримую певну визначеність, стаю чимось [93]. Отже, вступаючи у міжособистісне спілкування з іншими, людина пізнає себе.

А. У. Хараш, соціальний психолог, засновник інтерсуб'єктивного (суб'єкт-суб'єктного) підходу в радянській психології спілкування, продовжуючи ідеї діалогічності М. М. Бахтіна, аналізує діалектичну природу взаємодії і взаємного впливу осіб, що спілкуються, зокрема, характерну для системи «вчитель-учень». Він заперечує розуміння спілкування як взаємодії чи передачі інформації за схемою «суб'єкт–суб'єкт»; наголошує на тотожності спілкування самому людському життю – діяльності, практиці, на принциповій невідокремлюваності однієї особистості від іншої. Розвиток і формування особистості людини та її свідомості залежить від спілкування з іншими особами, і тому вона залежить від діяльності, суб'єктом якої є [1; 368].

Двома взаємопов'язаними формами спілкування, на думку А. У. Хараша, є монолог і діалог, які взаємодіють у реальному спілкуванні й по черзі в ньому переважають. Монологічність комунікативного імпульсу зумовлюється тим, що він «спрямований» у чужу свідомість, убачає в ньому свій об'єкт і несе в собі ставлення комунікатора до цієї чужої свідомості, до її змісту. Персоніфікованим і діалогічним комунікативний імпульс є через те, що він виражає особистісну позицію комунікатора і спричинює його звернення до чужої свідомості, до особистості реципієнта.

Особливості діалогу, у тому числі і в межах спілкування, розглядає Г. В. Дьяконов. Він виявив, що діалог є фундаментальним, багатоплановим і універсальним феноменом, який визначає кардинально нові принципи і закономірності психологічних явищ, що створює передумови інтерсуб'єктного підходу в психологічних дослідженнях [108]. Діалог є основою широкого кола таких соціально-психологічних механізмів і явищ, як зовнішня комунікація, форми і види діалогічного спілкування; взаємодія, взаєморозуміння і взаємини між людьми; паритетне спілкування і партнерська взаємодія; бесіда як діалог;

психологія конфлікту і дискусії; комунікативна спрямованість і комунікативні права особистості; пізнавальний і особистісний егоцентризм; егоїзм та альтруїзм; толерантність, соціальний інтелект, діалогічна психосемантика особистості. Розгляд принципів і закономірностей діалогу є основою виникнення фундаментальних явищ і проблем соціально-психологічної науки – психології спілкування, міжособистісних взаємин, особистості, групових явищ і групового розвитку, масовидних явищ психіки тощо.

Г. В. Дьяконов розмежовує поняття об'єкта і суб'єкта діалогу. Об'єкт діалогу (а також спілкування і спільної діяльності) є певною задачею (проблемою, справою, стосунками), яку повинні розв'язати учасники діалогічної взаємодії. Здійснення діалогічної взаємодії також передбачає створення і реалізацію суб'єктної спільності, яка є власне суб'єктом діалогу і виступає як цілісна структура «співбуття» учасників діалогу.

Міжособистісне спілкування в логотерапії В. Е. Франкла. Первинним спонукальним мотивом життя людини є пошук смислу, твердить В. Е. Франкл, австрійський психолог і психіатр, засновник логотерапії, одного з напрямків психотерапії, орієнтованого на дослідження смислосназначущих характеристик існування та на надання допомоги в пошуку і в усвідомленні сенсу життя [298, с. 217]. Людина є відкритою до світу, вона в пошуках смислу життя прагне вийти за межі середовища свого існування у світ, наповнений іншими людьми і спілкуванням з ними, тому спілкування можна вважати рушійним чинником активності людини. Вона прагне до пізнання. Єдиним способом пізнання, способом осягнення іншої людської істоти у всій глибині її особистості, на думку В. Франкла, є любов. Лише полюбивши людину, можна побачити її сутнісні риси і властивості, навіть побачити те, що міститься в ній потенційно (те, що ще не виявлено, але підлягає здійсненню), і таким чином сприяти реалізації її можливостей [362; 363]. Тобто любов є важливим способом пізнання іншої особи.

Міжособистісне спілкування та міжособистісні стосунки у концепції М. Мід. Проблеми взаємин та спілкування в контексті міжпоколінних стосунків аналізує М. Мід, автор однойменної концепції, нав'язаної студентськими заворушеннями 60-х років ХХ століття у США. Вона обґрунтовує зв'язок міжпоколінних стосунків із панівним типом сімейної організації та темпом суспільного розвитку і в результаті цього виділяє три типи культур – постфігуральну, конфігуральну і префігуральну. Згідно з першою, діти вчаться, переважно спілкуючись з представниками старших поколінь сім'ї; між ними суперечок немає, адже кожен розуміє своє місце. Згідно з другою, діти та дорослі вчаться, насамперед спілкуючись з однолітками; можливе виникнення певних міжпоколінних конфліктів. Згідно з

третьою, дорослі вчаться також у своїх дітей; між ними також можливі конфлікти у процесі спілкування [92].

Міжособистісне спілкування у теоріях соціального конструкціонізму та конструктивізму. У середині ХХ століття відбувається становлення такої соціологічної теорії пізнання, як соціальний конструкціонізм. Його представники вважають, що пізнання опосередковане комунікацією, міжособистісним спілкуванням і культурними конструктами. Важливим принципом є онтологізація (пошук загальних закономірностей буття) людських взаємин (у тому числі й міжособистісних). У процесі взаємодії людини з іншими особами виникає нова реальність (ефект взаємодії). Саме в результаті інтеріоризації такої реальності, за твердженням В. В. Москаленко, відбувається становлення особистості як активного суб'єкта соціальних перетворень [240]. Ця концепція бере свій початок із 60-х років ХХ століття, із спільної роботи П. Бергера та Т. Лукмана «Соціальне конструювання реальності». Важливим засобом підтримки суб'єктивної реальності, на їхню думку, є спілкування, повсякденне міжособистісне спілкування (спілкування обличчям до обличчя), яке здійснюється на основі схем типізації. Тобто люди сприймають один одного як представників певних типів (чоловік чи жінка, водій, веселун, українець тощо), що дозволяє за рахунок взаємодії схем типізації співрозмовників здійснювати у повсякденних ситуаціях впорядковану взаємодію [29]. Цю концепцію окремі науковці вважають одним із напрямків конструктивізму.

Конструкціоністська концепція отримала розвиток у роботах К. Дж. Гергена (Джерджена). Він 1973 року ввів у науковий обіг поняття конструкціонізму як конструювання людьми соціальної реальності [95; 238]. На його думку, основний зміст соціально-психологічних процесів полягає в конструюванні знання соціальними агентами (ними можна вважати людину або групу людей). Але знання не є абсолютними, вони відстоюються в суспільстві у процесі людських взаємин, їхньої взаємодії. В основі ідеї про таку взаємодію лежить переконання вченого про схожість сприйняття реальності різними людьми. Їхні спільні, узгоджені та обговорені уявлення і знання реальності повсякденного життя закріплюються. На основі цього формується об'єктивна реальність, зокрема, різноманітні соціальні утворення, системи цінностей тощо. Отже, людиною створюється реальність у процесі міжособистісного спілкування з іншими особами.

Схожі погляди має представник європейської наукової школи, англійський філософ і соціальний психолог Г. Р. Харре (його В. В. Москаленко називає представником першої гілки конструктивізму). Він наголошував, що важливими аспектами людської реальності є біологічна природа та колективне ество. В останньому втілюються етичні цінності. Найбільшою цінністю для

людини і головним мотивом її діяльності є повага інших людей, а найбільшим покаранням – їхнє презирство. Індивід набуває своїх атрибутів лише через зв'язки з іншими у різних колективах. Тобто психіка людини є результатом соціальної взаємодії з іншими людьми.

Описуючи соціальний процес, Р. Харре застосовує поняття шаблону соціальної взаємодії, тобто матриці (первинної структури), у якій на зразок генетичної програми записана програма поведінки людей, включених у взаємодію. Людське життя, за його твердженням, може бути зображене як послідовність епізодів, тобто закінчених за смыслом пов'язаних відрізків (учинків), котрі регулюються певними правилами та планами, як шаблонами дій, що створюються самими людьми. Соціальну взаємодію Р. Харре зводить до міжособистісної (епізод), що будується на підставі визначення ситуації, вибору маски, уявного глядача та інтерпретації правил [238; 391].

Взаємодія не є самодостатнім процесом обміну символами (як вважають представники символічного інтеракціонізму), вона опосередкована певним об'єктом, зазначає французький психолог С. Московічі, автор теорії соціальних уявлень, представник другої гілки конструктивізму, з точки зору В. В. Москаленко [390; 392]. Уявлення він розглядав як універсальний психологічний феномен, як форму буденного пізнання, що поєднує когнітивні та афективні компоненти знань, які дозволяють суб'єкту фіксувати свою позицію щодо самого себе та оточуючих. Уявлення про себе, про партнера та про ситуацію, на думку С. Московічі є визначальними в ситуаціях соціальної взаємодії. Вони зумовлюють поле можливих комунікацій, цінностей або ідей, представлених у точках зору, які поділяються групою і тим самим спрямовують і регулюють бажану поведінку її членів [241].

Різноманітні погляди на проблеми спілкування, на думку А. В. Рязаєва, можна обґрунтовувати в контексті різноманітних концепцій, парадигм. Він, аналізуючи специфіку спілкування з точки зору соціальної філософії, визначає три парадигми: це інформаційно-інтелектуальна (рівень соціального факту – фіксує увагу на структурі, інститутах, дефініціях, компонентах спілкування), екзистенціально-феноменологічна (рівень конструювання соціальної реальності – визначається можливість і дієвість факту спілкування, його необхідність і обґрунтованість), марксистська – рівень детермінації і культурно-історичної динаміки соціальної реальності [317].

Міжособистісне спілкування у роботах радянських психологів другої половини ХХ століття. Широкого обґрунтування проблеми спілкування та міжособистісного спілкування отримали у працях психологів радянського часу у другій половині ХХ століття. Багато науковців його аналізують у контексті діяльності особистості.

О. М. Леонт'єв, представник радянської психологічної школи, один з авторів поширеної теорії діяльності, окремо виділяв поняття діяльності спілкування, яка виявляється в діях, актах спілкування. У процесі спілкування з оточуючими людьми формується особистість, її свідомість. О. М. Леонт'єв обґрунтовує зв'язок спілкування та діяльності (трудова, продуктивна діяльність розвивається в умовах кооперації та спілкування), спілкування та стосунків (останні формуються у спілкуванні, а спілкування породжується розвитком стосунків), спілкування та узагальнення (будь-яке спілкування передбачає узагальнення, в основі розвитку узагальнення лежить спілкування) [202].

Розробник системного підходу у вітчизняній, радянській психології, Б. Ф. Ломов значну увагу приділяв проблемам спілкування, взаємозв'язку спілкування та пізнання, спілкування та діяльності. Спілкування він розглядає як специфічну форму взаємодії суб'єктів, результатом якої є стосунки людини з людиною, з іншими людьми. Стосунки, зокрема міжособистісні, на його думку, є особливим виміром структури сумісної діяльності. Спілкування передбачає взаємний обмін діяльностями, їхніми способами та результатами, уявленнями, ідеями, установками, інтересами, почуттями. Тобто у спілкуванні Б. Ф. Ломов виділяє певні поведінкові, пізнавальні та емоційні складові. Призначення спілкування в життєдіяльності людини зумовлюється необхідністю організації сумісної діяльності, пізнання людьми один одного, необхідністю формування і розвитку міжособистісних стосунків. Одиницями спілкування є окремі одиничні міжособистісні взаємодії, своєрідні цикли, де виражаються відношення позицій, установок, точок зору партнерів [211].

Теорію діяльнісного опосередкування міжособистісних стосунків розробляв А. В. Петровський. Центральною умовою загальнопсихологічного розуміння людини є принцип діяльності. Він відображається в уявленні про те, що в будь-якій реально розвинутій групі міжособистісні взаємини (які і формуються у процесі спілкування) опосередковуються змістом, цілями і задачами соціально значущої діяльності цієї групи [274].

Відомий український психолог Г. С. Костюк проблеми спілкування розглядав у контексті педагогічної діяльності [173].

Характеристикам суб'єкта спілкування приділяв увагу радянський філософ і поет В. М. Сагатовський, автор філософської концепції – «філософія гармонії, яка розвивається» [135; 320, с. 121]. Суть спілкування, на його думку, у тому, що кожен з учасників бачить один в одному – добровільно чи вимушено – саме суб'єкта, який володіє певними життєвими смислами, цілями, програмою діяльності. Спілкування може бути безпосереднім, тобто прямим відношенням суб'єктів один до одного, і опосередкованим, коли воно виявляється у відношенні до об'єктів, але фактично адресовано суб'єктам. Також є спілкування із самим собою. Базовою цінністю спілкування є визнання суб'єкта

іншими людьми, його залучення до певної спільноти, ідентифікація з нею у певному відношенні (повага, визнання «своїм»).

В. М. Сагатовський також виділяв чотири рівні (типи) спілкування:

1. Рівень маніпулювання, коли один суб'єкт розглядає іншого як об'єкт, засіб або перешкоду реалізації проекту своєї діяльності, як об'єкт особливого типу («засіб, який може говорити»). Базовою цінністю такого спілкування є влада як форма забезпечення визнання з боку інших і вираження власної гіпертрофованої самостійності. Способом владного спілкування є пряме підпорядкування.

2. Рівень «рефлексивної гри». Суб'єкт, проектуючи свою діяльність, ураховує наявність власного проекту в іншого суб'єкта, але не вважає такий проект цінним, тому прагне до виграшу, до реалізації свого проекту і блокування чужого. Базовою цінністю даного рівня є загальноприйняте (як у всіх, модне).

3. Рівень правового (формально регламентованого) спілкування. Суб'єкти визнають право на існування проектів один одного, намагаються узгодити їх і виробляють обов'язкові для цього норми. Прагнуть до справедливості, але чинник такого прагнення – зовнішній.

4. Рівень морального спілкування. Суб'єкти внутрішньо приймають спільний проект взаємної діяльності як результат добровільного узгодження проектів один одного. Таке спілкування передбачає відповідальну співпрацю співтоваришів у спільній справі. Його ключовими цінностями є обов'язок і моральна справедливість. Відношення з позиції обов'язку означає, що певна спільна мета стає для партнерів більш значущою, домінантною щодо інших їхніх спонукань, і це відбувається на основі добровільного прийняття цієї мети. У виконанні обов'язку людина бачить власну гідність. Моральна справедливість регулює реакцію на виконання обов'язку; вона зумовлює ставлення до суб'єкта відповідно до його внеску у спільну справу. Цей рівень є вищою формою спілкування; у ньому визнання (базова цінність спілкування) модифікується як обов'язок і добро [320].

Проблему спілкування в контексті суперечностей та труднощів розглядає К. О. Абульханова-Славська [2]. Вона зазначає, що суперечності у спілкуванні людей є дуже складними і їх важко розв'язати. Основою для них можуть бути розбіжності, починаючи з різних точок зору на будь-яке явище і закінчуючи відмінністю характерів. Також вона аналізує вплив суспільного устрою в минулі (радянські) часи на особисте спілкування. Стандартизація осіб у суспільній свідомості, ігнорування індивідуальності призвело до неприйняття інакомислячих, сформувало психологію нетерпимості до будь-якої різноманітності, до розбіжності думок, що відобразилося на процесі спілкування.

Узагальнюючи філософсько-психологічні підходи до вивчення міжособистісного спілкування, варто відзначити, що його переважно розглядали в контексті міжособистісних стосунків, міжособистісної взаємодії; приділяли увагу вивченню впливу такого спілкування та стосунків на інші види суспільних стосунків і спілкування. Міжособистісне спілкування часто трактували як суто безпосереднє спілкування, не завжди зважаючи на його змістовні характеристики. Таке спілкування пов'язували із позитивними емоційними стосунками, хоча й наголошували на негативних взаєминах у міжособистісному спілкуванні, обґрунтовували вплив несвідомих аспектів на його динаміку. Увагою філософів і психологів також були охоплені якості, потрібні для успішного міжособистісного спілкування та пов'язані із ним характеристики людини, котрі зумовлюють її життєіснування. Увага вченими приділялась і ролі міжособистісного спілкування в розвитку особистості на окремих вікових етапах.

Загалом у становленні поглядів на проблему психологічних особливостей спілкування (міжособистісного також) можна умовно виділити кілька періодів. Зокрема, це філософський період, коли були значущими погляди філософів на проблему (триває до кінця ХІХ століття). Наступний період пов'язаний із виокремленням психології у самостійну галузь знань і з появою перших соціально-психологічних і психологічних шкіл. Третій період – експериментальний, позначений становленням експериментальної психології, соціальної психології і дослідженням проблеми в працях зарубіжних та вітчизняних науковців ХХ-ХХІ століть. Сучасні погляди на феномен міжособистісного спілкування доцільно обґрунтувати далі.

1.2. Загальнотеоретичні положення психології міжособистісного спілкування

Методологічними основами дослідження міжособистісного спілкування виступають загальні принципи психологічної науки (детермінізму; діяльності; єдності свідомості й діяльності; єдності діяльності й спілкування; розвитку;

системного підходу та ін.), а також принципи і концепції вітчизняної та зарубіжної психології, що стосуються особливостей розвитку особистості (у похилому віці) та специфіки міжособистісного спілкування.

Фундаментальні засади дослідження особливостей міжособистісного спілкування представлені в таких теоретичних напрямках психологічної науки, як теорія діяльності (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн); гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл); епігенетична концепція психосоціального розвитку (Е. Еріксон); екзистенціальна психологія (К. Ясперс); концепції розвитку особистості (К. О. Абульханова-Славська, Г. О. Балл, І. Д. Бех, Б. С. Братусь, І. С. Булах, М. Й. Боришевський, Є. І. Головаха, І. А. Зязюн, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. Ф. Моргун, В. А. Петровський, Е. О. Помиткін, В. В. Рибалка, В. І. Слободчиков, В. О. Татенко та інші) теорії спілкування й міжособистісних стосунків і взаємодії (Г. М. Андрєєва, І. Д. Бех, О. О. Бодальов, Л. Я. Гозман, М. С. Каган, В. П. Казміренко, І. С. Кон, В. О. Лабунська, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев, Б. Д. Паригін, О. Я. Чебікін, Н. В. Чепелева та інші).

Міжособистісна стосунки в структурі соціальних: їхні форми, види, ознаки. Із самого народження людина потрапляє у навколишнє середовище (сукупність живих та неживих об'єктів, що існують на Землі або в деякій її частині). Це – ґрунти, гідросфера, атмосфера, рослинний і тваринний світ, техносфера і соціальний світ (соціум). Соціум включає суспільні (матеріальні та духовні) умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей, тісно пов'язані з суспільними стосунками, в яких ці люди перебувають.

Людина вступає у різноманітні зв'язки з соціальним середовищем, які постають у вигляді соціальних, суспільних взаємин. Існування системи стосунків людини до самої себе та до навколишнього світу є найбільш специфічною характеристикою особистості, вважає В. М. М'ясищев. Стосунки він розглядає як психологічний феномен, суттю якого є виникнення у людини психологічного утворення, що акумулює в собі результати пізнання конкретного об'єкта дійсності (іншої людини у процесі спілкування), та інтеграції всіх компонентів емоційних відгуків на цей об'єкт, а також поведінкових відповідей на нього [47]. Система суспільних стосунків, у яку включена кожна людина з народження і до смерті, формує її суб'єктивне ставлення до різних сторін дійсності. Характер стосунків окремої людини зі світом зумовлений її індивідуальним та суспільноісторичним досвідом. Значення стосунків є важливим у повноцінному і гармонійному розвитку особистості. Адже соціально і педагогічно нормальні взаємини розвивають

морально і психологічно здорові якості, що складають основу особистості (В. М. Мясичев) [244; 458].

Б. Д. Паригін характеризує систему суспільних, соціальних стосунків як щось, що функціонує по суті поза межами людини і незалежно від неї, її психіки, волі та свідомості. Суспільні стосунки є важливою характеристикою соціально-психологічного спілкування в межах соціального макросередовища (Б. Д. Паригін). Існують різні види суспільних (об'єктивних) стосунків, у межах яких людина є представником різних суспільних груп, – економічні, політичні, виробничі, релігійні тощо. Такі стосунки – безособові, вони зумовлюються положенням людини в системі суспільства, виявляються у взаємодії конкретних соціальних ролей, відображають зв'язки людини в різних видах діяльності і мають зовнішню, утилітарну мету. Їм властива відносна стабільність, стандартність, зумовленість обставинами діяльності, її змістом, метою та засобами [270].

Розглядаючи стосунки як психологічний зв'язок особи зі світом речей і людей, який проявляється у вибірковості психічного відображення, поведінки і діяльності індивіда, В. М. Куніцина виділяє такі форми стосунків, як фізичні, психічні, особисті (психологічні), взаємні стосунки (соціальнопсихологічні), міжособистісні, міжгрупові, суспільні (соціальні) [192; 193].

Психічні (емоційні) та психологічні стосунки розмежовує В. М. Мясичев. Перші відображаються у привабливості об'єкта взаємодії для людини, у вибірковій об'єктивній спрямованості її психічної активності і характеризуються такими явищами, як прихильність, любов, симпатія, неприязнь, ворожість, антипатія. Другі є цілісною системою індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Зміст цієї системи розкривають потреби, почуття, інтереси, переконання, мотиви, воля. Така система виражає особистий досвід людини, внутрішньо визначає її дії та переживання [244].

Соціально-психологічні стосунки — різні форми взаємозв'язку осіб, які виникають у їхній спільній життєдіяльності на основі безпосередньої взаємодії і особистого спілкування. Такими можна вважати міжособистісні стосунки, взаємні стосунки, особисті стосунки.

Міжособистісні стосунки, як зазначає В. М. Куніцина, — це форми організаційно-технологічної взаємодії, статусно-рольового взаємозв'язку, чуттєво-логічного взаємопізнання і взаємоприйняття [192, с. 194].

Взаємини – зустрічні інтегровані стосунки осіб, які проявляються у групових ефектах співпраці, змагання, згуртованості, сумісності, дружби, взаємодопомоги, а також у якостях людини, котрі характеризують психологічні

особливості її спілкування – товариськість, принадність, агресивність, сором'язливість тощо.

Особисті стосунки відображають зв'язок людини з людиною як суб'єктом взаємодії. Це ставлення до особистісних достоїнств та інших властивостей конкретної людини; воно може не збігатися за змістом із наявними стосунками.

Самоставлення виражається у прийнятті чи неприйнятті себе як цілого, у рівні самоповаги і почутті власного достоїнства і у значній мірі визначає характер взаємин і взаємодій, здатність до встановлення близьких довірливих стосунків з іншими [193].

Особливим видом суспільних стосунків є міжособистісні (т.н. «суб'єктивні»). Є різні точки зору на характеристику міжособистісних стосунків. Окремі науковці протиставляють їх суспільним на тій підставі, що перші – стосунки між окремими людьми, а другі – стосунки між групами людей (Р. С. Немов, Є. П. Ільїн). З цієї позиції, міжособистісні стосунки можуть бути офіційні і неофіційні, ділові і особисті, раціональні й емоційні, первинні і вторинні, стосунки підкорення і покори тощо [131; 252]. Інші науковці вважають, що особливою рисою міжособистісних стосунків є емоційна основа, тобто вони формуються на основі певних почуттів людей один до одного, які можуть бути як позитивними, так і негативними.

Міжособистісні стосунки займають специфічне положення, бо, з одного боку, їх можна розглядати як інші суспільні стосунки, не пов'язуючи з певними видами діяльності, а з другого — вони пронизують усі інші види суспільних стосунків, є їхньою невід'ємною частиною. Міжособистісні стосунки, на відміну від суспільних, є важливою характеристикою мікросередовища (Б. Д. Паригін) [270].

Суспільні стосунки у конкретному прояві отримують певний особистісний аспект, який виявляється у стилях виконання ролі. Різноманітні стилі і є основою для побудови міжособистісних взаємин. Останні розглядаються як суб'єктивно переживані взаємозв'язки між людьми, що проявляються в характері та способах взаємних впливів, які здійснюються в процесі спільної діяльності та спілкування [301].

Як взаємодію за типом обміну і співпраці міжособистісні стосунки розглядає С. В. Духновський. Він виділяє кілька складових цих стосунків: «Я-бажаєме» і «Я-сприймаєме» їхніх суб'єктів, емоційно-почуттєві і установочно-вольові характеристики особистості, суб'єктивна позиція особи, її життєвий досвід, її поведінкові характеристики, міжособистісна комунікація [106, с. 103].

Міжособистісні стосунки складніше спостерігати, вони є унікальними (бо в різних ситуаціях їхні учасники мають різні установки, цінності), динамічними (можлива зміна настроїв учасників від позитивного до негативного) [12; 101]. Їхнім змістом найчастіше є інтереси, схильності, потреби людей. Вони часто

розвиваються на основі спільних захоплень. Саме в таких стосунках реалізується внутрішній світ людини; вони окремо від неї не існують. Провідним компонентом таких стосунків є емоційний, який забезпечує підтримання зв'язку між людьми навіть за умови відсутності безпосереднього контакту між ними. Міжособистісні стосунки характеризують з точки зору об'єктивних та суб'єктивних особливостей, вони передбачають не лише реальне (об'єктивне) буття людей один для одного, але і їхню суб'єктивну представленість як у стосунках, так і один в одному. Якщо остання умова не виконується, взаємини руйнуються, коли люди знаходяться на відстані один від одного [106; 252; 454].

Якісно характеризуючи міжособистісні стосунки, С. В. Духновський застосовує до стосунків поняття «гармонійність» та «дисгармонійність». Гармонійні міжособистісні стосунки передбачають згоду людини із самою собою, позитивну налаштованість внутрішнього світу особистості. Вони є стабільними, передбачають тривале збереження взаємодії в парі, викликають позитивні почуття, комфорт і задоволеність обох партнерів. Дисгармонійні міжособистісні стосунки виявляються у відсутності єдності між партнерами; у послабленні позитивних емоційних зв'язків між ними, у переважанні почуттів, які їх віддаляють один від одного; у гіперболізованому домінуванні почуттів, що зближують їхній «симбіоз» [106].

Про дисгармонійність міжособистісних стосунків свідчить їхня напруженість, конфліктність, навіть агресивність і відчуженість їхніх суб'єктів. Напруженість у міжособистісних стосунках виявляється у надмірній зосередженості суб'єктів на них, у стані емоційного дискомфорту, у підвищеній стурбованості взаєминами, які стали складними. Конфліктність виражається в суперечностях між суб'єктами, їхній протидії один одному, що супроводжується афективними проявами. Агресія є прагненням одного суб'єкта підкорити собі іншого, домінувати над ним, експлуатувати його, проявляється в різкості, грубості, роздратуванні тощо. Відчуженість – це відсутність довіри, розуміння, близькості; це емоційна холодність між особами [105].

Окремим видом міжособистісних стосунків, які базуються на потребі у психологічній безпеці, є прихильність. Вона встановлюється в результаті тривалої взаємодії, відрізняється вибірковістю, емоційністю і порівняною стійкістю, зумовлює духовну близькість. В. М. Куніцина та Т. В. Казанцева виявили п'ять типів прихильності.

Люди, які відчувають справжню (зрілу) прихильність, цінують її, але насильно партнера не утримуватимуть. Відчувають настрій партнера, радість від його присутності, глибоко його розуміють, поважають його свободу. Такі взаємини характеризуються повною довірою.

Існує прихильність залежного типу, коли всі думки людини зайняті їх об'єктом. Залежні люди гостро переживають відсутність партнера, відчуваючи себе не захищеними. Поступаються партнерові в усьому, не сваряться у випадку незгоди. У таких стосунках наявні примус і прями тиск, але немає ласки і щирості.

Люди з тривожно-суперечливими прихильностями відчувають менше довіри до навколишнього світу і тому є ревнивцями і власниками. Прагнення одноосібно розпоряджатися своїм майном поширюється і на партнера. Вони можуть неодноразово намагатися розірвати стосунки, випробовуючи їх на міцність, і знову повертатися до об'єкта своєї прихильності, а за відсутності партнера дуже тривожаться про нього. Цей та вищезгаданий типи прихильності є сильними, емоційно наповненими і характеризуються короткою міжособистісною дистанцією.

Люди, прихильність яких має замкнено-відсторонений характер, побоюються втратити свободу через надмірне, на їх думку, почуття. Вони менше зацікавлені у створенні близьких стосунків і легше йдуть на розрив.

Існує також прихильність безтурботного типу. Така прихильність дозволяє легко встановити контакт і вийти з нього; суб'єкти подібних стосунків, розриваючи їх так само легко за своєю або чужою ініціативою, не відчувають страждань. Вони не турбуються про спільне майбутнє, не нудьгують за відсутності партнера, полюбляють різні компанії [191].

Система суспільних стосунків, яка розвивається і визначає спосіб життя індивіда, є основою конкретних процесів спілкування як специфічної самостійної форми активності суб'єкта; стосунки, які складаються між різними особами, зумовлюють численність характеристик процесу спілкування [50; 211]. Водночас усі суспільні стосунки, у тому числі й міжособистісні, формуються й реалізуються у спілкуванні. Реалізація суспільних стосунків у спілкуванні є умовою існування людського суспільства, бо дозволяє об'єднати окремих індивідів, а також зумовлює їхній розвиток. Тобто можна робити висновок про існування діалектичного зв'язку між спілкуванням та суспільними стосунками [50; 192; 270].

На взаємозв'язку спілкування та суспільних стосунків наголошує і В. М. Мясичев. Він зазначає, що способом (формою) спілкування і суспільних стосунків є поведження людини з людиною. Спілкування зумовлюється життєвою необхідністю, але його характер, активність та масштаб визначаються відношенням. Поведження (м'яке-жорстке, співпрацяконкуренція) формує відношення і потребу або боязнь спілкування [244].

Спілкування та його значення в розвитку особистості. Спілкування є досить складним багаторівневим та багатостороннім феноменом. Його

розглядають як активність, взаємодію і взаємовплив, контакт, пізнання та діяльність, взаємини, обмін, зв'язки, потребу та умову життя людини. Тож існує велика кількість визначень даного феномену [429].

О. О. Леонтьєв у проблемі спілкування виділяє низку аспектів: поперше, комунікативний, який передбачає вивчення шляхів пошуку зв'язків між людьми як засобів спілкування; по-друге, інформаційний – вивчення сигналів, які надходять у канали зв'язку, з точки зору їхнього змісту і форми; по-третє, гностичний – вивчення процесів сприйняття та інтерпретації сигналів; по-четверте, регулятивний – вивчення поведінки осіб під впливом сприйнятих ними повідомлень. А Л. Тайер окреслив чотири рівні в аналізі спілкування: «комунікаційна система», «організаційний» рівень, «міжособистісний» рівень, «внутрішньоособистісний» рівень [201].

Спілкування поряд із працею, на думку І. Д. Беха, є основним способом існування людини, основною умовою її виховання і розвитку, засвоєння суспільного досвіду. Воно зумовлює всю систему психічних процесів, станів, властивостей людини. Тому можна робити висновок про те, що особистість є продуктом і результатом індивідуального досвіду її спілкування з іншими людьми [34; 37; 41].

Як багатогранний процес взаємодії і взаємовпливу людей спілкування розглядає Б. Д. Паригін. На його думку, це акт усвідомленого, раціонально зумовленого обміну інформацією, безпосередній емоційний контакт між людьми, спричинений їхньою потребою [270]. Наявність потреби у спілкуванні робить його і пов'язане з ним ставлення до людей однією з провідних цінностей людини (Є. П. Ільїн) [131].

Спілкування – основна базова (природна) потреба людини (Б. Ф. Ломов, В. В. Москаленко). Власне спілкування і є умовою та засобом задоволення такої потреби (Б. Д. Паригін). Саме спілкування, активність людини в ньому дозволяє задовольнити потребу особистості у самовираженні, в отриманні інформації від іншої людини, у виробленні єдиної точки зору тощо (О. О. Бодальов) [50; 211; 239; 270].

Також як потребу особистості та умову життя розглядає спілкування В. М. Куніцина. Це взаємодія і взаємовплив, своєрідний обмін відношеннями і співпереживання, взаємне пізнання та діяльність [131; 192].

Специфіку спілкування з точки зору регулятивно-детерміністської парадигми теорії особистості, з позиції системного підходу розглядає В. Т. Циба [372]. Спілкування може бути мотивоване лише біо-, психо- або соціогенною потребою людини, і керується вона при цьому соціальними настановами – моральними і правовими нормами. Шукати засоби прямого чи непрямого задоволення потреби змушує особу її актуалізація, і це відбувається,

зокрема, через спілкування з іншими людьми. Спілкування в межах цього підходу розглядається не як потреба, а лише як вербальний або невербальний спосіб задоволення потреб з допомогою звертання до інших осіб.

О. О. Бодальов спілкування розглядає як пряму чи опосередковану технічними засобами реальну чи уявну взаємодію його учасників, їхній взаємовплив і, одночасно, самовплив, що здійснюються за допомогою сформованих у філо-, онто- і соціогенезі засобів (мовленнєвих і немовленнєвих) і способів. Метою спілкування є досягнення змін у пізнавальній, мотиваційно-емоційній і поведінковій сферах особистості [48].

В. М. Мясичев спілкування вважає процесом безпосередньої чи опосередкованої технічними засобами взаємодії людей, що передбачає психічне відображення учасниками спілкування один одного, ставлення їх один до одного, звернення їх один до одного [47]. У спілкуванні відображається різна активність, вибірковість стосунків, їх позитивний чи негативний характер.

Спілкування як складну форму соціальної активності трактує Р. С. Немов [252, с. 58–65]. Його аспектами є зміст, ціль і засоби. Зміст спілкування – це інформація, яка через спілкування передається від людини людині. Така інформація може бути різною за окремими характеристиками, широтою, емоційним навантаженням. Ціль спілкування – це те, заради чого людина починає спілкування з іншими людьми. Спілкування допомагає людині задовольнити різноманітні потреби, у першу чергу, вищі (пізнавальні, культурні, творчі тощо). Засоби спілкування – те, за допомогою чого воно реалізується.

Спілкування як увесь спектр зв'язків і взаємодій людей у процесі духовного і матеріального виробництва, спосіб формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних стосунків і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, у які вступають особистості та групи розглядає Л. Е. ОрбанЛембрик [262].

Н. Чарнес спілкування вважає обміном значеннями між індивідами за допомогою спільної системи символів [412]. Н. Хартлі, описуючи специфіку спілкування, порівнює його з танцем, де партнери мають узгоджувати власні рухи і шукати взаєморозуміння в подальших діях. Є правила та розуміння, але є також гнучкість – співрозмовник, як і танцюрист, має впроваджувати власний стиль у спілкування (у рухи) [429].

Завдяки спілкуванню, а саме активному спілкуванню з розвинутими особистостями, людина перетворюється на особистість, уважає Р. С. Немов. Адже спілкуючись із психологічно розвинутими людьми, завдяки різноманітним здатностям до наочності, людина вдосконалює свої вищі

пізнавальні можливості і якості [252, с. 65]. У процесі активності і спілкування людина стає суб'єктом, вищою системною цілісністю, як зауважує А. В. Брушлінський, формується суб'єктність як така важлива системна якість особистості, котра полягає у здатності протидіяти зовнішнім і внутрішнім умовам, що перешкоджають реалізації її інтересів (досягненню цілей, самореалізації, прояву індивідуальності) [382]. Особливості суб'єктності особистості, на думку В. В. Москаленко, найяскравіше проявляються на рівні безпосереднього спілкування індивідів, їхньої міжособистісної взаємодії [239].

Спілкування та діяльність. У радянській психології досить часто спілкування пов'язують із діяльністю. Так, як форму діяльності спілкування аналізує Б. Г. Ананьєв. Він вважає, що саме спілкування, поряд із пізнанням, є основною формою діяльності людини із самого початку формування її особистості. Воно здійснює соціальну детермінацію багатьох сторін її психічного розвитку. Тип особистісних стосунків у спілкуванні (прихильності, смаки тощо) створюють суспільні стосунки. На основі цих індивідуальних особливостей спілкування формуються комунікативні риси характеру. Б. Г. Ананьєв також наголошує на важливості дослідження зв'язку спілкування з іншими видами діяльності людини [9].

У контексті зв'язку з діяльністю спілкування взагалі і міжособистісного зокрема О. О. Бодальов виділяє два аспекти [50, с. 10–11]:

1. Спілкування, міжособистісне спілкування має самостійне значення і безпосередньо не обслуговує жодну іншу діяльність, тобто є самостійним видом взаємодії.

2. Спілкування, міжособистісне спілкування вплетене в ту чи іншу діяльність і є умовою її виконання. Вона впливає на зміст, форму, перебіг процесу спілкування. Крім того, на нього впливають особливості самої спільноти (рівень сформованості групи, її установки, інші види спілкування тощо), особливості сприйняття і розуміння членами групи один одного, емоційне відображення один в одному, стиль поведінки тощо.

М. Р. Бітянова також пов'язує спілкування з діяльністю, зазначаючи, що воно є широким процесом, у який включена предметна діяльність людини, а також ставлення її до світу, опосередковане її ставленням до інших осіб. Спілкування є механізмом розвитку стосунків людей і способом існування найважливіших аспектів психічного світу окремої людини. Це універсальна реальність буття людини, яка породжується і підтримується різноманітними формами людських стосунків. У такій реальності формуються і розвиваються як різні види соціальних стосунків, так і психологічні особливості окремої людини (В. В. Москаленко) [44; 250].

На єдності спілкування та діяльності наголошує В. В. Рижов [316]. Спілкування осіб, які співпрацюють, спрямоване на створення цілісної системи їхньої сумісної діяльності.

В. В. Знаков, розглядаючи спілкування в контексті діяльності, вважає його формою взаємодії суб'єктів, котра первинно мотивується їхнім прагненням виявити психічні якості один одного і у ході котрої формуються міжособистісні стосунки між ними. У сумісній діяльності осіб утілюються ситуації, у яких їхнє міжособистісне спілкування підкоряється спільній цілі – розв'язанню конкретної задачі [127].

Як контакт та діяльність аналізує спілкування О. О. Леонт'єв. Спілкування – це процес установлення і підтримання цілеспрямованого, безпосереднього чи опосередкованого тими чи іншими засобами контакту між людьми, які так чи інакше пов'язані один з одним у психологічному відношенні. В обґрунтуванні цього визначення вчений зосереджує увагу на функціонуванні груп, уважаючи, що спілкування є внутрішнім механізмом життя колективу чи соціальної групи. Спілкування О. О. Леонт'єв також пов'язує з відносинами, розглядаючи його як реалізацію чи актуалізацію стосунків суспільних [201].

Мінімальною одиницею, «клітиною» спілкування, згідно з поглядами О. І. Донцова, є контакт, прикладом якого може бути елементарний обмін поглядами [101]. Його формами є взаємодія (учасники переслідують зовнішню мету) та взаємні стосунки. Ці форми суттєво відрізняються. Взаємодію можна спостерігати; вона є стандартизованою, зумовлена обставинами, ситуацією, змістом, метою та засобами; порівняно стабільна; керується рольовими приписами, рольовими очікуваннями. Взаємні стосунки ж є латентними, тобто за ними складніше спостерігати; унікальними, одиничними (адже їхні учасники керуються різними установками, цінностями); у них зумовленість ситуацією не є визначальною; вони характеризуються динамічністю, хвилеподібними змінами. Саме взаємні стосунки відображаються характеристиками, пов'язаними з міжособистісними стосунками, міжособистісним спілкуванням.

Специфіку спілкування, зокрема міжособистісного, можна розглядати в контексті соціальних здібностей як індивідуально-психологічних особливостей людини, які забезпечують її успішність у соціальній сфері, у спілкуванні. Це індивідуальне системне утворення психіки людини, котре поряд із інтелектом, забезпечує цілісне продуктивне функціонування особистості як суб'єкта життєдіяльності у сферах суб'єкт-суб'єктної та суб'єкт-об'єктної взаємодії з оточенням (О. І. Власова) [71].

Спілкування в навчальному й виховному процесі. Спілкування у контексті навчального процесу аналізують Т.Д. Щербан і Л. К. Велитченко. Т. Д. Щербан навчальне спілкування розглядає як сутнісний спосіб буття і «умову трансценденції особистості», що постає двобічним процесом, у якому, з одного

боку, здійснюється передача учневі культурно-історичного досвіду людства, а з іншого – відображається його здатність до самостійного збагачення власного інтелектуального і особистісного досвіду [395]. Таке спілкування виявляється у взаємодії двох (або більше) осіб, спрямованій на узгодження та об'єднання їхніх зусиль з метою встановлення і налагодження взаємостосунків та досягнення спільного результату навчання.

Процес навчального спілкування Т. Д. Щербан розглядає не як суб'єктсуб'єктний, а як суб'єкт-предмет-суб'єктний. Він передбачає, що одержувач інформації є активним суб'єктом, який сам впливає на породження і передачу інформації. Також у межах такої схеми процесу навчального спілкування відбувається уточнення значень понять «продукт» і «продуктивність»: перше відповідає об'єктивній властивості будь-якої взаємодії (у тому числі й механічної), а друге постає соціальною характеристикою, що включає особистісні, етнонаціональні, класові та інші моменти.

Т. Д. Щербан запропонувала структуру навчального спілкування, що складається з предмету, потреби, мотивів, дії, завдань, засобів і продуктів. Найпродуктивнішим стилем навчального спілкування, на її думку, є діалогічний (у порівнянні із альтруїстичним, конформістським, пасивним, маніпулятивним, авторитарно-монологічним, конфліктним). Учасники навчального спілкування, яким властивий такий стиль, включаються в реальний психологічний контакт; долають різноманітні психологічні бар'єри, що виникають у процесі взаємодії учителя з учнями (вікові, соціальнопсихологічні, мотиваційні, пізнавальні, ціннісні тощо); відбувається трансформація позиції учня в позицію співробітництва й перетворення тим самим учнів на суб'єктів педагогічної діяльності. Цей стиль характеризується продуктивними міжособовими стосунками вчителя з учнями, цілісною соціально-психологічною структурою навчального процесу [395].

Л. К. Велитченко у контексті спілкування досліджував психологічні закономірності, структуру та механізми педагогічної взаємодії. Педагогічну взаємодію він визначає як суб'єкт-суб'єктну взаємодію у складі педагогічного процесу, функціональними атрибутами якої є «особистість» та «діяльність» як головні інструментальні функції суб'єкта (учителя, учня). Ця взаємодія ґрунтується на процесах соціальної перцепції, на розумінні та інтерпретації результатів у суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних стосунках у діаді «вчитель-учень» та їхній трансформації на суб'єктно значущі психологічні утворення. Психологічними механізмами педагогічної взаємодії є усвідомлення провідних ознак взаємодії та узгодження власних дій з вимогами соціуму (соціалізація), групи (інтеграція), іншого (ідентифікація). До інтернальних механізмів педагогічної взаємодії належать взаємовідображення, афіліація,

емпатія, ідентифікація, інтеріоризація результативних дій. Ідентифікацію дослідник вважає провідним механізмом у системі «вчитель – учень», адже її прояв у міжособистісній взаємодії базується на перенесенні надбань соціалізації (соціальний досвід, норми і цінності) й інтеграції (інтерналізація групових норм і цінностей на основі ототожнення себе з групою та самовизначення в ній) на конкретні умови педагогічної взаємодії. Екстернальними механізмами педагогічної взаємодії є обмін діями, відповідно до змісту ситуації, особистості та цілей партнера, екстеріоризація результативних дій. Соціально-психологічні механізми визначаються позитивним ставленням, конструктивним спілкуванням, інтеграцією та колективістською ідентифікацією. Як системне явище, педагогічна взаємодія має ознаки соціальної, соціально-психологічної та міжособистісної взаємодії.

Л. К. Велитченком запропонована міжособистісна модель педагогічної взаємодії, у якій визначено різні види взаємодії. Така модель ґрунтується на ознаках узгодження детермінант – психологічних (ставлення) і поведінкових (дії) інтерактивних стосунків учителя і учня [64].

Специфіку спілкування у виховному процесі аналізував А. В. Мудрик [242]. Спілкування він вважає процесом взаємного обміну думками і емоціями, тобто обміном інформацією між людьми при їхньому безпосередньому чи міжособистісному груповому контакті. Надаючи спілкуванню важливого значення у процесі розвитку особистості, він його пов'язував з процесом відокремлення як внутрішнього виділення особистістю себе із спільності, до якої вона належить, унаслідок досягнення певного рівня самосвідомості. У розвитку особистості процеси спілкування і відокремлення постійно змінюють один одного; результатом першого є уподібнення себе іншим особам, а другого – відокремлення себе від інших особистостей. Основою спілкування є наявність у ньому зворотного зв'язку. Готовність особистості до ефективного спілкування з оточуючими зумовлюють такі її особливості, як товарииськість, емпатія, мимовільність сприйняття.

Спілкування школярів є обміном духовними цінностями, який відбувається у формі діалогу школяра як з «іншими Я», так і у процесі взаємодії з оточуючими. Таке спілкування виконує кілька виховних функцій: нормативну (відображає опанування школярами норм соціально-типової поведінки), пізнавальну (відображає придбання школярами індивідуального соціального досвіду у процесі спілкування), актуалізуючу (відображає реалізацію у спілкуванні типових і індивідуальних сторін особистості школяра), емоційну (відображає спілкування як емоційний процес). Значення останньої функції зростає у процесі міжособистісного спілкування. В умовах саме такого спілкування виникає і розвивається весь спектр людських емоцій. У його процесі люди передають один одному не лише певний текст, але і

емоційний контекст, який по-різному може збігатися з текстом. Позитивний емоційний контекст, глибокий емоційний контакт є атрибутом міжособистісного, дружнього спілкування.

Спілкування та біль. Роль у спілкуванні такого феномену, як біль, вивчали Т. Хаджиставрополус, К. Д. Крейг, Ш. Фучс-Лейсель [444]. Біль вони розглядають як здатність біологічної системи, яка розвинулась у процесі еволюції, сигналізувати про реальне або можливе пошкодження тканин і мотивувати уникнення або вихід із фізичної небезпеки. Такі функції є важливими для безпеки та виживання всіх живих істот разом із людиною, але вони недостатньо задовольняють потреби та можливості людини, які з'явилися в сучасних суспільствах. Зокрема, недостатньо обґрунтовані соціальні наслідки болю, його роль у міжособистісному спілкуванні, міжособистісних стосунках. Біль Т. Хаджиставрополусом та К. Д. Крейгом розглядається як чинник альтруїстичної поведінки, сигнал небезпеки (больові реакції іншої особи); його вираження – як чинник соціальних зв'язків. Учені аналізують вербальні та невербальні способи вираження болю і пропонують комунікативну модель такого вираження. Її важливими компонентами є людина, яка має біль, і людина, яка здійснює догляд. Згідно з цією моделлю, догляд може бути забезпечений лише тоді, коли той, хто його здійснює, може розшифрувати експресивну поведінку особи, яка реагує на джерело болю, та забезпечить безпеку та ефективний догляд. Враження та експресія особи, яка відчуває біль, а також висновки того, хто її доглядає, залежатимуть від складних внутрішньо-особистісних установок у контексті, коли біль турбує.

Вплив комунікативного передчуття на ефективність спілкування досліджував В. С. Фреймут [424]. Він довів, що фізіологічна, психологічна та вербальна поведінка, яка характеризує комунікативне сприйняття, може передбачити сприйняття, розуміння того, хто говорить, та ефективність мовлення.

Суть міжособистісного спілкування. Неформальне, контактне, з безпосередньою взаємодією, спілкування між вільними особистостями на рівних, емоційне, засноване на дружбі та любові, особистісно орієнтоване, – це міжособистісне спілкування, специфіку якого обґрунтуємо далі.

Розглядаючи особистість у міжособистісному спілкуванні як неповторну індивідуальність, Б. Д. Паригін зазначає, що саме у перетині особистості та спілкування, у міжперсональному контакті та взаємодії втілюється міжособистісне, міжіндивідне спілкування як вищий рівень людського спілкування. У такому спілкуванні проявляються різноманітні форми комунікативної активності особистості (комунікативна поведінка, комунікативна діяльність, психічний стан у ситуації спілкування, різні варіанти лідерських ролей). У ньому партнер є цінністю і джерелом радості. Тому Б. Д.

Паригін вважає саме міжособистісне спілкування етичним ідеалом людських стосунків. Учений підкреслює, що в ньому найбільш повно реалізуються, по-перше, особистісні потреби і очікування осіб, пов'язані з їхнім спілкуванням; по-друге, духовно-психічний потенціал особистості, її потреби в увазі і самоствердженні, сила її психологічного впливу на партнера. Адже справжня дружба і любов між людьми виникає лише на рівні глибокого міжособистісного спілкування [270].

Любов і дружба є проявами міжособистісних стосунків, про які згадує, характеризуючи міжособистісне спілкування, А. Б. Коваленко. Його вона та Л. Е. Орбан-Лембрик розглядають як процес інформаційної й предметної взаємодії між людьми, у якому формуються і реалізуються їхні міжособистісні стосунки та виявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного індивіда. Головною одиницею такого спілкування є діада – парний соціально-психологічний зв'язок [144; 262].

Розглядаючи міжособистісне спілкування як контактне, неформальне, В. М. Куніцина вважає, що його основною тактичною метою є встановлення психологічного контакту, оптимальної психологічної дистанції, а стратегічною метою – формування міжособистісних стосунків [192].

Психологічно повноцінне міжособистісне спілкування – спілкування на рівних, коли його учасники не просто задоволені ролями, зумовленими видом діяльності, яка їх об'єднує, а намагаються у своїх контактах постійно зважати на своєрідність (індивідуально неповторні особливості) один одного і не допускати спеціально чи мимовільно ущемлення гідності партнера (О. О. Бодальов). Тому справжнє міжособистісне спілкування є діалогічним [48].

У формі міжособистісного суб'єктного спілкування між людьми як вільними особистостями відбувається взаємодія, що має на меті задоволення власних потреб його учасників, вважає В. Т. Циба [372].

Як взаємодію між декількома людьми, здійснювану за допомогою засобів мовленнєвого і немовленнєвого впливу, міжособистісне спілкування розглядає і В. А. Кручек. У результаті такої взаємодії виникає психологічний контакт і певні стосунки між учасниками спілкування [186].

В. В. Москаленко та М. Р. Бітянова міжособистісне спілкування трактують як спілкування, що утворюється на основі тих стосунків, на які соціальні норми і правила здійснюють невиразний, опосередкований вплив. Тоді як дистантні, непрямі стосунки (і, відповідно, рольове спілкування) чітко визначаються соціальними вимогами та очікуваннями. Основою міжособистісного спілкування є емоції. Вступаючи в нього, люди орієнтуються на свої внутрішні цілі й цінності. Таке спілкування В. В. Москаленко відокремлює від рольового. Саме в останньому є високий рівень соціальної заданості, навіть повне підпорядкування форм і змісту соціальним канонам [44; 239; 240].

Міжособистісне спілкування та комунікація, взаємодія. Близькими до спілкування категоріями є комунікація та взаємодія. Комунікація – це переважно інформаційний процес, що полягає в передачі соціальної інформації, яка фіксується у знаках і передбачає розуміння людьми один одного. Це специфічна форма спілкування, яка здійснюється за допомогою мовлення й різних символів. У цьому випадку інформація передається цілеспрямовано, приймається вибірково, а взаємодія здійснюється відповідно до певних правил і норм (В. М. Куніцина, Е. В. Соколов) [192]. Міжособистісну комунікацію в контексті спілкування розглядає О. І. Матяш. Вона наголошує на двох підходах аналізу до феномену міжособистісної комунікації: кількісному та якісному [222]. Перший, діадний, передбачає взаємодію двох індивідів, які залежать один від одного та впливають один на одного. Це може бути навіть короткочасний контакт людини з людиною. У другому, гуманістичному, особистісному, головним критерієм міжособистісної комунікації є характер ставлення учасників один до одного. Воно має бути індивідуалізованим, персоналізованим. У такому спілкуванні інша людина є значущою для партнера особистістю.

Взаємодія у спілкуванні передбачає здійснення матеріального та фізичного взаємозв'язку. Вона може містити мінімум інформації, але є соціально організованим процесом, який відбувається відповідно до певних правил і норм [192]. Міжособистісна взаємодія, на думку В. В. Москаленко, відзначається персоніфікованою формою, емоційністю, індивідуалізованим характером (люди орієнтуються на свої внутрішні цілі і цінності, на формування стосунків «тут і тепер»). Їй притаманне багатство кодів, що використовуються у двосторонньому обміні інформацією; тісний зворотний зв'язок, який регулює цей процес; діалогічний стиль, зміст якого визначається загальними цілями і цінностями індивідів, що спілкуються. Такий стиль дозволяє порівняти різні точки зору і створити новий погляд на певне явище (феномен) [240].

Міжособистісну взаємодію в межах спілкування В. Г. Печерський аналізує як таку форму соціальної активності особистості, котра реалізується в контексті спілкування (спільної діяльності) і містить процеси обміну та трансформації особистісних смислів, потребово-мотиваційної сфери, установок, цілей, спільних дій партнерів, установлення взаємин, взаєморозуміння; взаємного прийняття або відхилення особистісних смислів, установок, засобів діяльності іншого, які стимулюють і спрямовують саморух, саморозвиток особистості. Продуктивною міжособистісною взаємодією є активність особистості у спілкуванні та діяльності, у результаті якої відбуваються позитивні самозміни особистості, формуються нові її властивості, що забезпечують адаптивність, стійкість у мікросоціумі, розширюють можливості подолання та перетворення умов соціального середовища [275].

Тобто продуктивна міжособистісна взаємодія забезпечує повноцінний оптимальний розвиток особистості.

Ознаки міжособистісного спілкування. Аналізуючи особливості міжособистісного спілкування, В. М. Куніцина виділяє такі критерії його визначення: невелика кількість осіб (2-3 суб'єкти); безпосередня взаємодія осіб, їхня просторова близькість, здатність бачити, чути, торкатися один одного (обмінюватися вербальними і невербальними проявами), легко встановлювати активний зворотний зв'язок; особистісно орієнтоване спілкування – кожен із суб'єктів визнає унікальність свого партнера, бере до уваги особливості його емоційного стану, самооцінки, особистісні характеристики [186; 192; 193].

О. О. Бодальов також відзначає, що в міжособистісному спілкуванні людина одночасно є його суб'єктом і об'єктом. Як суб'єкт спілкування вона пізнає партнера, визначає власне ставлення до нього (наприклад, інтерес, байдужість, неприязнь), впливає на нього з метою вирішення певної проблеми тощо. Як об'єкт міжособистісного спілкування та пізнання, людина сприймає почуття та вплив з боку партнера. Ролі об'єкта та суб'єкта спілкування виконуються різними людьми по-різному, залежно від рівня усвідомлення людиною своєї ролі; від рівня складності особистісної структури учасників спілкування, що характеризує індивідуальну своєрідність кожного; від можливостей успішної взаємодії з іншими [50]. А. Б. Коваленко відзначає, що можливість бути одночасно (або послідовно) об'єктом і суб'єктом спілкування властива саме міжособистісному (прямому, безпосередньому) спілкуванню. Завдяки йому вчинок особистості стає обставиною життя іншої особистості або інших, а вчинки та експресивні дії останньої (останніх) – обставинами життя першої [144].

Про культурну регламентацію міжособистісного спілкування згадує Є. Л. Доценко. Спілкування, на його думку, є змістом і носієм культури, бо в ньому у явному або прихованому вигляді містяться всі суспільні регулятори: через спілкування реалізується вся регламентація суспільного життя. Тому міжособистісне спілкування він розглядає як субстрат свідомості [102].

Міжособистісне спілкування та інші види спілкування. Аналізуючи типи спілкування, міжособистісне порівнюють із функціонально-рольовим. Відмінність між ними зумовлена характером спрямованості уваги їхніх суб'єктів (Б. Д. Паригін). У центрі уваги суб'єктів функціонально-рольової взаємодії є ролі та обов'язки, які вони виконують у межах певної організації, ступінь повноти реалізації цих ролей та обов'язків, адекватність реагування на ті чи інші умови, наявні в організації, і вимоги, які вона ставить до ролі чи статусу індивіда в ситуації ділового спілкування. Індивідуальність учасників такого спілкування не завжди враховується. У центрі уваги міжособистісних стосунків є особистість, індивідуальність учасників взаємодії. Такі стосунки

зосереджені на особистості партнера по спілкуванню. Це зумовлює необхідність підтримувати та розвивати взаємний інтерес до мотивації і цілей взаємодії, до рівня розуміння один одного як унікальних індивідів і партнерів по спілкуванню. Оптимальніше міжособистісне спілкування є безпосереднім, природним, воно не залежить від жодних інших чинників та інтересів, крім уваги, яку партнери по спілкуванню приділяють один одному [270].

Обґрунтовуючи взаємозв'язок міжособистісного спілкування та міжособистісної взаємодії, А. Б. Коваленко розглядає головні ознаки останньої: предметність (наявність спільної конкретної мети, що зумовлює спільність дій у ході її досягнення), ситуативність (її регламентованість конкретними обставинами – тривалістю, інтенсивністю, нормами та правилами взаємодії), рефлексивність, рефлексивна багатозначність (можливість для взаємодії бути виявом як суб'єктивних намірів, так і наслідком спільної участі у колективній діяльності), експлікативність (можливість спостереження, реєстрації конкретних дій індивідів, суб'єктів взаємодії) [144].

Контактне неформальне міжособистісне спілкування, – за спостереженням В. М. Куніциної, має ігровий характер і, на відміну від опосередкованого неформального, частіше включає механізми рефлексії. Рівнями міжособистісного контактного спілкування є рівень безпосереднього спілкування і рівень, який включає розуміння, міру психологічної близькості. У ньому важливу роль відіграє соціальна перцепція, під час якої формується образ іншої людини і яка має установочний і регулювальний характер [192].

Л. А. Галіцейська, характеризуючи специфіку міжособистісного спілкування, обґрунтовує його зв'язок з ідеологією. Міжособистісне спілкування, на її думку, – це інформаційна взаємодія індивідів, у результаті якої реалізується обмін їхніх дій для підтримання і розвитку спільності між людьми. Також міжособистісне спілкування є механізмом, за допомогою якого ідеологічні позиції стають переконаннями, мотивами поведінки людей [74].

Розглядаючи особливості спілкування, взаємодії особистості в умовах конфлікту, Л. М. Карамушка та Т. М. Дзюба міжособистісну взаємодію трактують як складний, багаторівневий процес, під час якого реалізуються соціально-психологічні контакти і зв'язки двох чи більше людей і викликають взаємні зміни їхньої поведінки, діяльності, стосунків та установок [137].

Пізнавальні процеси в міжособистісному спілкуванні. Важливими складовими міжособистісного спілкування є пізнавальні процеси, сприйняття та розуміння людини людиною. Ще Б. Ф. Ломов наголошував на нерозривному зв'язку та єдності пізнання та спілкування. Пізнавальні процеси, з одного боку, формуються і розвиваються у спільній діяльності людей, у процесі спілкування, а з іншого – вони спрямовують і контролюють комунікативний процес. Функціонування психічних пізнавальних процесів в умовах взаємодії

(безпосереднього спілкування) відрізняється від їхнього перебігу в ситуації індивідуальної діяльності особистості. Залежність пізнавальних процесів від спілкування не завжди є однозначною: в одних випадках продуктивність таких процесів зростає, в інших – знижується [127; 163; 211; 250; 409].

Аналізуючи зв'язок пізнавальної сфери особистості та спілкування, зокрема, міжособистісного В. А. Кольцова досліджувала роль спілкування у процесі засвоєння понять старшокласниками і виявила позитивний вплив спілкування на функціонування їхнього інтелекту, адже в ході обговорення матеріалу досягається повнота та всебічність його аналізу, успішніше виділяються істотні ознаки явища, що вивчається, зростає рівень узагальнення [173]. Вплив міжособистісного спілкування у діадах на динаміку і кінцевий результат відчуттів, що переживаються, пошук корисної інформації, запам'ятовування та відтворення матеріалу, процеси уяви та мислення вивчав В. А. Барабанщиков. Такий вплив він обґрунтовує наявністю сукупного (надіндивідуального) фонду інформації та використанням проміжних продуктів індивідуальних пізнавальних процесів (образів, понять) усіма учасниками спілкування [23].

В пізнанні людини людиною задіяні всі пізнавальні процеси, підкреслював О. О. Бодальов. Розуміння (пізнання) людини – це накопичення, систематизація вербалізованих знань про інших осіб і оперування цими знаннями з метою досягнення максимальної відповідності суджень, оцінок, уявлень про людину її об'єктивно існуючим рисам, властивостям, мотивам [50].

Особливості міжособистісного пізнання в межах суб'єкт-суб'єктного підходу розглядає К. М. Романов. Він трактує це пізнання як систему пізнавальних дій суб'єкта, спрямованих на відтворення особистісної реальності, яка пізнається у формі образів чи понять. Останні він (суб'єкт) конструює для себе, тобто вони є досить суб'єктивними, що робить їх надійними інструментами спілкування. Реальними актами спілкування представлені зовнішні пізнавальні дії [309].

Міжособистісне пізнання, яке відбувається у процесі спілкування, має низку специфічних особливостей, які відрізняють його від інших видів пізнання, зокрема предметного [309]. Міжособистісне пізнання виникає в межах саме спілкування, а не інших видів діяльності (предметної діяльності), і виникає воно раніше, ніж предметне. Міжособистісне пізнання, на відміну від предметного, – діалогічне, адже спілкування лежить в основі акту розуміння іншої людини. Психічні процеси, які беруть участь у міжособистісному пізнанні, мають власну динаміку вікового розвитку, що відрізняється від динаміки розвитку процесів предметного пізнання.

Міжособистісне спілкування та довіра. Важливою ознакою справжнього міжособистісного спілкування є довіра – специфічне ціннісне ставлення до

партнера: упевненість в тому, що він ніколи не використає отриману інформацію проти тебе (Т. П. Скрипкіна, В. С. Сафонов). Довіра формується і трансформується в міжособистісних стосунках. Довірливе спілкування визначається, по-перше, значущістю інформації (думок, почуттів, переживань тощо), що надається співрозмовниками про себе, подруге, довірою до партнера [326; 332].

Рисою особистості, яка пов'язана із довірою і формується у процесі соціального навчіння, є довірливість – схильність до проявів довіри. Протилежною якістю є підозріливість. У міжособистісному спілкуванні небезпечними є як надмірна підозріливість, так і надмірна довірливість [192].

Спираючись на дослідження довіри, виконане Т. П. Скрипкіною, та на інтерсуб'єктивний підхід, у центрі якого є спілкування як особистісне звернення, Г. С. Чукова аналізує прощення як соціально психологічний феномен, феномен міжособистісного спілкування [380]. Вона розглядає міру, вибірковість, парціальність як характеристики прощення. Міра прощення припускає, що воно може бути повним (безумовним) або частковим (за певних умов). Основою міри прощення є морально-етична оцінка вчинку. Парціальність прощення виявляється в тому, що для одного і того ж суб'єкта прощення існує ряд дій, які можуть бути прощені так чи інакше з урахуванням певних обставин, і ряд учинків, які пробачити неможливо за жодних обставин. Вибірковість прощення визначається ставленням до самого кривдника і залежить від віку, статі, соціального статусу, психологічної дистанції об'єкта прощення від його суб'єкта тощо. Ця характеристика визначається взаємними стосунками, а також феноменом міжособистісної ідентифікації.

Отже, аналіз науково-психологічних джерел дозволяє стверджувати, що міжособистісне спілкування є досить специфічним феноменом, який розглядають як вищий рівень людського спілкування: воно має емоційний характер і зорієнтоване на особистість, є діалогічним; передбачає безпосередню взаємодію людей; тісто пов'язане із іншими видами спілкування.

Науковці обґрунтовують зв'язок міжособистісного спілкування із ідеологією, культурою, освітнім процесом; розглядають його в контексті соціальних здібностей; характеризують його особливості в умовах конфлікту; наголошують на ролі такого спілкування у пізнавальній сфері особистості; приділяють увагу таким ознакам міжособистісного спілкування, як довіра, прощення тощо.

У результаті такого спілкування формуються міжособистісні стосунки. Детальна характеристика цих особливостей передбачає здійснення структурно-функціонального аналізу міжособистісного спілкування як складного соціально-психологічного явища.

1.3. Структурно-функціональний аналіз міжособистісного спілкування

Для обґрунтування специфіки міжособистісного спілкування необхідно охарактеризувати його структуру, механізми, функції, типи, стилі й умови успішності.

Структура міжособистісного спілкування. Аналіз структури такого спілкування передбачає характеристику, по-перше, його компонентів як цілісного феномену, а по-друге, його елементів як процесу. Розглядаючи спілкування та міжособистісне спілкування як цілісний феномен, у ньому найчастіше виділяють певні пізнавальні, емоційні та поведінкові компоненти. Так, досить відомим є розуміння структури спілкування як поєднання трьох взаємопов'язаних сторін (Б. Д. Паригін, Г. М. Андрєєва) [11; 270]: комунікації, змістом якої є обмін інформацією між тими, хто спілкується; інтеракції, яка передбачає організацію взаємодії між індивідами, що спілкуються; соціальної перцепції, що полягає у сприйнятті й пізнанні один одного партнерами по взаємодії та у встановленні на цій основі взаєморозуміння.

Б. Д. Паригін також аналізує процес спілкування з точки зору його внутрішньої та зовнішньої сторін. Перша, перцептивно-комунікативна, пов'язана із психічним станом тих, хто спілкується, з рівнем адекватності чи неадекватності сприйняття один одного та взаєморозуміння. Друга, пов'язана з інтеракцією, зумовлюється поведінкою та взаємодією партнерів по спілкуванню [270]. Л. А. Галіцейська також виділяє два компоненти в міжособистісному спілкуванні, пов'язані з комунікацією та діяльністю, – інформаційну взаємодію та обмін діяльностями. Перший передбачає комунікацію та взаємне відображення, а другий визначається міжособистісними та суспільними стосунками. Ці структурні одиниці міжособистісного спілкування взаємопов'язані та взаємозумовлені й характеризують його зміст і форму [74].

Серед компонентів спілкування часто виокремлюють емоційний (афективний), пізнавальний (когнітивний) та поведінковий (конативний) компоненти. Окремо приділяють увагу саме першому, обґрунтовуючи його роль у міжособистісному спілкуванні. Емоційний компонент є ядром особистості у відношенні до тих осіб, з якими вона з різних приводів має повсякденно взаємодіяти (В. М. М'ясищев, О. О. Бодальов) [47].

Вивчаючи процес спілкування, Б. Д. Паригін характеризує його параметри: психічний контакт, який виникає між індивідами і реалізується у процесі їхнього взаємного сприйняття; обмін інформацією через вербальне чи невербальне узагальнення; взаємодію і взаємовплив [270].

Будуючи структурну модель спілкування, на думку М. С. Кагана, перш за все необхідно виділяти суб'єктів, які вступають у взаємодію. У контексті безпосереднього міжособистісного спілкування такими суб'єктами є окремі індивіди. Кожен із них має власні мотиви і цілі спілкування, зміст яких може по-різному збігатися із цілями його співрозмовників. Як активний суб'єкт індивід пізнає свого партнера, визначає своє ставлення до нього, впливає на нього з метою розв'язання певної задачі. Але одночасно індивід є й об'єктом пізнання для того, з ким спілкується; партнер адресує йому свої почуття й намагається на нього вплинути. Важливими компонентами спілкування також є засоби, за допомогою яких воно здійснюється, – мова, механізми, способи реалізації і соціокультурне середовище у безпосередніх та опосередкованих зв'язках із самим процесом спілкування. Саме останнє зумовлює характер спілкування, його спрямованість, зміст і форми [50; 135].

Б. Д. Паригін, крім суб'єктів та засобів спілкування, у його процесі виділяє такі компоненти, як потреби, мотивація та цілі спілкування; способи взаємодії, взаємовпливу та відображення впливів у процесі спілкування; результати спілкування [270].

Як діяльність, спілкування, по-перше, має мету і мотив, по-друге, результат, який може по-різному співвідноситися з метою, по-третє, соціальний контроль за перебігом і результатами акту спілкування (О. О. Леонт'єв) [201].

Є. Л. Доценко розглядає міжособистісний контакт як найвищий рівень міжособистісного спілкування та аналізує його структуру й динаміку. Він співвідносить рівні організації спілкування з рівнями, які виділяють у структурі діяльності: комунікація і сприйняття відповідають рівню операцій, які співвідносяться з умовами розв'язання задачі; взаємодія і стосунки відповідають рівню дій, які співвідносяться з метою діяльності; міжособистісний контакт відповідає рівню цілісної діяльності, яка співвідноситься з мотивами і потребами, що визначають смисли людської активності. Для кожного рівня існує свій дослідницький інструментарій: для нижчих – об'єктивно-орієнтовальні методи, для вищих – суб'єктивні [103].

Розглядаючи спілкування як комунікативну діяльність і спираючись на теорію діяльності О. М. Леонт'єва, Є. В. Руденський аналізує такі компоненти спілкування [313]: предмет спілкування – інша людина, партнер по спілкуванню як суб'єкт; потреба у спілкуванні – прагнення людини до пізнання й оцінки інших людей, а через них і з їхньою допомогою – до самопізнання й самооцінки; комунікативні мотиви – те, заради чого спілкування здійснюється; дії спілкування – одиниці комунікативної діяльності, цілісний акт, адресований іншій людині; задачі спілкування – ціль, на досягнення якої в конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії; засоби спілкування – ті

операції, за допомогою яких здійснюються дії спілкування; продукт спілкування – продукт матеріального і духовного характеру, створений у підсумку спілкування.

Засоби міжособистісного спілкування. Засоби спілкування (також міжособистісного) як окремий компонент його структури поділяють на вербальні та невербальні. Особливу роль, на думку Б. Д. Паригіна, відіграють вербальні – мовлення, яке є не лише специфічно людським засобом спілкування, але і найбільш сильним подразником. Також засоби спілкування можуть бути природними і штучними (Р. С. Немов). Перші людина має від природи. Це, зокрема, закладені в генетичній програмі жести, міміка, голос, рухи тіла тощо. Штучні – засоби, винайдені або створені самою людиною: мови, писемність, технічні засоби запису, збереження й передачі інформації [252; 270].

Вербальне спілкування постає у вигляді мовлення (усної та писемної мови), його Г. М. Кучинський розглядає як діалог – взаємодію особистостей, здійснювану за допомогою мовленнєвих актів, у процесі яких відбувається становлення певних міжособистісних стосунків [196]. Серед мовленнєвих засобів спілкування Е. П. Ільїн, крім діалогу, розглядає і монолог. Монологічне мовлення може поставати у вигляді розповіді, виступу, доповіді, лекції, команди [131].

У міжособистісному спілкуванні частіше використовують усну, зовнішню мову, рідше – письмову. Остання реалізується як написання і читання написаного, вона дозволяє спілкуватися зі співрозмовниками, які знаходяться на відстані, в різні часи. Перша – різновид мовлення, яке сприймається співрозмовниками на слух; потребує менше слів, ніж письмова [131; 262]. Саме в усному мовленні важливу роль відіграють невербальні засоби.

Невербальні засоби в міжособистісному спілкуванні є досить важливими, адже, за дослідженнями науковців, більшість інформації у повідомленні передається саме за їхньою допомогою. Своє розуміння структури невербальної поведінки особистості запропонувала

В. О. Лабунська, виділяючи такі її компоненти, як оптико-кінетична і пара- і екстралінгвістична знакові системи та організація простору і часу комунікативного процесу і візуальний контакт. Вони включають особливості мовлення людини і такі прояви її реакції на співбесідника, як покашлювання, сміх, а також жести, міміку, пантоміміку, контакт очей, часові характеристики мовлення, рухи, дотики тощо. Важливими засобами невербальної комунікації також можна вважати запахи (ольфакторна знакова система), особливості зовнішнього вигляду та поведінки людини. Усі ці засоби тісно пов'язані з динамікою емоційного стану індивіда [1; 262]. На розуміння цих засобів впливають різноманітні чинники, зокрема вік людини:

складніше зрозуміти міміку людини, обличчя якої вкрито зморшками [423].

Значення невербальних засобів у міжособистісному спілкуванні підтверджується тим, що вони стають схожими в різних осіб у процесі безпосереднього спілкування. Так, Н. Хайго з колегами виявили, що рухи тіла двох осіб стають схожими у процесі щоденного спілкування [435].

Міміка, маючи такі важливі характеристики, як цілісність та динамічність, є важливим засобом сприйняття і передачі інформації, який діє на підсвідомому рівні і важливим механізмом контролю успішності здійсненої комунікації. Саме міміка, за допомогою м'язів обличчя, дозволяє виявити основні емоційні стани людини, про щирість яких свідчить симетрія у відображенні почуттів на обличчі. Індивідуальні особливості мовлення (швидкість говоріння, довжина фраз, типові для людини конструкції речень, використання прикметників, способів дієслів, уживання жаргонних слів, метафор, граматичні помилки і обмовки, розстановка наголосів тощо) також дозволяють сформулювати думку про партнера у процесі міжособистісного спілкування. Постава надає фігурі загальний вигляд і залежить від звичного положення корпусу і голови. Певні пози пов'язуються з окремими діями чи якостями особистості. Хода людини, яка характеризується ритмом, швидкістю, тиском більшою чи меншою важкістю, довжиною кроку, певним напрямком та мінливістю, також свідчить про емоційний стан, важливий у міжособистісному спілкуванні [261].

Механізми міжособистісного спілкування. Під час взаємодії, взаємовпливу людей виникають певні соціально-психологічні явища та процеси, які безпосередньо впливають на рівень їхньої комунікативної активності, глибину і повноту психологічного контакту і взаєморозуміння, характер і ефективність їхньої комунікативної поведінки. Такі явища та процеси розглядають як механізми спілкування. Механізми міжособистісного спілкування, по-перше, реалізують силу і потенціал міжособистісної взаємодії та взаємовпливу осіб; по-друге, включають як інтегративні, так і дезінтегративні процеси (групова диференціація, негативізм, деструктивне зараження тощо); по-третє, мають переважно неусвідомлюваний, мимовільний характер, який складніше проконтролювати [144; 270].

У контексті механізмів спілкування, Б. Д. Паригін розглядає психічне зараження, навіювання, переконування, наслідування, моду. Але здебільшого ці механізми властиві спілкуванню в умовах масової комунікації.

Одним із найдавніших способів інтеграції осіб є механізм соціальнопсихологічного зараження. Це форма внутрішнього механізму поведінки людини, що проявляється мимовільно і характеризує несвідому її схильність до певних психічних станів. Психічне зараження здійснюється через передачу настрою, що має значний емоційний заряд. Відбувається взаємне

посилення емоційних впливів осіб, які спілкуються. Але найбільше загострення, зростання пристрастей характеризує не міжособистісне, а масове спілкування.

Навіювання також є досить давнім соціально-психологічним механізмом спілкування. У міжособистісному спілкуванні це процес цілеспрямованого, неаргументованого психічного впливу однієї людини на іншу при послабленому усвідомленому контролі, некритичній оцінці змісту повідомлень, які сприймаються. Навіювання сильніше діє, по-перше, на вразливих осіб, які не мають достатньо розвинутої здатності до самостійного логічного мислення, не мають твердих життєвих принципів та переконань; по-друге, на тих, кому властиве домінування ситуативного психічного настрою, невпевненість у собі; по-третє, за умови, що джерело впливу має достатній авторитет, що сприяє виникненню довіри до нього. Перша і друга ситуація можуть спостерігатися в кризових станах, що інколи властиво і похилому віку.

Якщо навіювання орієнтується на підсвідомість людини, то переконування – на її свідомість. У міжособистісному спілкуванні це свідомий аргументований вплив на іншу людину з метою зміни її суджень, ставлень, намірів чи рішень. Цей механізм спілкування будується як на системі роздумів та доказів, так і на засобах емоційної виразності. Переконування є специфічним елементом системи уявлень і поглядів людини, не відокремлюваних від її життєвого досвіду та спонукань до діяльності. Воно відображає процес опанування людиною зовнішнього світу, що передбачає якісну зміну первинних установок. Ефективність переконування залежить від зацікавленості людини, з якою спілкуються, в отриманні інформації, в осмисленні проблеми тощо. Також важливо, щоб зміст і форма переконування відповідали рівню вікового розвитку особистості, урахували її індивідуальні особливості; воно має бути послідовним, логічним, максимально доказовим; повинно містити як узагальнені положення, так і конкретні факти, приклади.

Наслідування є одним із найбільш масових явищ соціальнопсихологічного спілкування; воно втілюється у процесі міжособистісного спілкування у відтворенні індивідом певних зовнішніх рис і зразків поведінки, манер, дій, учинків, які характеризують об'єкт пізнання. Тобто це слідування якомусь прикладу, зразку. Такі дії мають певну емоційну та раціональну спрямованість. Наслідування є важливим для взаєморозуміння в міжособистісному спілкуванні, бо воно дозволяє побачити світ очима іншого, «побути у його шкурі» (Г. Зіммель) [126]. Із наслідуванням пов'язаний інший важливий механізм людського спілкування – мода.

Мода є специфічною і досить динамічною формою стандартизованої масової поведінки, яка виникає переважно стихійно під впливом домінуючих у спільності настроїв і мінливих смаків та захоплень. Цей механізм надає

спілкуванню високої рухливості, заряду різноманітності та змін. У його основі є два соціально-психологічних механізми комунікативної поведінки – уподібнення (ідентифікація) та відокремлення. Саме уподібнення однієї людини іншій за зовнішнім виглядом, поведінкою може відбуватися й у процесі міжособистісного спілкування. На основі схожості з партнером по спілкуванню за зовнішнім виглядом, поведінкою, роблять висновки про схожість учасників спілкування за поглядами і цінностями.

Науковці (Г. М. Андрєєва, О. О. Бодальов) механізмами спілкування, а саме – механізмами взаєморозуміння у процесі спілкування, механізмами соціальної перцепції – вважають ідентифікацію, емпатію та рефлексію.

Ідентифікація у психології тлумачиться досить широко: і як важливий механізм саморозвитку особистості, і як джерело виникнення властивостей свідомості, і як механізм утворення самості, статевої ролі ідентичності, соціалізації індивіда та перетворення його на особистість, і як детермінанта структурування психіки, і як основа та інструмент взаєморозуміння тощо [270; 304]. Як найпростіший спосіб розуміння іншої людини ідентифікація є ототожненням (уподібненням, прирівнюванням) себе з нею, вона сприяє адекватності процесу міжособистісного розуміння. Найчастіше цей механізм функціонує на рівні звичайної свідомості і спричинює стереотипізацію або певним чином шаблонізоване уявлення про іншу особу [11; 270; 434]. У межах вітчизняної психології ідентифікація розглядається дослідниками в тісному взаємозв'язку з процесом відокремлення суб'єкта від оточення. На поведінковому рівні це знаходить вияв в амбівалентному ставленні суб'єкта до іншої людини [270]. О. І. Донцов ідентифікацію аналізує як прагнення відтворити зразок, який безпосередньо спостерігається [101].

Процес ідентифікації впливає на особистісний розвиток людини і зумовлює реалізацію прагнення до приналежності до якоїсь спільноти через об'єднання себе з іншими індивідами чи групами шляхом установлення емоційного зв'язку, що збагачує внутрішній світ людини, наповнює новими особистісними смислами її сутність. Як динамічний процес ідентифікація має чотири компоненти: інформаційний, мотиваційний, операційний, емоційний (О. В. Скрипченко) [124].

Емпатія є механізмом міжособистісного спілкування, за допомогою якого відбувається відображення світу переживань іншої людини і трансформація цих переживань у власні [121]. На основі такого відображення досягається взаємоузгодження позицій, взаємопорозуміння, партнери обирають відповідно до цього спільні засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії (С. Д. Максименко, Т. В. Василичина) [60]. Емпатія – це та форма раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини, яка дозволяє подолати її психологічний захист і осягнути причини та наслідки самопроявів –

властивостей, станів, реакцій – з метою прогнозування її поведінки і адекватного впливу на неї (В. В. Бойко) [51].

Цей механізм міжособистісного спілкування впливає на комунікативну здатність людини: його високий рівень взаємопов'язаний з рівнем розвитку індивідуально-особистісних якостей та визначає спрямованість особистості у спілкуванні, сприяє розвитку її емоційної сфери. Прояв емпатії в людини зумовлюється низкою чинників, які зокрема визначають те, яка форма емпатії переважає у людини: співчуття або співпереживання [259]. Співпереживання – переживання суб'єктом тих же почуттів, які має інший, через ототожнення з ним; це переживання, звернене на себе. Співчуття – переживання суб'єктом з приводу почуттів іншого, переживання безвідносно до власного стану. В основі першого лежить потреба у власному добробуті (у людини переважають егоцентричні переживання), а в основі другого – у добробуті іншого (у людини переважають альтруїстичні переживання).

О. І. Донцов серед форм прояву емпатії розглядає співрадість і співстраждання (співчуття). Тобто емпатія передбачає долучення не тільки до страждань іншої людини, але й до її радості [101].

Співчуття як форму пасивного споглядання і співпереживання як форму активної дії аналізує В. І. Кротенко [184]. На її думку, співчуття – це початкова форма прояву емпатії (на рівні емоції, почуття), а співпереживання – складніша форма, що виникає в результаті розширення знань про об'єкти, предмети і явища довкілля і переростає в активну дію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації (так би мовити «дійова емпатія»). Досліджуючи психологічні особливості емпатії підлітків, В. І. Кротенко виявила перехідну ланку між двома основними формами емпатії – активне споглядання, яке розглядає як емоційний відгук на емпатогенну ситуацію, що є результатом набутих знань про моральні норми і цінності та супроводжується усвідомленням необхідності надати конкретну допомогу в її розв'язанні.

Розглядаючи особливості прояву емпатії, О. П. Саннікова застосовує поняття емпатичної спрямованості – це прояв емпатичних переваг, «вибір» суб'єктом тих об'єктів, тих сфер життєдіяльності, по відношенню до яких в першу чергу виникають емпатичні переживання суб'єкта і де найяскравіше виявляється індивідуальна своєрідність емпатії [323]. Показниками емпатичної спрямованості є емпатія до соціального оточення (близьких, колег, незнайомих, старих людей), аутоемпатія (емпатія себе), до героїв художніх творів, до об'єктів природи (рослин, тварин), до сучасних, минулих, майбутніх подій).

Формування емпатії здійснюється за допомогою кількох механізмів, основними з яких є зараження (імітація, копіювання), ідентифікація, наслідування, проекція, емоційна децентрація, емоційне перемикання тощо [22; 60; 121].

Умови емпатії, співпереживання в міжособистісних стосунках виявляються в теплоті та щирості взаємин і визначаються здатністю людини до спостереження за поведінкою інших та її вмінням поставити себе на їхнє місце. Для розвитку здатності до емпатії необхідно, на думку О. О. Бодальова, формувати у людини «соціальні схеми» взаємодії з іншими людьми, які зміцнювали б у ній усвідомлення ідентичності з ними. У цьому процесі важливим також є специфічне інтегрування зовнішніх і внутрішніх якостей людини, що визначає ефекти сприйняття, та інтеграція як тенденція до суб'єктивного зняття суперечності в особистості, яка пізнається [50].

Рефлексія є досить широким поняттям, яке вживається в різних сферах знань. У соціальній психології рефлексія розуміється як усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню, це специфічна якість пізнання іншої людини (Г. М. Андреева) [11]. Її розглядають і як форму активного особистісного переосмислення людиною змісту своєї індивідуальної свідомості, що забезпечує успішне здійснення нею власної діяльності [10].

Є різні види рефлексії. На особливу увагу заслуговує особистісна рефлексія як процес відображення власних дій у предметній сфері реалізації суб'єкт-суб'єктних стосунків. Таку рефлексію С. Д. Максименко та Т. В. Комар розглядають у контексті комунікативних процесів. Вони доводять, що «осмислення мислення» актуалізується спілкуванням і має ситуативний характер. Саме комунікативною ситуацією актуалізуються такі рефлексивні компоненти, як розуміння себе та іншого, формування образу власного та чужого «я», інтерпретація взаємовідображених характеристик «я», зокрема оцінок та самооцінок. Тобто ситуативна сув'язність уможливує рефлексивний процес. Комунікація розглядається як первинний рівень, з яким пов'язані когнітивні процеси. Особистісна рефлексія здійснюється на базі соціально зумовлених інтеріоризованих цінностей, які виявляються в ідеальних моделях. Ситуація виступає як в ролі актуалізуючого чинника, так і у ролі контексту, який містить оціночні критерії, інтеріоризація яких сприяє формуванню об'єктивних компонентів рефлексивного процесу [164].

Здатність до децентрації є важливим механізмом міжособистісного спілкування, на думку О. О. Бодальова. Децентрація – механізм подолання егоцентризму особистості (Ж. Піаже), що полягає у зміні точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнення, зіставлення та інтеграції її з позиціями, які відрізняються від неї. Децентрація складається з позиції особистості та системи стосунків, зумовлених цією позицією (В. А. Недоспасова). Вона пов'язана з розвитком уяви, бо вміння оперувати уявленнями дозволяє перегрупувати їх і змінювати перспективу сприйняття системи тих чи інших відношень. Така здатність людини розвивається під час придбання нею досвіду соціальної взаємодії і розвитку мислення [50].

Основною функцією децентрації є координація поведінкових, емоційних та когнітивних структур осіб, які взаємодіють та спілкуються [271]. Такий механізм дозволяє людині враховувати та координувати точки зору інших; саме завдяки йому можливе подолання помилок каузальної атрибуції, активізація пізнавальних компонентів рефлексії, ідентифікації, емпатії [50].

Окремим механізмом спілкування також називають протилежний децентрації егоцентризм. Це – зосередженість індивіда тільки на власних інтересах і переживаннях, що спричинює його нездатність зрозуміти іншу людину як суб'єкта взаємодії та самодостатню особистість [262].

У контексті механізмів міжособистісного спілкування розглядають і атракцію (міжособистісну атракцію), специфічне емоційне ставлення, що зумовлює привабливість однієї людини для іншої, на основі чого з'являється інтегральне стійке почуття прихильності до неї (В. А. Семиченко) [329]. Це здатність особистості притягувати до себе або відштовхувати від себе інших, викликати симпатію чи антипатію, бути соціометрично тим, кого обирають або відштовхують [345; 441]. Атракція включає почуття однієї людини до іншої, взаємні стосунки та оцінку іншої людини [78]. Інтегральною властивістю особистості, що дозволяє викликати позитивне емоційне ставлення, інтерес, симпатію та довіру в оточуючих (мати високий рівень атракції), є атрактивність. О. Я. Чебикін та А. М. Кленчу виділили пов'язані з атрактивністю особистісні якості, тобто ті, які позитивно впливають на процес формування уявлень про іншу людину: високий рівень самооцінки, упевненість у собі, доброзичливість, толерантність, емпатійність, здатність до самоприйняття, самокритичність, рефлексивність тощо [376].

Аналізуючи механізми міжособистісного спілкування, пізнання іншої людини, Л. Е. Орбан-Лембрик також згадує стереотипізацію та каузальну атрибуцію [262]. Стереотипізація – процес формування враження про людину (її пізнання) у процесі безпосереднього спілкування на основі вироблених стереотипів. Каузальна атрибуція – інтерпретація необхідної суб'єкту інформації через приписування партнерові по взаємодії можливих почуттів, причин і мотивів поведінки. Активізація цих механізмів не завжди сприяє оптимальному міжособистісному спілкуванню, адже у процесі взаємодії суб'єктів не відбувається адекватного пізнання, формується помилкове уявлення про іншого.

Є. В. Руденський у контексті механізмів взаєморозуміння у спілкуванні також розглядає зворотний зв'язок [313]. Це – отримання адресантом інформації про те, який вплив він здійснив на адресата, і коригування на основі цього подальшої стратегії спілкування.

Механізмами міжособистісного спілкування, а саме механізмами, що забезпечують формування міжособистісного простору взаємодії, є взаєморозуміння, координація, погодження (В. А. Кручек).

Взаєморозуміння – це формування спільного змістового поля учасників взаємодії, що дозволяє об'єднувати інтереси сторін, виробляти схоже бачення задач конкретної ситуації. Цей механізм утілюється в уточненні, перепитуванні, повторенні, перефразуванні, обговоренні і суперечках з приводу різноманітних життєвих проблем. Координація є пошуком таких засобів спілкування, котрі якнайкраще відповідають намірам і можливостям партнерів. Результатом координації є сумісність у діях, узгодженість в операціях. Погодження є таким механізмом взаємодії, що стосується переважно мотиваційної сторони спілкування. Його результатом є відносна згода щодо мети, змісту, намірів, учасників, яка задає основний тон міжособистісних стосунків, визначає їхнє емоційне забарвлення [186].

Отже, у сучасній психології існують різні погляди на проблему механізмів спілкування у різноманітних ситуаціях, у тому числі й на ті явища і процеси, які актуалізуються в міжособистісному спілкуванні. Подальший аналіз специфіки такого спілкування передбачає обґрунтування його функціональних характеристик.

Функції міжособистісного спілкування. Деякі науковці системно підходять до визначення функцій спілкування та міжособистісного спілкування, інші ж наголошують на його окремих функціях.

Функції спілкування часто пов'язують із вищезгаданими його компонентами (сторонами) – емоційним, пізнавальним, поведінковим. У цьому аспекті Б. Ф. Ломов визначає три класи функцій спілкування [211]: інформаційно-комунікативна функція відображається у процесах передачі та прийому інформації; регулятивно-комунікативна передбачає регуляцію поведінки та безпосередню організацію спільної діяльності людей у процесі їхньої взаємодії; афективно-комунікативна характеризує регуляцію емоційної сфери людини, зміну модальності та інтенсивності емоційних станів (зближення станів чи поляризацію, їх посилення чи послаблення). Роль останньої функції підтверджується тим, що потреба у спілкуванні часто виникає через необхідність змінити свій емоційний стан.

Аналізуючи значення спілкування в житті людини, О. О. Бодальов відзначає, що воно дозволяє людям та їхнім спільнотам, по-перше, обмінюватися наявною в них інформацією, по-друге, впливати на емоційний стан як один одного, так і на власний, по-третє, ініціювати більш чи менш масштабні за їхньою загально-соціальною чи індивідуально-особистісною значущістю діяння та / або вчинки і спонукати до них. Тобто він також,

визначаючи функції спілкування, зосереджує увагу на пізнавальних, емоційних та поведінкових аспектах [48].

Спілкування, на думку Б. Д. Паригіна, з одного боку, сприяє задоволенню всіх суто особистісних потреб людини, які зумовлені її прагненням до самореалізації, самовираження і самоствердження, з іншого боку, спілкування є умовою існування людини та її органічною потребою. Спілкування, на його думку, також є способом прояву людської сутності, що свідчить про приналежність особи до людського роду і відображає особливості міжособистісних стосунків. Індивід є результатом спілкування як специфічно людської форми взаємних стосунків, тому спілкування вважають чинником становлення людини. Воно також є передумовою виникнення і розвитку свідомості та мови як специфічно людських форм і засобів психічної діяльності. Спілкування є чинником існування будь-якої спільноти, навіть народу, нації. Воно є джерелом інформації, завдяки якій людина може проявляти себе, орієнтуватися в системі соціальних стосунків. Б. Д. Паригін окремо виділяє функції мовленнєвого спілкування (спілкування як джерела інформації): це установлення взаєморозуміння, передача інформації, експресія, психологічний вплив [270].

Функціональні можливості спілкування, з точки зору М. С. Кагана, зумовлюються наявністю у його структурі чотирьох функціональних ситуацій: мета спілкування існує поза межами самої взаємодії суб'єктів; метою спілкування слугує воно саме; мета спілкування полягає в залученні партнера до досвіду та цінностей ініціатора спілкування; метою спілкування є залучення самого його ініціатора до цінностей партнера [135]. Саме такі ситуації і вичерпують функціональні можливості спілкування:

1. Обслуговування предметної діяльності (виробничої, наукової тощо). У цьому випадку спілкування забезпечує ефективність такої діяльності.

2. Спілкування заради спілкування відображає характеристики міжособистісної взаємодії. Воно втілюється у формі дружніх контактів, які мають на меті процес душевного зближення. Специфікою дружніх стосунків є те, що особи, які в них включені, спілкуються між собою як члени певних груп та колективів [445]. Сміслом дружнього спілкування є досягнення духовної спільності осіб, котра цінна сама по собі як прояв соціальності, якості, специфічної для людини.

3. Залучення іншого до своїх цінностей (моральних, естетичних, релігійних) через спілкування в ситуаціях, де наявна певна взаємозалежність сторін (батьки-діти, учитель-учень). Ці ситуації відображають особливу усвідомлену і цілеспрямовану діяльність, пов'язану з навчанням, вихованням та освітою. Тобто спілкування в такому випадку є засобом передачі знань та вмінь, що також досить часто вимагає міжособистісного контакту двох сторін.

4. Залучення до цінностей іншого відображається в самовихованні, самоінформуванні ініціатора спілкування. Таке спілкування також може вимагати міжособистісного контакту, якщо цим іншим є вчитель, друг, майстер, батько.

В. Н. Панферов аналізує такі функції спілкування, як зв'язок – передача інформації; взаємодія – процес сумісної діяльності з розв'язання спільної задачі; пізнання – процес сприйняття, інтерпретації людської поведінки, її усвідомлення для розуміння особистісної суті; взаємини [201].

В. В. Москаленко та Є. В. Руденський визнають, як і А. А. Брудний такі функції спілкування [240; 313]: інструментальна функція, яка полягає в тому, щоб організувати діяльність шляхом передачі інформації, суттєвої для виконання дій; синдикативна – функція об'єднання, зміцнення спільності між людьми; функція самовираження, зорієнтована на контакт індивідів, їхнє взаєморозуміння; трансляційна – функція передачі конкретних способів діяльності, оціночних критеріїв і програм.

Функції спілкування осіб у процесі безпосередньої взаємодії розмежовує А. Б. Добрович. Найпершою людською функцією спілкування, на його думку, є регуляція спільної діяльності, діяльності, за допомогою якої люди стали такими, якими вони є. Наступна функція спілкування полягає в тому, що воно є інструментом (засобом) пізнання всього на світі, зокрема пізнання партнера по спілкуванню. Також спілкування є первинним інструментом формування свідомості будь-якої людини. Остання функція – самовизначення особистості у її думках та вчинках [100].

В. Т. Циба, розглядаючи значення спілкування в житті особистості, наголошує на тому, що воно є засобом її соціалізації [372]. У кожному акті спілкування один із партнерів, задовольняючи свої потреби й узгоджуючи їх з потребами партнера, спирається на певні норми поведінки (соціальні установки). Багаторазове звернення до них у спілкуванні при задоволенні низки різноманітних потреб в різних обставинах сприяє засвоєнню цих норм і їх застосуванню в нових ситуаціях, зокрема і в безпосередньому спілкуванні в родині, з друзями та приятелями, в мистецькому об'єднанні, релігійній групі тощо. Тобто таким чином людина адаптується до нових ситуацій.

На психотерапевтичній функції спілкування, зокрема міжособистісного, наголошує М. Р. Бітянова. Воно дозволяє людині утвердити власне «Я»: подивитися на себе очима іншого й побачити свою самостійну цінність і значущість. Це сприяє саморозкриттю учасника спілкування, забезпечує справжнє співпереживання й розуміння іншого [44].

Л. А. Галіцейська обґрунтовує ідеологічну функцію міжособистісного спілкування, яка виявляється в «обробці людей людьми», у результаті чого

відбувається перетворення особистості, цілеспрямоване формування її світогляду [74].

Згадані функції спілкування можуть мати різне значення в окремих ситуаціях, в окремих видах та типах спілкування.

Типи, види, форми міжособистісного спілкування. Типи спілкування різняться за його характером, тобто специфікою психічного стану і настрою учасників комунікативного акту, а види – за предметною спрямованістю (Б. Д. Паригін). Типологічні види спілкування мають альтернативний характер. Але різні види спілкування пов'язані між собою та впливають один на одного. Розрізняють спілкування ділове та ігрове, безособово-рольове і міжособистісне тощо. За видами виділяють спілкування політичне, релігійне, наукове, економічне і т. ін. [270].

Б. Ф. Ломов види і форми спілкування аналізує дихотомічно: як міжособистісне, яке втілюється в безпосередніх контактах осіб у постійних за складом групах чи діадах, та масове, що становить велику кількість безпосередніх контактів незнайомих осіб, комунікацію, опосередковану різними видами засобів масової інформації [211]. Схожу класифікацію типів спілкування за кількістю учасників і просторово-часовими особливостями людських контактів наводять Н. В. Казарінова та Є. П. Ільїн. Перша зазначає, що є спілкування людини з самою собою, спілкування в діаді (парна взаємодія), внутрішньогрупова і міжгрупова взаємодія [192]. Другий спілкування поділяє на міжособистісне (2–3 суб'єкти) та особистісно-групове (одна особа та група), міжгрупове (між кількома групами) [131].

Типи спілкування можна розглядати в контексті багатовимірної структури особистості (за В. Ф. Моргуном) в межах її змістовної спрямованості. Видами останньої є праця, спілкування, гра та самодіяльність. Міжособистісним є спілкування, коли воно спрямоване на суб'єктно-знакове пізнання і зміну інших людей. Спілкування, здійснюване у процесі праці, можна розглядати як ділове, у процесі гри – як удаване, уявне, у процесі самодіяльності – як рефлексивне [237].

Опосередковану і безпосередню (контактну) форми спілкування вирізняють О. О. Леонтьєв, Є. П. Ільїн, В. М. Куніцина. Психічний контакт, взаємний обмін інформацією та емоціями між реальними людьми може відбуватися і за допомогою листів, телефонних переговорів та інших засобів електронного зв'язку [131; 192].

Залежно від зв'язку з діяльністю (за спрямованістю) спілкування може бути предметно орієнтованим і «чистим». Перше здійснюється під час сумісної некомунікативної діяльності, обслуговуючи її. Воно поділяється на взаємодію і власне спілкування. Друге не включене в некомунікативну сумісну діяльність. Таке спілкування, згідно з О. О. Леонтьєвим, може бути соціально

орієнтованим (масова комунікація, лекція) і особистісно орієнтованим (міжособистісне) [131; 202].

Аналогічний поділ видів спілкування здійснює О. О. Бодальов, розмежовуючи міжрольове (ділове, формальне, функціональне) і міжособистісне (неформальне) спілкування. Перше є взаємодією людей, де її учасники виконують соціальні ролі, а відповідно, мають запрограмовані цілі спілкування, мотиви, способи здійснення контактів. Друге не передбачає жорсткої регламентації інтелектуальних процесів, емоцій, поведінки відповідно до ролей, заданих діяльністю; такі складові мають іншу спрямованість. У цьому випадку в ідеалі відбувається зосередження на співрозмовникові, занурення у його внутрішній світ, входження у його стан для того, щоб обережно і адекватно відгукуватися на порухи його душі. Протягом усього процесу такого спілкування його ціль, мотиви, способи та результат «олюднені» [50].

На формальне і неформальне (два протилежні типи) спілкування поділяють В. Т. Циба та В. М. Куніцина. Перший тип В. Т. Циба аналізує як ділове спілкування, регламентоване соціальною технологією організації (установи), у якій задіяна особа, що задовольняє свою особисту потребу-мету в межах колективної мети-потреби. Неформальне спілкування в організації (установі) між колегами, з його точки зору, не заохочується, оскільки відволікання знижує ефективність роботи. Загалом неформальне спілкування осіб пов'язане з оптимізацією задоволення їхніх індивідуальних потреб і диктується їхніми власними мотивами (наприклад, при виборі певного гуртка для відвідування). Розмежовуючи міжособистісне спілкування на формальне і неформальне, В. М. Куніцина зазначає, що такі терміни є більш виправданими, ніж терміни «офіційне» і «неофіційне спілкування», адже і в офіційних, і в неофіційних стосунках спілкування може відбуватися і на формальному, і на неформальному рівнях. На її думку, термін «офіційне неофіційне спілкування» є синонімом терміна «службове спілкування», бо позначає спілкування, котре здійснюється як ділове, функціонально-рольове, регламентоване, а формальне-неформальне відрізняється рівнем включеності міжособистісних стосунків, урахуванням індивідуальних особливостей партнера, рівнем використання арсеналу способів психологічного впливу. Формальне спілкування (функціонально-рольове) відбувається згідно з культурно зумовленими нормами і правилами і є нормативним за своєю природою. У його процесі важливим є виконання вимог ролі і задоволення очікування партнера. Неформальне спілкування пронизує всі види спілкування, є базою, умовою й необхідним компонентом ділового, професійного і дружнього спілкування [192; 1903; 372].

О. В. Цуканова виявила вплив міжособистісного спілкування, міжособистісних стосунків на особливості перебігу ділового спілкування. Вона встановила, що наявність негативних стосунків між учасниками взаємодії може призводити до істотних порушень ділового спілкування, що виявляється в симуляції незгоди, в ухиленні від ділового спілкування, у збільшенні частки неділового спілкування у загальному обсязі комунікації [374].

Спілкування, здійснюване в сумісній діяльності, коли людина виконує конкретну соціальну роль і має метою передавання інформації учасникам такої діяльності, формування в них однакових їхніх поглядів на об'єкт діяльності, є, згідно з І. Д. Бехом, функціонально-рольовим. Спілкування, здійснюване на основі обміну особистісних позицій суб'єктів, яке сприяє їхньому морально-духовному зростанню, є інтимно-особистісним. Таке спілкування розглядають як один із видів спілкування, що базується на особистій симпатії партнерів один до одного, їхній взаємній зацікавленості у встановленні та підтриманні довірливих стосунків (Є. В. Зінченко). Воно передбачає безпосередній (Я-Ти) контакт, високий рівень довіри партнерові, взаємне глибоке саморозкриття. Основою такого спілкування є спільні цінності співрозмовників, а змістом – включеність партнерів по спілкуванню у проблеми один одного, що зумовлене розумінням думок, почуттів і намірів, а також наявністю взаємної симпатії [37; 41; 301, с. 110].

Інтимно-особистісне спілкування постає у двох формах – монологічній та діалогічній. Саме друга характеризується активно організуючим форму спілкування ставленням до партнера і сприяє розвитку особистості, відображає специфіку міжособистісного спілкування [35]. На діалогічності справжнього міжособистісного спілкування наголошує також О. О. Бодальов. Воно є, на його думку, необхідною умовою буття людей, без якої не можливе повноцінне формування та функціонування особистості [50].

Про діалогічне та монологічне спілкування згадує і С. Л. Братченко, який розробив типологію міжособистісного спілкування, узявши за основу концепцію діалогу М. М. Бахтіна [27; 287]. Згідно з нею, міжособистісне спілкування може відбуватися двома принципово різними способами – за типом міжособистісного діалогу та за типом міжособистісного монологу. Головним критерієм їхнього розмежування є внутрішня особистісна позиція людини у спілкуванні, яка визначає комунікативні стратегії і відповідні засоби їх реалізації. Важливою в даному випадку є орієнтація особистості у координатах «Я» та «Інший»: міжособистісний діалог передбачає установку на рівноправність, міжособистісний монолог спрощує роль «Іншого» і будується на основі переваги «Я».

О. О. Леонтьєв також аналізує два варіанти міжособистісного спілкування – диктальне та модальне. Перше пов'язане з тими чи іншими предметами

взаємодії, передбачає узгодження позицій для подальшої спільної діяльності, обмін інформацією. Таке міжособистісне спілкування має властивості предметно орієнтованого спілкування. Друге, модальне спілкування, виявляється у «з'ясуванні стосунків». Взаємодія, здійснювана в такому випадку, реалізує не суспільні стосунки, а особистісні, психологічні, що виникають на основі суспільних стосунків і стають порівняно самотійними. Предметом такого спілкування є згода, психологічні взаємини, їхня оптимізація через зближення позицій один одного [201].

Особливості міжособистісного спілкування також можна розглядати в аспекті міжпоколінного спілкування, адже представники різних поколінь можуть вступати в безпосереднє міжособистісне спілкування. Міжпоколінне спілкування розглядають як процес устанавлення і розвитку контактів між поколіннями, породжуваний їхньою потребою у спільному відтворенні та породженні матеріальних і духовних цінностей. Воно є регулятором міжпоколінних стосунків [276].

Міжособистісне спілкування осіб різної статі. А. А. Чекаліна аналізує гендерні відмінності у спілкуванні [301, с. 100–101]. Фемінна особистість спрямована на створення гармонійних стосунків, на підтримку рівноваги у спілкуванні, на партнерство і взаємозалежність, на успішність у комунікативній сфері. Фемінні особи мають вищий рівень емоційності, турботливості, ніж маскулінні, вільніше і повніше виражають власні почуття та емоції, у них раніше виникає емпатія і потреба ділитися своїми переживаннями, вони гнучкіші і відкритіші щодо норм моралі, інтерпретація яких залежить від контексту ситуації. Маскулінний суб'єкт спілкування спрямований на досягнення соціального успіху, на розв'язання проблем. Він відрізняється низькою емпатійністю і низькою емоційністю у стосунках із партнером. Нормою для нього є стримування своїх емоцій. Його стиль спілкування з дитинства виглядає більш змагальним і конфліктним. Зміст спільної діяльності для нього важливіший, ніж індивідуальна симпатія до партнера. Такі суб'єкти менш відверті та неохоче діляться інтимною інформацією про себе, мають більше «секретів» і бояться, що про них дізнаються. Вони частіше відчувають напруження і, намагаючись виглядати більш мужніми, бачать у інших загрозу для себе частіше, ніж фемінні особи. Суб'єкт з андрогінною гендерною ідентичністю спрямований на встановлення балансу між сферою міжособистісних стосунків і сферою досягнень. Він прагне до створення гармонійних стосунків з оточуючими і психологічного комфорту зі спрямованістю на досягнення соціального успіху, на розв'язання задач. Він має високу емпатійність і високу емоційність у стосунках із партнером; успішний у різних сферах життєдіяльності.

Жінки частіше користуються формами першої особи, чоловіки – безособовими формами. Жінки рідше перебивають співрозмовника, говорять більш правильною, літературною мовою. Мовленню маскулінних комунікантів властива наполегливість, вимогливість, авторитарність, прагнення захопити ініціативу в розмові, агресивність. Жінки вживають більше зменшувальних суфіксів і форм ввічливості, частіше називають партнера по комунікації по імені і в цілому використовують більше мовленнєвих дій, спрямованих на встановлення контакту. Жінки перевершують чоловіків за вербальними здібностями.

Стилі та стратегії міжособистісного спілкування. Важливою характеристикою міжособистісного спілкування є його стиль, стратегія. Стиль спілкування – це форма комунікативної поведінки, стійка особистісна характеристика, яка відповідає груповим стандартам спілкування і визначає спосіб взаємного зв'язку або контакту суб'єктів, що вступають у спілкування (В. А. Горяніна) [83]. Стиль спілкування є стабільною індивідуальною системою прийомів, навичок і вмінь у сфері комунікативної діяльності, психологічних способів впливу, що відображають спрямованість особистості та її соціальний досвід (В. М. Куніцина) [192, с. 423]. Л. Е. Орбан-Лембрик розмежовує поняття стратегії та стилю спілкування. Перше – загальна схема дій учасників комунікативного процесу, загальний план досягнення мети, яку переслідують співрозмовники, друге – система принципів, норм, методів, прийомів діяльності і поведінки індивідів [262, с. 181].

Стиль міжособистісного спілкування відбивається в індивідуальнотипологічних особливостях взаємодії партнерів. У ньому виражається специфіка комунікативних можливостей людини, характер її стосунків з конкретними людьми або групами, психологічна і соціальна індивідуальність партнерів по спілкуванню та їхні особливості [313].

Є різноманітні підходи до виділення стилів, стратегій міжособистісного спілкування. Так, однією з найбільш відомих є класифікація стилів спілкування особистості в конфліктних ситуаціях, розроблена К. Томасом. Він виділив такі стилі (способи) поведінки людини в конфліктних ситуаціях спілкування, як суперництво, конкуренція (прагнення домогтися реалізації своїх інтересів на шкоду іншому), пристосування (є противагою суперництву, передбачає жертвування власними інтересами заради іншого), ухилення (відсутність прагнення як до кооперації, так і до досягнення власних цілей), компроміс (згода на основі взаємних поступок) і співробітництво (учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін) [63; 262].

В. А. Горяніна стилі спілкування поділяє на два протилежні типи – продуктивний і непродуктивний. Останній характеризується загальним

негативним ставленням до себе та інших осіб, що зумовлює вибір непродуктивних способів спілкування (придушення ініціативи, уникнення взаємодії). Він виявляється у знецінюванні самого себе, у недовірі до людей і світу загалом, у приреченості на самотність, в обиранні позиції «жертви» тощо [83].

Також два протилежних способи, стилі поведінки у спілкуванні з точки зору характеристик його суб'єкта описує В. О. Лабунська [197]. Вона характеризує суб'єкти ускладненого та неускладненого спілкування за такими соціально-психологічними і психологічними критеріями, як спрямованість, установки, ціннісні орієнтації, система стосунків особистості, стилі, стратегії взаємодії, соціально-перцептивні утворення, навички і вміння у сфері комунікативної діяльності, рольові, статусні позиції особистості та відповідність її поведінки соціокультурним і морально-етичним нормам.

Відповідно до цих критеріїв, суб'єктом ускладненого спілкування є індивід, перетворювальна активність якого спрямована на фрустрацію соціальних потреб, розрив емоційно значущих зв'язків, створення внутрішньо-особистісного когнітивно-емоційного напруження. Йому властиве спотворене розуміння себе та іншої людини, відмова від рефлексії з приводу своєї репрезентованості в інших, зміщення відносин, установок, ціннісних орієнтацій у напрямку знецінювання себе та іншої особи (деперсоналізація, деіндивідуалізація), демонстрація неадекватних емоційних реакцій, низького рівня емпатії. Діяльність та спілкування такого суб'єкта виявляється у тертях, збоях, непорозуміннях, конфліктах тощо.

Суб'єкт неускладненого спілкування постає як індивід, у якого високо розвинуті соціальні схильності і позитивні особистісні властивості. Його діяльність спрямована на задоволення соціальних потреб, установлення емоційно значущих зв'язків, зменшення внутрішньоособистісного когнітивно-емоційного напруження і на досягнення взаєморозуміння. Йому властива рефлексія з приводу власної представленості в інших, зміщування відносин, установок, ціннісних орієнтацій у напрямку особистісного, ціннісного, суб'єктного ставлення до себе та до іншого; демонстрація емоційної чутливості, високого рівня емпатії. Діяльність та спілкування такого суб'єкта виявляється у згоді, кооперації, співпраці тощо.

Найпоширенішими стилями спілкування, з точки зору Є. В. Руденського, є творчо-продуктивний, дружній, дистанційний, пригнічувальний, популістський, загравальний, вимогливий, діловий, позиційний [313].

Е. Л. Доценко в контексті стратегій міжособистісного спілкування побудував шкалу рівнів установок у ньому: домінування (інша людина є засобом досягнення цілей «Я», її інтереси та наміри ігноруються, нею прагнуть володіти та розпоряджатися, мати необмежену перевагу над нею); маніпуляція

(інтереси та наміри іншої людини також ігноруються, але людина прагне досягнути свого, ураховуючи враження, яке вона справляє); суперництво (інша людина є небезпечною та непередбачуваною, її інтереси необхідно враховувати, але головна мета – переграти її); партнерство (стосунки з іншою людиною є рівноправними, але обережними, будуються на узгодженні інтересів та намірів); співдружність (передбачає ставлення до іншої людини як до самоцінності, прагнення до об'єднання у спільній діяльності на основі згоди для досягнення близьких чи спільних цілей) [102; 189].

Продуктивні стилі, способи, стратегії міжособистісного спілкування, пов'язані з компромісом, співробітництвом, партнерством, дружніми взаємостосунками, зумовлюють його успішність.

Успішність міжособистісного спілкування. Успішність міжособистісного спілкування є його важливою характеристикою, котра свідчить про якість міжособистісних стосунків, задоволеність людини ними. А ця задоволеність, у свою чергу, зумовлюється якістю та кількістю міжособистісного спілкування (Т. М. Еммерс-Соммер). Успішність міжособистісного спілкування виявляється в досягненні і збереженні психологічного контакту з партнером із метою стабілізації міжособистісних стосунків на оптимальній стадії їхнього розвитку через досягнення сумісності, згоди, взаємного пристосування, задоволеності шляхом гнучкого коригування умінь, станів, цілей, способів впливу відповідно до змін обставин [192; 419].

Успішність міжособистісного спілкування в контексті комунікації, з точки зору Т. А. Устименко, зумовлюється технічними, психофізіологічними та соціально-культурними умовами [355]. Технічні умови втілюються в силі, швидкості взаємної передачі інформації, у наявності зворотного зв'язку між учасниками спілкування. Психофізіологічні характеризуються відповідним станом учасників (стан бадьорості, відсутність сильного болю та хвилювання, налаштованість один на одного). Соціально-культурні умови спілкування стосуються символів, які в ньому використовуються; мови і поняттєвого апарату; правил, що виконуються учасниками; прийнятих ними ролей і займаних позицій.

Є. П. Ільїн чинники, які зумовлюють успішність, ефективність міжособистісного спілкування, поділяє на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх належить ситуація, у якій відбувається спілкування, оточення спілкування, особистість партнера по спілкуванню, наявність спільного з ним тезаурусу, розміщення партнерів один щодо одного тощо. Внутрішні чинники становлять психологічні характеристики суб'єктів спілкування (уміння слухати, спостережливість, правдивість, емпатійність, авторитет тощо) [131].

Властивостями людини, необхідними їй для успішного спілкування, С. І. Макшанов вважає: життєвий досвід, що передбачає зрілість і складається на

основі глибоких розмірковувань, умовиводів, інтуїтивного прозріння та проникливості; схожість за окремими характеристиками, що спричинює припущення про спільні інші риси; інтелект, який дозволяє встановити зв'язок (відповідність) між словами та поведінкою людини, особливо незнайомої; розуміння себе, що є важливою умовою розуміння інших; можливість відволіктися і поглянути на ситуацію, людину зі сторони, неупереджено; складність (інтелектуальна, моральна, емоційна тощо); естетичні схильності, які дозволяють людині у всьому шукати гармонію і це сприяє мистецтву її оцінки; соціальний інтелект [250].

Успішність міжособистісного спілкування також зумовлюється наявністю в осіб певного комплексу соціальних умінь та навичок. Так, К. Харджи соціальні вміння розглядає як сукупність цілеспрямованих, взаємопов'язаних, ситуаційно відповідних соціальній поведінці вмінь, які можуть бути досліджені і які знаходяться під контролем індивіда. Специфікою таких соціальних умінь є: по-перше, цілеспрямованість; по-друге, взаємопов'язаність; по-третє, відповідність ситуації, у якій вони можуть бути застосовані; по-четверте, соціальні вміння визначаються в умовах певних одиниць поведінки, які відображаються індивідом; по-п'яте, соціальні вміння складаються з поведінки, яка може бути досліджена; по-шосте, соціальні вміння знаходяться під когнітивним контролем індивіда [428].

Успішне спілкування ґрунтується на взаєморозумінні, яке є також внутрішньою основою і метою спілкування (Б. Д. Паригін). Розвинена здатність людини до розуміння інших є раціональною основою процесу міжособистісного спілкування, якому підпорядковані засоби вираження і передачі психічного стану взаємодіючих індивідів. Засобом установаження взаєморозуміння між людьми є мовлення, яке дозволяє здійснювати обмін думками. Умовою взаєморозуміння є, по-перше, не лише розуміння іншої людини, але й розуміння її ставлення до себе чи до інших осіб як до партнерів по спілкуванню, розуміння самих стосунків між особами, що спілкуються. Важливою умовою взаєморозуміння також є прийняття партнерами способів розуміння один одного, їхня згода в поглядах, у ставленні один до одного [270].

Для успішного, повноцінного спілкування, на думку О. О. Бодальова, важливою є спрямованість на інших людей, тобто саме інші люди мають бути в центрі системи цінностей особистості. Інші умови успішності міжособистісного спілкування він пов'язує з пізнавальними процесами, особливостями емоційної сфери. Також важливим є вміння обирати найкращий спосіб поведінки щодо іншої людини; здатність більш-менш глибоко проникати в особистісну суть інших людей тощо.

Успішність міжособистісного спілкування визначається наявністю низки психічних властивостей особистості, які також можна розглядати і в контексті

механізмів міжособистісного спілкування (О. О. Бодальов): здатність до ідентифікації та децентрації, здатність до емпатії, здатність до саморефлексії. Такі якості сприяють звільненню людини від «зажимів», які заважають її активному спілкуванню, адже саме активність є визначальною в успішному міжособистісному спілкуванні.

Активність у спілкуванні є видом соціальної активності, який О. О. Бодальов аналізує в чотирьох аспектах:

- стан взаємодіючих осіб, що характеризується прагненням до міжособистісних контактів, вольовими зусиллями при їх установленні, цілеспрямованістю та ініціативою у пізнанні один одного, налаштуванням на встановлення та підтримання контактів;
- якість комунікативної діяльності, що в ній проявляється особистість людини з її ставленням до цілей, змісту, форми і результатів спілкування та прагненням мобілізувати свої пізнавально-вольові зусилля на розв'язання різних задач;
- прояв творчого ставлення індивідів до партнерів по спілкуванню;
- особистісне утворення, що виражає пізнавальний, емоційний і поведінковий відгук на звертання іншої людини [50, с. 17].

Критеріями активності у спілкуванні є ініціативність партнерів, їхнє позитивне ставлення до спілкування (інтерес, супровід спілкування стеничними почуттями), самостійність, усвідомленість саморегуляції своєї поведінки у спілкуванні, воля (наполегливість у досягненні цілі, цілеспрямованість), творчість, динамічність взаємодії, бажані результати тощо. Специфікою активності у неформальному, міжособистісному спілкуванні є те, що в ньому немає жорсткої регламентації відповідно до ролей, які зумовлюють діяльність [50].

В. М. Куніцина аналізує такі критерії успішності міжособистісного неформального спілкування, як психологічна близькість, довірливі взаємини, задоволеність, відсутність труднощів, напруженості, скутості, зажатості. Психологічними показниками успішності неформального спілкування є його мимовільність, легкість; контактність та комунікативна сумісність партнерів [192]. Контактність виявляється у вищій здатності мобілізувати наявні засоби для досягнення контакту, формувати під час взаємодії довірливі стосунки, які базуються на згоді і взаємному прийнятті, на вмінні змінювати, залежно від ситуації, міру своєї відкритості і засоби впливу, на володінні комунікативною ситуацією в цілому [193].

О. П. Саннікова, Р. В. Павелків, Р. В. Белоусова, О. В. Касаткіна успішність міжособистісного спілкування пов'язують із комунікативною креативністю як стійкою особистісною властивістю, котра містить комплекс інтелектуальних,

емоційних та поведінкових компонентів (комбінації взаємовідповідних пізнавальних відношень, практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань, умінь і всього того, що необхідне для активного спілкування та взаємодії), що сприяють нестандартному розв'язанню ситуацій спілкування, прояву творчості у спілкуванні, генерації оригінальних ідей та засобів спілкування, вибору оптимальних для суб'єкта стратегій поведінки, спрямованих на забезпечення успішної взаємодії з іншими людьми. У структурі комунікативної креативності серед її формально-динамічних та якісних характеристик виділені та описані такі показники: легкість у спілкуванні, схильність до самопрезентації, схильність до незалежності, рівень конфліктності, емоційна стійкість у спілкуванні, схильність до маніпулювання, експресивність, комунікативна компетентність. Особи із високим рівнем комунікативної креативності мають високий показник товарищескості, соціального інтелекту та інших комунікативних якостей [141; 266; 322].

Є. П. Ільїн зазначає, що на ефективність спілкування значно впливають також інші властивості, зокрема екстравертованість / інтровертованість, емпатійність, прагнення до влади над іншими, конфліктність (а отже, і образливість, гнівливість, підозрливість), агресивність, толерантність, сором'язливість, боязливість (соціальне боягузтво), ригідність / мобільність (швидкість пристосування до мінливостей ситуацій) тощо [131].

Чим тісніше спілкування осіб, тим більше вони цінують афективно орієнтовані навички й соціальну підтримку. Останнє, а також уміння керувати конфліктом, его-підтримка і заспокоєння зумовлюють успішність міжособистісного спілкування. Усе це більше цінують жінки, ніж чоловіки (С. А. Вестмайер, С. А. Майерс) [457]. Про соціальну підтримку, а також про тривожність згадує Ш. Андерс, характеризуючи успішне міжособистісне спілкування, яке зумовлює задоволеність ним людини [403].

Важливою характеристикою, яка також впливає на успішність міжособистісного спілкування, є комунікативна компетентність. Л. А. Петровська компетентність у спілкуванні розглядає як складне утворення, до якого входять знання, соціальні установки, уміння, досвід у сфері міжособистісного спілкування, тобто воно містить різні компоненти – когнітивні, гностичні (орієнтованість, психологічні знання і перцептивні здібності), поведінкові, конативні (уміння і навички), емоційні (соціальні установки, досвід, система стосунків особистості) [273]. У контексті міжособистісного спілкування феномен комунікативної компетентності розглядають Р. В. Павелків і О. В. Касаткіна. Комунікативна компетентність, на їхню думку, – це інтегральне утворення, побудоване на комбінації взаємовідповідних пізнавальних відношень, практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань, умінь [141; 266].

Чинниками компетентності у спілкуванні, зокрема міжособистісному, є знання у сфері психології особистості, групи, спілкування; уміння і навички спілкування; корекція і розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; здатність адекватно і повно сприймати і оцінювати себе, інших осіб, взаємини (В. Л. Захаров, Ю. Ю. Хрящева) [225].

Комунікативна компетентність пронизує всі сфери людського життя й охоплює: компетентність у реалізації перцептивної та інтерактивної функції спілкування; уміння слухати (рефлексивне та неререфлексивне слухання); уміння й навички вербального та невербального спілкування; асертивність; лідерські вміння; конфліктну компетентність; ораторські вміння та вміння адаптувати мову до специфіки аудиторії; рольову компетентність; емпатію. Це компетентність у міжособистісному сприйнятті, міжособистісній комунікації, міжособистісній взаємодії, що дає можливість трактувати комунікативну компетентність як основу соціальної компетентності особистості. Джерелами її виникнення є життєвий досвід (досвід міжособистісного спілкування та взаємодії); поінформованість у багатьох галузях знань; вплив мистецтва; спеціальні активні методи навчання. О. В. Касаткіна виявила взаємозв'язок між рівнем сформованості комунікативної компетентності та емпатії: так, високому рівню сформованості комунікативної компетентності відповідає високий рівень емпатійності особистості, безконфліктність та вміння знаходити компроміс; недостатній рівень комунікативної компетентності, навпаки, пов'язаний із недостатньою сформованістю емпатії, із сконцентрованістю на собі, з відчуженістю [141; 322].

Проблеми спілкування та комунікативної компетентності О. І. Муравйова аналізує на основі теоретичної моделі психологічних просторів існування людини. Такими психологічними просторами є, поперше, вітальний, котрому властиве об'єктне ставлення до іншої людини як до об'єкта і який характеризується комунікативними стратегіями домінування, підкорення, маніпуляції, компромісу; по-друге, функціонально-рольовий, що відзначається також ставленням до іншої людини як до об'єкта та формально-рольовою і діловою комунікативними стратегіями; по-третє, самоактуалізаційний, має суб'єктний тип ставлення до іншої людини, а також партнерську комунікативну стратегію та співпрацю; по-четверте, духовний, із суб'єктним типом ставлення до іншої людини, характеризується усвідомленим використанням усіх можливих комунікативних стратегій. Проблема комунікативної компетентності О. І. Муравйовою розглядається як проблема вибору комунікативної стратегії, яка б відповідала задачам того психологічного простору, що актуалізований у кожній конкретній ситуації спілкування. Тобто комунікативна компетентність визначається комунікативною гнучкістю суб'єкта, яка забезпечується, по-перше, наявністю в арсеналі особистості всіх

можливих комунікативних стратегій, по-друге, реалізацією комунікативної стратегії максимально високого рівня, можливого в даній ситуації, яка, у свою чергу, визначається типом розв'язуваної проблеми і комунікативною позицією партнера [243].

Успішність спілкування зумовлює товариськість як стійка індивідуальна властивість особистості, що розвивається і проявляється у процесі комунікативної діяльності. Її ознаками є прагнення до спілкування, ініціативність у спілкуванні, легкість вступу в контакт, широта кола спілкування, стійкість, виразність спілкування і екстравертована спрямованість [1; 185].

При вивченні окремих комунікативних характеристик важливе місце займають дослідження вольових властивостей (Т. П. Абакірова), адже саме недоліки вольової поведінки часто спричинюють невміння спілкуватися, контролювати себе [1]. Воля у психологічному розумінні є, як твердить І. Д. Бех, усвідомленим хотінням (вищим рівнем усвідомлення прагнення), що переходить у дію. Умовами виникнення хотіння він вважає наявність імпульсу (психічного розряду, основою якого є нервова енергія) та відсутність затримок (нав'язливих думок, актуалізованих переживань). Причинами хотіння є предмети, які його викликають, – ідеї чи уявлення, які трансформувались у відповідні бажання суб'єкта. Так, бажанням людини похилого віку може бути «Хочу підняти собі настрій, тому хочу спілкуватися». На основі цього судження і виникає імпульс (психічний розряд), який реалізується за умови відсутності перешкод [35; 36].

Особливості та ефективність, успішність міжособистісного спілкування з точки зору соціально-психологічної безпеки особистості аналізує Т. В. Ексакусто [306]. Саме ефективність організації процесу спілкування багато в чому визначає систему міжособистісних стосунків, а отже, і соціально-психологічну безпеку людей. Чим вища ефективність спілкування, тим упевненішими, ціліснішими відчують себе люди; виникає задоволеність, зникає страх і тривоги; зростає соціальна адаптивність, а отже, і соціально-психологічна безпека. Соціально-психологічна безпека – це стан особи, зумовлений наявністю гармонійних взаємин з іншими людьми, що приносять задоволення, дозволяють реалізувати духовно-психічний потенціал особистості в процесі життєдіяльності, зберегти її цілісність. Основними характеристиками соціально-психологічної безпеки є почуття захищеності від негативних психологічних впливів з боку як партнерів по взаємодії, так і ситуативних умов; відсутність напруженості, труднощів, порушень у стосунках; гармонійний характер взаємодій і взаємин.

Узагальнюючи результати наукових досліджень, можна стверджувати, що міжособистісне спілкування має різні компоненти, зокрема пізнавальні,

поведінкові, емоційні. Серед його механізмів розглядають психічне зараження, навіювання, переконування, наслідування, моду, ідентифікацію, емпатію, рефлексію, децентрацію, егоцентризм, атракцію, стереотипізацію, каузальну атрибуцію, взаєморозуміння, координацію, погодження.

Питання щодо функціональних особливостей міжособистісного спілкування деякі науковці розглядають системно, тоді як інші зосереджують увагу на його призначенні. Це спілкування має інформаційне, емоційне, спонукальне призначення; є потребою людини та дозволяє їй самореалізовуватися; виконує функції самовираження, інструментальну, синдикативну, та трансляційну; дозволяє регулювати взаємодію та пізнавати один одного; є засобом соціалізації особистості тощо.

Типи міжособистісного спілкування різняться за його характером, тобто за специфікою психічного стану й настрою учасників комунікативного акту, а види – за кількістю осіб, спрямованістю цього акту, його опосередкованістю взаємодії тощо. Особливості міжособистісного спілкування також розглядають в аспекті міжпоколінного спілкування, аналізують гендерні та статеві відмінності у ньому, приділяють увагу його стилям та стратегіям.

Успішність міжособистісного спілкування зумовлюється сукупністю різноманітних технічних, психофізіологічних, соціально-культурних умов, особливостей партнерів, їхніх індивідуально-психологічних якостей, умінь і навичок. На успішність міжособистісного спілкування також може впливати віковий чинник. Роль його недостатньо обґрунтована в науковій літературі, зокрема роль похилого віку.

...

Вивчення теоретико-методологічних підходів до проблеми міжособистісного спілкування дозволило встановити, що у філософських працях мислителів давнини та науковців епохи Відродження й Нового часу спілкування взагалі та міжособистісне спілкування зокрема розглядається як рівноправний діалог, дружня взаємодія, благо, що дає можливість пізнати інших. Філософи, психологи кінця XIX – початку XX століття хоч і приділяють недостатньо уваги міжособистісному спілкуванню, проте вони розглядають його як певний двобічний зв'язок партнерів, що відображає взаємний обмін інформацією, почуттями й діяльністю. Однак представники різних філософсько-психологічних зарубіжних та вітчизняних теорій цікавляться лише деякими аспектами міжособистісного спілкування (взаємним обміном, підсвідомими компонентами тощо), а також його призначенням, виокремлюючи формування особистості та її стосунків, пізнання себе та інших і задоволення потреб.

У психології другої половини ХХ – початку ХХІ століття спілкування вважають основним способом існування людини. Адже завдяки йому вона стає особистістю, суб'єктом. Окремий його вид – міжособистісне спілкування, що протиставляють функціонально-рольовому спілкуванню, визначається як безпосереднє, особистісно орієнтоване спілкування, яке має емоційний характер і у процесі якого формуються та реалізуються міжособистісні стосунки. Науковці обґрунтовують зв'язок міжособистісного спілкування з різними соціальними і психологічними феноменами.

Як компоненти міжособистісного спілкування найчастіше називають певні пізнавальні, поведінкові та емоційні складові. Окремо наголошують на ролі в ньому саме емоційного компонента. У поле зору дослідників потрапляють механізми міжособистісного спілкування, його функції, типи, види, стилі, стратегії, його роль у житті людини. Певний інтерес викликає міжпоколінне спілкування, не забувають і про гендерні та статеві відмінності у спілкуванні.

Проведений аналіз теоретико-методологічних основ дослідження проблеми міжособистісного спілкування дозволяє визнати її достатню складність та неоднозначність. Можна стверджувати, що науковці зосереджують увагу на різних аспектах міжособистісного спілкування, не завжди вивчаючи його системно. Недостатньо проаналізована специфіка міжособистісного спілкування на окремих вікових етапах, зокрема в пізній період життя, у похилому віці. Практично немає праць, де було б обґрунтовано зміст, структуру, функції, механізми, чинники, закономірності міжособистісного спілкування в цьому віці.

Оскільки успішність міжособистісного спілкування, зокрема в похилому віці, виявляється в досягненні та збереженні психологічного контакту з партнером, що має на меті стабілізацію міжособистісних стосунків на оптимальній стадії їхнього розвитку й зумовлюється різними чинниками та характеристиками особистості, виникає потреба передусім в дослідженні психологічних засад міжособистісного спілкування осіб цього віку. Такому дослідженню присвячено наступний розділ цієї роботи.

РОЗДІЛ II

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

2.1. Психологічні особливості похилого віку як періоду старості

З'ясування психологічних особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку потребує детального вивчення загальних закономірностей й механізмів розвитку особистості на цьому віковому етапі і обґрунтування кризових явищ у цьому розвитку. Також доцільно проаналізувати особливості смислу життя людини в похилому віці, її самоствалення, самооцінки, особистісних характеристик, умов повноцінного життя. Особливої уваги заслуговує специфіка міжособистісного спілкування в житті літньої людини, зокрема, в сім'ї та будинках-інтернатах. Дослідження цієї проблематики й дозволяє виявити психологічні засади міжособистісного спілкування людини у похилому віці.

Розвиток людини характеризується низкою етапів, кожен з яких має певні особливості. Ці етапи можна описувати за допомогою специфічних понять, таких, як закономірності психічного розвитку, механізми психічного розвитку, провідна діяльність, новоутворення психічного розвитку, соціальна ситуація розвитку тощо. У психологічній науці в цьому плані більш детально досліджено ранні вікові періоди становлення людини, ніж пізніші етапи її життя. Отже, на часі розгляд психологічних особливостей розвитку особи в похилому віці і загалом у старості.

Старість є специфічним новим періодом життя людини, котрий науковці за певними характеристиками протиставляють дитинству: адже в дитинстві відбувається опанування певних знань, умінь, навичок, а в старості – їхнє згасання. Але більшість учених вважають, старість не є своєрідним «негативом картини» дитинства, оскільки не всім фазам старіння можна знайти відповідники в період становлення особистості [55]. У старості відбуваються не тільки деструктивні процеси, але й конструктивні: поряд з інволюційними процесами на всіх рівнях організації життєдіяльності мають місце зміни й новоутворення прогресивного характеру, спрямовані на подолання деструктивних явищ в геронтогенезі (О. Ф. Рибалко) [314], хоча, саме деструктивні процеси, як зазначають науковці переважають над

реконструктивними [181, с. 14]. Старість – це, за певних умов, природна та здорова частина людського життя, яку можна й необхідно, за твердженням В. Ф. Моргуна, зробити щасливою для людини і корисною для суспільства [235].

Ставлення людини до цього періоду життя зумовлюється різноманітними чинниками, зокрема, індивідуальними розбіжностями в ієрархії вітальних цінностей, рівнями особистісної цілісності й психологічної адаптованості до старості та наявністю проблем соматичного характеру [32; 337]. С. Д. Максименко відзначає, що ключовим моментом існування людини в цей час є драма кінця [216].

Розглядаючи особливості геронтогенезу, необхідно розрізнити поняття старіння та старості: старіння як процес, якому притаманні постійні зміни, що відбуваються в зрілих, генетично представлених організмах, котрі існують у певних умовах середовища і вік яких змінюється (Дж. Біррен), та старість як результат старіння, досягнення певної межі вищезгаданих змін [181; 385; 412].

Періодизація вікового розвитку в старості, похилому віці. Старіння є плавним тривалим процесом і старість як результат цього процесу настає не одразу. Не існує точної межі, яка відокремлює старість від попереднього вікового етапу. І. В. Давидовський узагалі вважав, що жодних календарних дат настання старості не існує [91]. У часі спостерігається нерівномірність, гетерохронність у старінні окремих людей та груп людей. Зокрема, порізноmu старіють представники різних етнічних груп. Не збігаються в часі також і різні види старіння (наприклад біологічне, економічне, соціальне, психологічне), хоча вони й взаємопов'язані: настання одного виду активізує настання іншого. Неоднозначність феномену старості відбивається й на його сприйнятті суспільством: зі збільшенням тривалості життя, змінюються погляди на вікову періодизацію. Адже якщо раніше, ще не так давно, 60 років уважали досить похилим, поважним віком, до якого доживали небагато людей, то зараз – це часто вік діяльної участі в суспільному житті, високої творчої активності, прагнення до самоствердження. Причина відмінностей у вікових періодизаціях полягає і в тому, що різні науковці працювали не лише в різні історичні часи в різних країнах, але й визначали й характеризували вікові етапи відповідно до своєї галузі науки. Оскільки межі віку рухливі й мінливі, мають конкретно-історичний характер, то й підґрунтя для періодизації змінюються залежно від загальної концепції розвитку особистості в похилому віці. Серед основ для вияву вікових меж старості науковці здебільшого обирають соціальну ситуацію (віддалення від справ) і психофізіологічний статус (стан здоров'я), тоді як зміни, котрі відбуваються на особистісному рівні, ураховуються не завжди [118; 162; 379; 384; 402].

Епоха старості може охоплювати досить тривалий період, який не є однорідним. Тому її поділяють на кілька етапів, не завжди виділяючи

хронологічні межі кожного. Старість (похилий вік) настає в: 50 років, відзначали англійські фізіологи ХХ століття, 60 років – Піфагор, 70 років – китайські вчені. Німецький фізіолог М. Рубнер також 50 років уважав початком старості, а 70 – поважною старістю. Німецький патологоанатом Л. Ашофф часом початку старості називав 45 років, а власне старістю – період від 65 до 85 років; далі настає поважна старість [8; 55; 245; 330, с. 20–22].

По-різному сприймають закінчення дорослості і, відповідно, настання старості особи різного віку. Так, А. В. Мікляєва виявила, що на думку підлітків, цей вік становить 57,7 року, дорослих осіб – 60,5, а осіб похилого віку – 61,3 року. Тобто з віком спостерігається віддалення межі настання старості. Також у процесі ідентифікації зі своєю віковою групою саме особи похилого віку (порівняно з молодшими) мають найбільше труднощів: майже третина з них вважають себе дорослими, а не особами похилого віку [229]. В. Д. Альперович розрізняє три стадії процесу розвитку старості [8]:

1. До початку реальної старості, коли людина примірює на себе образ старої людини в спілкуванні зі старшими особами.

2. Передпенсійний вік, коли людина опановує правила поведінки в спільноті пенсіонерів.

3. Власне пенсійний вік характеризується тим, що людина використовує придбане на другій стадії й опановує символи старості, адаптується до нового ставлення до себе.

У словнику Р. Баркера розмежовують три групи старих осіб: «молоді старі» (60-64 роки), «середні старі» (65-74 роки), «старі старі» (понад 74 роки) [245].

О. Г. Лідерс у старості виокремлює такі періоди, як похилий вік, старечий вік, довгожителство (необов'язковий період), період умирання [181; 208, с. 14]. Аналогічним є поділ епохи старості на періоди, здійснений В. Ф. Моргуном (але із зазначенням хронологічних меж): похилий вік (55-75 років), старечий (75-90 років) і довгожителство (понад 90 років) [236].

Виділяючи три періоди у становленні старості, англійський учений Д. Бромлей дає характеристику кожному [6]. Перший, «віддалення від справ» («відставка», 65-70 років), відзначається підвищеною вразливістю (сприйнятливістю порушень життєвого стереотипу й «психічних безладів» у найближчому оточенні); зростаючою потребою в комунікації, загостренням почуття спорідненості й прихильності до близьких осіб; звільненням від службової ролі й суспільних справ або продовженням певної діяльності з метою підтримання авторитету й утримання влади; адаптацією до нових умов життя без постійної напруженої діяльності; погіршенням фізичного й розумового стану. Другий період – старість (від 70 років) – характеризується

повною незайнятістю людини в суспільстві; відсутністю будь-яких ролей, крім сімейних; зростаючою соціальною ізоляцією; подальшим скороченням кола близьких осіб, особливо однолітків; фізичними й розумовими вадами.

Хронологічних меж останнього періоду – дряхлості, хворобливої старості – Д. Бромлей не називає й описує його через збільшення явищ сенільності в поведінці та психічній сфері, коли відбувається остаточне порушення біологічних функцій, активізуються хронічні хворобливі стани, настає смерть.

I. Бернсайд у пізній дорослості виокремлює чотири десятиліття: передстаречий період (60-69 років), старечий період (70-79 років), пізньостаречий період (80-89 років), дряхлість (90-99 років) [176, с. 830–833]. Дж. Біррен пізньою зрілістю називає вік 50-75 років, а старість, на його думку, починається після 75 років [9].

Аналізуючи особливості соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності й особистісних новоутворень більшості людей, що вступили в епоху, яку умовно можна назвати «після зрілості», М. С. Пряжніков виділяє такі періоди цієї епохи [294]:

- 1) похилий, передпенсійний вік – приблизно з 55 років до виходу на пенсію, характеризується очікуванням пенсії і підготовкою до неї;
- 2) період після виходу на пенсію – перші кілька років на пенсії, характеризується опануванням нового соціального статусу;
- 3) період власне старості, стабільної старості, – через кілька років після виходу на пенсію і до моменту суттєвого погіршення стану здоров'я;
- 4) старість і довгожителство за умови значного погіршення стану здоров'я або довгожителство при порівняно гарному стані здоров'я, стабільне довгожителство, – приблизно після 75-80 років і далі.

У вітчизняній науці була прийнята така схема вікової періодизації: похилий вік – 60-74 роки – чоловіки, 55-74 – жінки; старечий вік – 75-90 років (чоловіки й жінки); довгожителі – понад 90 років [75; 303; 318]. Тривалість віку людини залежить від спадковості, від стану її здоров'я, від умов її існування, від характеру виховання й діяльності, від її ставлення до свого віку та старості [9; 68]. Виділяють також і пенсійний вік, межі якого встановлюються державою. При його визначенні за основу беруть хронологічний вік – кількість прожитих років.

Криза старості. Коли людина йде на пенсію, вона завершує активну професійну діяльність, звільняється від необхідності суспільного суперництва й боротьби за становище в соціумі [118]. Такі події зумовлюють виникнення кризи старості (кризи старіння, похилого віку). Кризі сприяє й те, що порушується звичний режим життя людини: поступово віддаляються діти й онуки, що особливо відбивається на жінках, котрі присвятили себе переважно сім'ї; погіршується матеріальний стан; утрачаються близькі люди (через смерть

чоловіка, дружини, друзів); прискорюється біологічне старіння. В організмі відбувається руйнівний процес, який призводить до недостатності фізіологічних функцій, до загибелі клітин і зумовлює обмеження його адаптаційних можливостей, зниження його надійності, розвиток вікової патології, зростання ймовірності смерті (В. В. Фролькіс) [364].

Найбільш загальна ознака цієї кризи (як і інших психологічних криз) полягає у виникненні критичного рівня соціально-психологічного опору ситуації, що призводить до неможливості реалізації найбільш значущих потреб людини (О. Л. Солдатова) [342].

О. Є. Сапогова вважає, що криза цього віку характеризується суб'єктивними переживаннями переходу від одного способу буття, вибраному особистістю на певному його етапі, до іншого. Такі переживання можуть бути результатом рефлексії, пов'язаної зі спробами людини підбити підсумок життя й намітити шлях на майбутнє. О. Є. Сапогова також виокремлює характеристики новоутворення, спричинених кризою старіння, у яких виявляється суперечливість цього періоду: по-перше, переживання можливості самостійно розпоряджатися своїм часом – переживання самовідчуженості, роз'єднаності з самим собою; по-друге, зміна масштабу в сприйнятті себе, смислів і подій власного життя – і усвідомлення власної обмеженості у здатності втілити всі задуми й наміри; по-третє, усвідомлення необхідності самостійного ініціювання й потенціювання власної діяльності – смислова й ціннісна ампліфікація (підкреслення) подій минулого життя; по-четверте, можливість оволодіння собою й прийняття себе у своїй усталеній самотності – і відчуття себе несучасним, маргінальним, прагнення зберегти в собі минуле; по-п'яте, усвідомлення бажання й можливості жити за «власним хотінням» – і становлення людини як суб'єкта надії [324].

Кризу старіння О. Г. Лідерс розглядає у вузькому розумінні як перехід від другого зрілого віку до похилого та в широкому – як сам похилий вік, де «... багато психологічних характеристик зрілості «просвічують» крізь помітні характеристики старості, що настає» [208, с. 7].

Суттю кризи є оцінка цінності та смислу прожитого життя (Т. Д. Марцинковська) [220]. Це час, коли людина відмовляється від життєвої експансії; відбувається перехід на інший тип психологічної життєдіяльності, де визначальним є не прийняття нового в собі, а збереження, утримання в собі старого. Тому, як підкреслюють О. Г. Лідерс та А. В. Рибінська завданням людини похилого віку є прийняти свій життєвий шлях таким, яким він був і прийняти себе в ньому, прийняти скінченність свого буття. Хвороблива старість виявляється у продовженні експансії [208; 315].

Таку кризу, кризу старіння, вважають нормативною, вона характеризує перехід від однієї стадії розвитку до іншої й зумовлюється якісною зміною ролей, яких потребує від людини провідна діяльність на кожній стадії.

Нормативність змін у кризі розвитку пов'язана зі змістом культуральновікових експектацій і готовністю особистості до розв'язання нових вікових задач [99, с. 218; 342].

Змістом кризи старості за Е. Еріксоном, є відсутність цілісності особистості (замість неї – відчай) і еґо-інтеґрації (замість неї – розчарування в житті). Саме відчуття людиною цілісності, еґо-інтеґрації є передумовою благополучної старості. Таке відчуття виявляється, по-перше, в розумінні людиною того, що життя має мету і дає емоції; по-друге, в усвідомленні: те, що відбувалося, було неминучим і могло відбутися лише там і тоді, коли й де це відбулося; по-третє, у переконаності, що весь життєвий досвід має цінність; по-четверте, у баченні людиною своїх батьків у новому світлі й бажанні краще їх зрозуміти [176; 181; 303].

Е. Еріксон, характеризує кризу старості, проводить аналогію з підлітковою кризою, але підліток будує плани на життя, а людина похилого віку підбиває підсумок власного життя, а іноді констатує його безглуздість. Д. Бромлей також порівнює ці два вікових етапи: у ці періоди відбуваються значні біологічні зміни (але в юності – швидші) та глибокі зміни у стосунках між індивідом та суспільством. Він наголошує, що вік 55-60 років є вершиною деяких соціальних досягнень і авторитету, а також періодом поступового відокремлення від професійних ролей та суспільних обов'язків. Вік 70 років – це вік, коли вже виникає залежність, повне відокремлення від соціуму, згаданих завдань [6].

Т. М. Титаренко, як і Е. Еріксон, таку кризу пов'язує з недосягненням цілісності особистості й називає її кризою Я-інтеґрації. Відсутність інтеґрації людина переживає як депресію, тугу, сум, знижується її самоприйняття та самоповага. У такої особи зростає хронічна тривога, загострюється страх смерті, збільшується соціальна ізоляція, з'являється суб'єктивне відчуття самотності [352].

Криза розвитку на початку старіння, згідно з Н. К. Корсаковою, зумовлена низкою причин нервово-психічного, ендокринно-обмінного, психосоціального рівнів і супроводжується комплексом афективних реакцій, пов'язаних із переживанням актуальної дефіцитарності. Подальша динаміка цих змін (позитивна чи негативна) залежить від способів подолання даної кризи, активізації компенсаторних механізмів й усунення чинників ризику (хронічних соматичних і невротичних розладів), різкої зміни стереотипів буття, інших психогенній [170].

Є. Л. Бази́ка досліджувала психологічні особливості переживання кризи пізньої дорослості жінками. Вона розглядає цю кризу як кризу ідентичності, котра характеризується втратою відчуття самої себе як особи, здатної прийняти роль, що їй нав'язує суспільство на даній стадії своєї історії, або, прийнявши її, – адаптуватися до неї [20]. Криза в ідентичності жінок виявляється у відчутті «відставання від життя», у втраті інтересу до життя, у переживанні втоми й життєвої нудьги, у відсутності відчуття повноти існування. Унаслідок певних змін у свідомості активізується старіння організму. Але якщо жінка зорієнтована на внутрішню картину здоров'я, а не хвороби, позитивно ставиться до себе, задоволена своїм способом життя, прагне його урізноманітнити, вона почувається більш гармонійно і краще адаптується до будь-яких змін.

А. В. Рибінська узагальнила основні характеристики кризи похилого віку, до яких належать ригідність і відсталість поглядів, негативне ставлення до себе й до дійсності, суб'єктивне почуття самотності й непотрібності суспільству, на благо якого працював усе життя. Посилюють перебіг кризи труднощі із прийняттям власного життя й усвідомлення його скінченності: «залишилося небагато часу, а того, чого прагнув, так і не встиг зробити» – це основна причина кризи [315].

Кризу похилого віку І. Д. Бех і Х. О. Порсева пов'язують із припиненням професійної діяльності. Виникають суперечності між мотиваційною стороною діяльності (яку представлено важливістю ціннісних орієнтацій) та операційною, що, згідно з теорією психічного розвитку Д. Б. Ельконіна, і призводить до виникнення особистісної кризи [284].

Утрату роботи багато осіб розглядають як особисту поразку, наслідок власної професійної некомпетентності, при цьому ігноруючи або недооцінюючи обставини, що не залежать від волі людини. Інші особи, навпаки, причини свого безробіття вбачають у загальноекономічній ситуації, особливостях стосунків у колективі, але не приділяють достатньо уваги власному контролю над ситуацією. Від такого обґрунтування причин залежить стиль цілеспрямованої поведінки в подоланні кризи (Н. Р. Хакимова) [366]. У тих, хто в похилому віці продовжує трудову діяльність, кращими є як фізичні, так і психологічні якості [19].

Крім продовження трудової діяльності, розглядають інші обставини, які сприяють подоланню кризових явищ цього періоду. Так, П. В. Лушин умовою виживання в такий кризовий, перехідний період вважає таку психічну якість особистості, як толерантність до невизначеності, готовність до будь-яких змін і подій [212].

Інтеграція (повернення) літньої людини в суспільство. У кризовій ситуації, коли особа втрачає психічну гнучкість, сприймає все надто

безапеляційно, тимчасово навіть стає не здатною адекватно пристосовуватися до змінених умов життя, постають проблеми соціальної адаптації, реадаптації, реабілітації, ресоціалізації особистості. Між цими явищами є певні відмінності. Соціальна адаптація є постійним процесом інтеграції індивіда в суспільство, процесом його пристосування до умов соціального середовища, а соціальна реадаптація передбачає цілеспрямовано організовану перебудову в морально-ціннісній і поведінковій сферах соціально дезадаптованих осіб, що спричинює формування соціально цінних орієнтацій і поведінки (Н. Є. Завацька) [122]. У таких ситуаціях зростає увага до адаптаційного потенціалу особистості (сукупності якісно своєрідних індивідуально-психологічних властивостей). Соціально дезадаптованими можуть ставати літні особи в результаті втрати роботи, близьких та друзів тощо. Тобто успішність соціальної адаптації осіб похилого віку залежить від статусної й рольової визначеності, які, за дослідженнями Т. В. Шамовської та Г. П. Горбунової [383], безпосередньо залежать від рівня соціальної ідентичності, а саме рівня ототожнення людиною себе з певною культурною, національною, соціальною й віковою групою. Соціальна реабілітація є системою заходів, спрямованих на створення й забезпечення умов для повернення особи до активної участі в житті суспільства, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної й родиннопобутової діяльності. Соціальна реабілітація дорослої особи може забезпечуватися усвідомленням змін середовища, активністю особистості в регуляції адаптивного потенціалу, трансформацією такого потенціалу в більш складні й досконалі форми взаємодії з реальністю [350; 352; 414].

Н. І. Кривоконь аналізує дві форми реабілітації й адаптації особистості до життя в старості – активну й пасивну. Проявами активної є, по-перше, творча старість, коли людина, перебуваючи на заслуженому відпочинку, продовжує брати участь у суспільному житті, займається посильною працею, по-друге, соціальна пристосованість, коли енергія людини спрямована переважно на влаштування власного життя – матеріальне благополуччя, відпочинок, розваги й самоосвіту, по-третє, сімейна старість, коли людина (здебільшого жінки) знаходить головне застосування своїх сил у родині, по-четверте, зміцнення здоров'я, коли смислом життя людини стає турбота про його покращення. Особи похилого віку з активною старістю живуть повноцінним життям. Варіантами ж пасивної старості є, по-перше, агресивний тип, коли людина всім незадоволена, усе критикує, повчає й тероризує оточуючих, по-друге, зневірений тип, коли людина стає самотньою й сумною, зневіреною в собі й у власному житті. Така пасивна старість зумовлює небажані зміни особистості, а отже, має й негативні прояви у буденному житті [183].

Власне ресоціалізацію в похилому віці М. В. Єрмолаєва розглядає як повернення в суспільство через вибір і здійснення соціально значущої діяльності. Завдяки цьому можливе підтримання й розвиток зв'язків з оточенням. Через таку діяльність особа похилого віку отримує можливість передати свій унікальний досвід іншим [116].

Розглядаючи цінності та установки особистості в похилому віці, Г. О. Понежа аналізує чотири типові варіанти її ресоціалізації [283]:

1. Невдала ресоціалізація (дезадаптація). Особи похилого віку не приймають ані нових способів поведінки, ані нових цінностей. У результаті цього відбувається дезорганізація їхнього мікросоціуму.

2. Ресоціалізація-ритуалізм. Наявне прийняття особами похилого віку нових цінностей, але їхня поведінка відповідає старим цінностям. Їм складно отримувати нові вміння й навички. Спостерігається конфлікт між їхнім прагненням бути незалежними й відчуттям безсилля. У результаті такого способу ресоціалізації відбувається деградація особистості.

3. Часткова ресоціалізація. Особи похилого віку заперечують нав'язані соціумом цінності, але їхня поведінка відповідає цим цінностям. У результаті такого способу ресоціалізації відбувається відчуження літніх осіб від свого «Я».

4. Успішна ресоціалізація, або автоматичний конформізм. Особа похилого віку сприйняла нові цінності (культуру) та діє відповідно до них. За успішної адаптації людина не втрачає своєї індивідуальності.

Закономірності психічного розвитку особистості в похилому віці. Психічний розвиток особистості, який передбачає неухильне зростання (зміну) її свідомості, діяльності, поведінки, відбувається за певними закономірностями. У становленні старості (геронтогенезі) як етапу онтогенезу діють закономірності, властиві всьому процесові розвитку особистості, але особливого значення набуває нерівномірність та гетерохронність [147].

Нерівномірність виявляється в тому, що різні психічні функції, властивості й утворення розвиваються з різною швидкістю: кожна з них має свої стадії підйому, стабілізації і спаду, тобто розвиток має коливальний характер. Нерівномірність розвитку психічної функції відображає темп, спрямованість і тривалість змін, що відбуваються. Нерівномірний, коливальний характер розвитку зумовлений нелінійною багатоваріантною природою системи, яка розвивається. На ранніх етапах розвитку людини коливання є сильнішими: високі підйоми змінюються значними спадами. З віком зменшується перепад в розвиткові тієї чи іншої функції, але збільшується частота коливань. Так завдяки коливальному характеру розвитку система підтримує свою цілісність і при цьому розвивається динамічно. Прикладом нерівномірності є зниження в

розвиткові пізнавальних функцій у похилому віці порівняно з віком зрілим. Чим більш важливою й потрібною людині є та чи інша функція, тим довше вона зберігається (наприклад, чутливість людини до жовтого й зеленого кольорів після 50 років майже не знижується, а до синього падає після 25 років). Також довше зберігаються життєво важливі функції людини, які вона постійно використовує [303, с. 42–44].

Гетерохронність психічного розвитку полягає в асинхронності, розбіжності фаз розвитку окремих органів і функцій, у внутрішній суперечливості соматичного, статевого й нервово-психічного розвитку людини. Похідними від гетерохронності є закони специфічності й різноманітності [6; 314].

Закон специфічності («почерку» старіння) пов'язаний із напрямком, особливостями вікових змін. Закон різноманітності полягає в тому, що показники стану функцій, процесів, властивостей у період геронтогенезу в різних групах людей похилого віку дуже відрізняються. Такої відмінності не спостерігається на попередніх вікових етапах. Крім того, зростає варіативність індивідів у період старіння, а тому вікова норма має визначатися в межах зростаючого діапазону коливань основних психічних, фізичних, соціальних величин (Б. Г. Ананьєв). Це виявляється й у відсутності жорсткої зумовленості психічного розвитку; його кінцеві форми не задані, однак він відбувається за зразком, який існує в суспільстві. Життєстійкість окремих осіб у вісімдесят років є більш досконалою, ніж інших у п'ятдесят [9; 413; 438]. Загалом цей закон відображає явища зростаючої індивідуалізації осіб у період старіння.

Важливими закономірностями розвитку психіки в похилому віці є пластичність і компенсація (психологічний механізм заміщення порушених психічних структур шляхом використання збережених структур або перебудови частково порушених). Це означає, що поступове послаблення або навіть утрата окремих здібностей, умінь компенсується формуванням і розвитком нових. Так, фахівці в похилому віці компенсують зниження часу реакції виробленням унікальних стилів професійної діяльності, що дозволяє їм не знижувати якість і ритм роботи.

Віковий психічний розвиток характеризується багатоспрямованістю, що означає наявність на кожному відрізку життєвого шляху не лише зростання (появи нових адаптивних можливостей), але й занепаду, утрат, до того ж їхнє співвідношення протягом життя змінюється. Проте неправомірно розглядати процес старіння людини з точки зору абсолютного регресу, оскільки й на цьому етапі онтогенезу мають місце прогресивні новоутворення – нові інтелектуальні стратегії, мотиви та пізнавальні здібності. Такі новоутворення спрямовані на подолання деструктивних явищ геронтогенезу й на досягнення нового рівня самовідчуття особистості у світі [14; 114].

Механізми розвитку особистості в похилому віці. У похилому віці відбуваються зміни у механізмах розвитку особистості, які, зокрема, є важливими чинниками її морально-духовного життя [40; 220]. Механізми психічного розвитку розглядають як сукупність взаємопов'язаних обставин внутрішнього й зовнішнього світу, що зумовлюють становлення й функціонування психічних утворень. Якщо в ранні роки життя важливими механізмами розвитку особистості є інтеріоризація (перш за все культури, знань, правил і норм того суспільства, у якому знаходиться дитина), ідентифікація з іншою людиною, групою, то в похилому віці ці механізми вже майже не мають колишнього значення. Нові знання формуються складно, їх складно поповнювати емоційними переживаннями, щоб з'явилися нові мотиви. І тому в літніх осіб погано формуються нові рольові стосунки, вони важко звикають до нових цінностей, усе звичайно порівнюють з минулим, а нове часто викликає в них негативну реакцію. У цьому віці майже неможлива й соціальна ідентифікація, а таким чином, і вибір нової соціальної або національної групи приналежності. Тому особам похилого віку складно адаптуватися до нового середовища (соціального, культурного, екологічного).

На перший погляд, у похилому віці з'являється механізм компенсації, перш за все компенсації своїх утрат – сил, здоров'я, статусу, підтримки. Але в людини повинен домінувати адекватний і повний вид компенсацій, тобто цей механізм має функціонувати так, щоб літня людина не впадала в уявну компенсацію, перебільшуючи свої хвороби, аби привернути до себе увагу, викликати цікавість і жалість, або не відчужувалася від інших, не проявляла агресію щодо себе та інших. Тому в похилому віці необхідно розвиватися, навчатися нових видів діяльності, шукати нові хобі, за допомогою яких і розвивається повна компенсація. Такий спосіб життя, а також обдарованість є важливими чинниками, які гальмують старіння, зокрема старіння інтелектуальних функцій [238].

Відсутність компенсації часто є однією з найпоширеніших причин, які зумовлюють активізацію інших, більш негативних механізмів психологічного життя – перш за все, уникнення, відчуження й агресії. Інколи відбувається домінування якогось одного з цих механізмів, який проявляється у всіх, навіть у неадекватних для нього ситуаціях. Так, у людини з'являється небажання нових контактів, навіть боязнь їх, прагнення відгородитися від усіх, у тому числі й від близьких людей, емоційна холодність. Такий відхід від спілкування часто поєднується з постійними докорами іншим та з упевненістю в тому, що літній людині чогось недодали, її недооцінили. Особи похилого віку стають вразливими, конфліктними, прагнуть будь-що зробити по-своєму. Агресія може поєднуватись і з конформізмом, причому особливості цих сполучень різноманітні – від конформного прийняття нових правил особистого життя й

агресії на рівні мікроспілкування, до використання й прийняття нових соціальних цінностей та прояву агресії щодо близьких людей. Конформізм може поєднуватися й з емпатією, коли людина похилого віку намагається привернути до себе увагу оточуючих. Найчастіше цей механізм виявляється в особистому житті й звичайно активізується в благополучних сім'ях, де встановлений достатньо тісний емоційний контакт між різними поколіннями.

М. Л. Смульсон важливим механізмом розвитку особистості в пізньому віці вважає суб'єктно зумовлене самостійне самопроекування, адже задачі розвитку в старості визначаються й розв'язуються особистістю самостійно, вони принципово індивідуалізовані з поправкою на вік, стан здоров'я, сімейне положення й професійну зайнятість. Характер такого механізму розвитку відрізняє старість від попередніх вікових етапів, коли розвиток здійснюється в організованих соціумом умовах [335; 338].

Близької точки зору, пов'язаної з тим, що людина самостійно визначає особливості свого розвитку, дотримується К. В. Приходько, вважаючи, що джерела розвитку особистості в старості полягають у пошукові нових видів стимуляції, які сприяють підтримці соціального інтересу, збереженню відчуття власної корисності, причетності до процесів суспільного життя [290].

У контексті механізмів психічного розвитку особистості розглядають провідний вид діяльності, новоутворення психічного розвитку, соціальну ситуацію розвитку.

Провідна діяльність осіб похилого віку. Провідною в розвитку стає така діяльність, яка дозволяє суб'єктам (учасникам) цієї діяльності вирішувати певні задачі розвитку (В. І. Слободчиков) [333]. Тобто вона має спеціально проектуватися й культивуватися як віково-нормативна.

Провідною діяльністю в похилому віці, на думку О. Г. Лідерса, є особлива внутрішня діяльність, спрямована на прийняття свого життєвого шляху [181, с. 165; 208]. Плідна старість і передбачає його прийняття, а неплідна – неприйняття. М. В. Єрмолаєва вважає, що провідна діяльність у цьому віці може бути спрямована або на збереження особистості людини, підтримання й розвиток її соціальних зв'язків, або на відокремлення, індивідуалізацію й «виживання» її як індивіда на фоні поступового згасання психофізіологічних функцій [118]. М. Л. Смульсон, розглядаючи «самостійне самопроекування» як важливий механізм розвитку особистості в старості, провідною діяльністю в цьому віці вважає діяльність саморозвитку, яка вимагає спеціальної інтелектуальної, фізичної роботи над собою і в результаті якої формується нова структура інтелекту, інтерпретована адекватна ментальна модель світу [335; 338].

В. Ф. Моргун провідну діяльність осіб похилого віку пов'язує із спілкуванням, наставництвом. Адже в ньому, на його думку, реалізується

основна потреба людей цього віку – передати іншим накопичений досвід. У ньому ж (у спілкуванні, наставництві) реалізуються й інші потреби: потреба в колективі, у повазі, потреба у самоствердженні. У старечий період, початок якого залежить від загальної тривалості життя конкретної людини і стану її здоров'я, провідною стає діяльність із самоствердження. В. Ф. Моргун цей віковий етап (старечий) пов'язує також із самодіяльністю, що виявляється в самореалізації, самоактуалізації зрілої особистості, у самообслуговуванні [235; 236; 307].

М. С. Пряжніков аналізує динаміку провідної діяльності в різні періоди старості [217; 294]. У похилий, передпенсійний вік, коли людина збирається на пенсію, вона ставить собі кілька завдань, зокрема «встигнути» зробити те, чого не встигла, залишити про себе «добру пам'ять» на роботі; «надолужити згаяне» в особистісно-інтимному плані; передати свій досвід учням і послідовникам; спілкуватися з онуками, які для неї дуже важливі, й одночасно реалізовувати себе на роботі; обрати собі заняття на пенсії, спланувати своє подальше життя.

У перші роки після виходу на пенсію дехто продовжує працювати за своєю основною професією, тому має підвищене почуття власної значущості. У «раннього» пенсіонера посилюється прагнення «повчати» або й «соромити» молодших, особливо підлітків і юнаків (можливо, таким чином він намагається долучитися до повноцінного життя молоді і ніби повернутися в молодість). Частина пенсіонерів прагне спокійно осмислити все прожите життя з метою усвідомлення його сенсу, а тому починає писати мемуари, а інші прагнуть неодмінно поділитися з кимось своїм досвідом і переживаннями.

У період власне старості до серйозного погіршення здоров'я людина має різні хобі, прагне шукати себе в різних видах діяльності (у вихованні онуків, у господарюванні тощо). Якщо в пенсіонера склалися стійкі стосунки з іншими пенсіонерами, то певна спільна діяльність може серйозно захопити його, і тоді він намагатиметься віддавати себе повністю цій новій діяльності, особливо якщо вона здається йому суспільно значущою (наприклад, участь у мітингах, різних протестних акціях, волонтерському рухові тощо). Він прагне будь-яким способом афішувати почуття власної гідності, роблячи щось корисне для оточуючих або наголошуючи на своїх заслугах у минулому, і за це вимагає поваги. Багато старих у цей час можуть почати готуватися до смерті, що виражається в їхньому захопленні релігією, у частому ходінні на кладовище, у розмовах з близькими про заповіт тощо; така їхня поведінка може ускладнити становище в сім'ях з невисоким рівнем моральної культури.

Довгожитель з різким погіршенням стану здоров'я займається лікуванням, прагне хоч якось боротися з хворобами; схильний до осмислення свого життя, інколи прикрашаючи його, «чіпляючись» за все краще, що було (і чого не було) у його житті. Життя довгожителів при порівняно гарному стані здоров'я є

досить активним, але багато в чому залежить від схильностей людини. Виховання дітей та онуків (правнуків) для них уже не є таким актуальним, як у попередні періоди, бо на цей час їхні діти самі стають старшими й старими людьми і вже хочуть самостійно виховувати своїх онуків. Особливо важливим для людини в цей період є підбиття життєвих підсумків, яке пов'язане, на думку І. Г. Коваленко-Кобилянської, з поняттям «успішність» і зумовлює формування адекватного сприйняття людиною особистої смерті в результаті природного згасання. Дослідниця аналізує сприйняття успішності особами пізнього віку з різними рівнями когнітивної складності: чим вищий рівень когнітивної складності особи, тим менш значущим для неї є погляд соціокультурного оточення на це питання [159].

Новоутворення в розвиткові особистості в похилому віці. Аналізуючи новоутворення похилого віку, Б. Г. Ананьев та його послідовники використовують поняття реституціалізації, пов'язане з комплексом процесів відновлення, спрямованих на уповільнення старіння, на формування мотиву діяльності тощо [9].

М. Л. Смульсон серед новоутворень старості окремо виділяє оновлену (мудру, інтегративну, переструктуровану) ментальну модель світу; рефлексію власних проблем, які з'явилися зі старістю; здійснення відповідальних усвідомлених виборів; саморегуляцію й протидію дементивним процесам [335]. О. О. Березіна також наголошує на тому, що в старості виникають позитивні новоутворення, котрі дозволяють особам цього віку адаптуватися до вікових змін [32].

Л. І. Анциферова вагомими особистісними новоутвореннями людини в похилому віці (а саме – у 65-75 років) вважає нестримне прагнення ризику, що зумовлює зміну стилю життя; високу чутливість до адресованих їй «соціальних замовлень», готовність у найкоротший час їх виконати; високий рівень розвитку інтуїтивної сфери особистості. Такі новоутворення, на думку Л. І. Анциферової, є результатом активності людини з інтеграції нею цілісного досвіду свого життя [14].

М. С. Пряжніков простежує динаміку особистісних новоутворень у різні періоди старості [294]. У похилий, передпенсійний вік, коли людина очікує на пенсію, змінюються її ціннісні орієнтації, важливішими стають екзистенціальні питання; вона шукає смисли в новій, майбутній життєдіяльності (у житті пенсіонера), до якої раніше не досить серйозно ставилася; для неї час ніби розширюється – вона неминуче думає про найближче, одночасно прагне не втрачати часу в сьогодні, а також – усе більше замислюється про своє минуле.

У перші роки після виходу на пенсію людина усвідомлює себе в новій якості (переважно як «колишнього фахівця»); у неї може з'явитися або відчуття

цілісності й гармонійності свого життя, або почуття «незавершеності», негармонійності життя в результаті його осмислення; зростають почуття «нереалізованості» своїх кращих помислів і «покинутості» з боку недавніх колег і друзів.

Через кілька років після виходу на пенсію в людини або зміцнюється почуття власної гідності, коли вона, усупереч усім обставинам, знаходить для себе сенс життя, або виникає почуття розпачу, коли вона такого сенсу не бачить і розтрачує свої сили на дрібниці, буквально згасаючи на очах, причиною чого часто є відчуття своєї «незатребуваності», «непотрібності». Старіюча людина схильна порівнювати «свій» час і «новий» час, у якому не бере активної участі.

Довгожителі з різким погіршенням здоров'я все більше розуміють обмеженість свого життя у часі, а також власну причетність до світу, до природи, до культури, до суспільства, до людства, до Бога. Усвідомлюючи скінченність, тлінність свого існування, вони прагнуть хоч у чомусь долучитися до нескінченного. Для довгожителів із порівняно гарним станом здоров'я характерні почуття власної гідності, інтерес до життя (а іноді й «жага життя»), а також певна внутрішня гармонійність і навіть мудрість.

Соціальна ситуація розвитку особистості у похилому віці. У похилому віці відбуваються зміни в соціальній ситуації розвитку особистості, у системі її стосунків з навколишнім середовищем. Такі зміни зумовлені різними причинами, зокрема тими, що провокують виникнення кризи на цьому етапі (про це йшлося вище). М. В. Єрмолаєва вважає, що специфіка соціальної ситуації розвитку, специфіка соціалізації в цьому віці полягає у зверненості особистості в середину себе, це самопізнання (орієнтація людини на власний потенціал) [116]. Особливості соціальної ситуації розвитку особистості у різні періоди старості порівнював М. С. Пряжніков [294].

Типологія старіння та старості Обґрунтування загальних особливостей похилого віку неможливе без аналізу типології старіння та старості. Два діаметрально протилежних типи осіб за їхнім ставленням до своєї старості виділяє Є. С. Авербух: перші схильні поводитися як молоді, утрачаючи відчуття міри, бо довго не відчують ознак похилого віку; другі занадто оберегають себе від життєвих тривог, перебільшуючи ознаки власної старості [3].

Л. І. Анциферова також виділяє два протилежних типи старіння, які відрізняються рівнем активності людини, стратегіями подолання труднощів, ставленням до світу й до себе, характером адаптованості до ситуацій, рівнем задоволеності життям [13]. Представники першого типу з позитивною настановою на майбутнє мають високу активність. У них зазвичай високо розвинуті відчуття автономії й ініціативи, що дозволяє їм протидіяти

негативним суспільним стереотипам старості. Виходячи на пенсію, вони шукають собі нові заняття, кола спілкування, прагнуть контролювати власне життя і в результаті отримувати задоволення від нього, збільшуючи його тривалість. У представників другого типу розвивається пасивне ставлення до життя, вони відчужуються від оточення, звужується коло їхніх інтересів і знижуються інтелектуальні показники. Вони відчувають себе безпомічними, утрачають увагу до себе, відповідальність за власне життя перекладають на інших, навіть схильні переживати почуття непотрібності, швидко опановують негативні соціальні стереотипи старості. Чекаючи підтримки й уваги від близьких, такі старі особи не завжди схильні її просити.

У пристосуванні особистості до старості Д. Б. Бромлей виділяє п'ять стратегій [75].

1. Конструктивна стратегія характеризує зрілу, добре інтегровану в суспільство особистість, яка насолоджується життям і близькими стосунками з іншими. Такі люди терплячі, гнучкі, усвідомлюють себе, власні досягнення, можливості й перспективи; приймають факти, що супроводжують похилий вік (і вихід на пенсію, і смерть). Вони здатні насолоджуватися окремими проявами життя (працею, спілкуванням, людськими стосунками, їжею тощо).

2. Залежна стратегія відрізняється від попередньої вищим рівнем пасивності й залежності. Індивід добре інтегрований в соціум, але покладається на інших у матеріальному забезпеченні й чекає від них емоційної підтримки. У нього можуть поєднуватися загальна задоволеність життям із тенденцією до надлишкового оптимізму, з непрактичністю.

3. Оборонна стратегія відображає менш конструктивну модель пристосування людини до цього віку. Таким особам властива перебільшена емоційна стриманість, пряmlinійність у вчинках і звичках, прагнення до самозабезпеченості та неохоче прийняття допомоги від інших. Вони не схильні висловлювати власну думку, їм складно розповісти про свої проблеми, просити допомоги. У старості вони не бачать переваг і заздять молоді. Роботу в пенсійному віці вони залишають неохоче, під тиском.

4. Ворожа стратегія виявляється в агресивності особи, її вибуховості, підозріливості, схильності перекладати на оточуючих власні турботи й звинувачувати їх у власних невдачах. Такі особи малореалістичні в оцінці дійсності; через недовіру замикаються в собі й уникають контактів з іншими. Особливо ворожість вони можуть виявляти до молоді. Літні особи з ворожою стратегією не сприймають свою старість та себе в ній, з відчаєм думають про прогресуючу втрату сил. Думки про вихід на пенсію вони не приймають.

5. Ненависть до себе як стратегія особистості в пристосуванні до старості: агресія людини спрямована на себе. Вона пасивна, безініціативна, схильна до депресій, критикує та зневажає власне життя; песимістична, не вірить, що може

змінити це життя. Добре усвідомлюючи факти старіння, вона молодим не задрить. Проти власної старості не бунтує, смерть приймає як спосіб уникнути страждань.

Схожими є виділені М. Бельські конструктивні й неконструктивні способи, типи пристосування до старості залежно від задоволеності своїм життям і збереженості професійної ідентичності. Вона порівнювала особливості задоволеності життям осіб похилого віку, які проживають в умовах еміграції та на батьківщині [28]. Перший тип – «ті, які розвиваються» – особи, які позитивно оцінюють свій життєвий шлях; мають збережену професійну ідентичність, плани на майбутнє; задоволені своїми сімейними стосунками і колом спілкування; мають спрямовану на інших діяльність. Другий тип – «ті, які відпочивають» – особи, які дуже позитивно оцінюють свій життєвий шлях; мають збережену професійну ідентичність, плани на майбутнє; задоволені своїми сімейними стосунками й колом спілкування; проте їхня діяльність спрямована переважно на себе. Третій тип – «ті, які вимагають» – особи, які не задоволені своїм життєвим шляхом, але мають збережену професійну ідентичність; живуть переважно спогадами про власну значущість у минулому, на майбутнє планів не складають; не займаються жодною діяльністю; вони незадоволені сімейними стосунками та колом спілкування; вважають, що заробили право вимагати від оточуючих визнання й підтримки. Четвертий тип – «нереалізований» – особи, які незадоволені своїм життєвим шляхом та не мають збереженої професійної ідентичності; планів на майбутнє вони не складають; не задоволені своїми сімейними стосунками й колом спілкування; скаржаться на відсутність спілкування й нудьгу; саме їм властиві депресивні стани й розчарування в житті; проте вони не намагаються щось змінити у своєму житті, бо не вірять у власну здатність вплинути на нього.

Близьку до попередніх класифікацію способів пристосування до старості в пізньому віці подає К. Рощак [312]. Найефективнішим способом пристосування до старості, у його викладі, є конструктивний. Менш ефективним є захисний спосіб, особливості поведінки представників якого схожі на легкий прояв неврозу. Люди з агресивно-активним способом схильні звинувачувати інших у власних проблемах, вони всім незадоволені. На відміну від них, представники пасивного способу старіння агресію спрямовують на себе.

І. С. Кон розглядає чотири типи психологічно благополучної старості залежно від характеру діяльності, якою вона заповнена [165]. Перший тип – активна, творча старість, коли люди не відчують неповноцінності, мають повноцінне життя, навіть залишивши професійну роботу. Другий тип старості також відрізняється гарною соціальною й психологічною пристосованістю, але енергія цих людей спрямована переважно на влаштування власного життя – матеріальний добробут, відпочинок, розваги й самоосвіту – на те, на що раніше

бракувало часу. Представники третього типу (переважно жінки) знаходять головне застосування своїх сил у сім'ї. Їм ніколи сумувати та страждати; але задоволеність життям у них звичайно нижча, ніж у представників перших двох типів. Сміслом життя представників четвертого типу стала турбота про здоров'я, яка стимулює різноманітні форми активності й дає певне моральне задоволення. Але такі люди схильні перебільшувати значення своїх дійсних і уявних хвороб.

У старості, на думку І. С. Кона, можуть бути й негативні типи розвитку. Зокрема, це агресивні старі буркотуни, які незадоволені оточенням, критикують все навколо, або розчаровані в собі і власному житті, самотні й сумні невдахи, котрі звинувачують себе за реальні та уявні втрачені можливості.

Досліджуючи особливості ціннісних орієнтацій осіб похилого віку і зважаючи на дві основні стратегії старіння (деструктивну й конструктивну), І. Д. Бех і Х. О. Порсева виділили три типи особистості в похилому віці.

Песимістичний відзначається пасивною стратегією адаптації до старіння, що призводить до поглиблення кризових проявів; цих осіб характеризує високий рівень дезінтеграції мотиваційно-особистісної сфери, фрустрованість пріоритетних ціннісних орієнтацій та потреб, незадоволеність собою й оточенням, низькі рівні самооцінки, локусконтролю та осмисленості життя, висока тривожність.

Прогресивна лінія розвитку виявляється в оптимістичному й гармонійно-реалістичному особистісних типах. Оптимістичному типу властивий високий рівень осмисленості життя, гармонійно-реалістичному – середній. Їхні представники також характеризуються спрямованістю часової перспективи на майбутнє, позитивним локусом контролю, гармонійністю мотиваційно-особистісної сфери як відсутністю суперечностей між бажаним і дійсним, пріоритетом ціннісних орієнтацій, пов'язаних з активним діяльним життям, творчістю, пізнанням, широтою поглядів, відстоюванням своєї думки [285].

Ф. Гізе запропонував три типи старих і старості [75; 330]. Старий-негативіст, що заперечує в себе будь-які ознаки старості та дряхлості. Екстравертований старий: настання старості визнає через зовнішній вплив – шляхом спостереження за змінами в оточуючій дійсності (вихід на пенсію, зміна становища в сім'ї, смерть близьких, розходження в поглядах та інтересах з молоддю). Інтровертований старий гостро переживає процес старіння, стає малорухливим; нові інтереси у нього не розвиваються, емоції нединамічні; він прагне до спокою.

Отже, старість є специфічним новим періодом життя людини, коли відбуваються не лише деструктивні, але й конструктивні процеси в психічному

розвитку. Першим етапом старості є похилий, літній вік, вік пристосування до змін в організмі, до змін в оточенні, до змін у системі життя загалом. Він починається кризою. У похилому віці відбуваються суттєві зміни в системі психіки особистості, зокрема на її когнітивних, афективних, комунікативних рівнях. Особливості таких змін будуть детальніше розглянуті далі.

2.2. Специфіка розвитку особистості в похилому віці

Перш ніж обґрунтовувати особливості окремих компонентів психіки осіб похилого віку, доцільно проаналізувати систему їхніх психічних явищ.

Система психічних явищ особистості в похилому віці. Психіка особи є складним багаторівневим ієрархічно побудованим утворенням. Вона містить низку підсистем, компонентів, що мають різні функціональні якості.

Найчастіше виділяють три групи психічних явищ – психічні процеси, психічні стани, психічні властивості. Психічні процеси забезпечують динамічне відображення дійсності. Вони можуть бути пізнавальними (спрямованими на пізнання навколишньої дійсності) – відчуття, сприйняття, пам'ять, мислення, мовлення, уява, увага) та емоційно-вольовими (пов'язаними з активними й пасивними переживаннями та вольовими зусиллями) – почуття, емоції, воля. Психічні стани характеризують стійкий рівень психічної діяльності, що виявляється в підвищеній або зниженій активності, супроводжується певними переживаннями. Особливістю таких станів є їхня рефлекторна природа: вони виникають під впливом оточення, фізіологічних чинників, часу, заохочень тощо. Психічними станами є зосередженість, розгубленість, роздратований або сумний настрій, сумнів та інші. Психічні властивості (властивості особистості) вважають вищими стійкими регуляторами психічної діяльності. Це – стійкі утворення, котрі зумовлюють певний якісно-кількісний рівень активності (діяльності й поведінки), типовий для даної людини. Такими психологічними особливостями одна людина відрізняється від інших. Психічні властивості виявляються у спрямованості особистості (її цілях, інтересах потребах тощо), темпераменті, характері, здібностях [299; 300].

У похилому віці динаміка змін психічних явищ різна. Так, уповільнення функціонування окремих пізнавальних процесів може відбуватися швидше, переживати певні психічні стани у похилому віці людина може частіше, тоді як психічні властивості зі старінням не змінюються або майже не змінюються (темперамент є незмінним як уроджена властивість; інтереси людини в літньому віці також зазвичай зберігаються).

У структурі психіки особи також розглядають такі її рівні, як свідоме, підсвідоме, несвідоме. Свідомість є вищою, властивою тільки людині формою

відображення об'єктивної дійсності. У цьому рівні психіки, який формується під впливом суспільно-історичних умов та спілкування людини за допомогою мови з іншими людьми, відображається сфера знань, культурної соціалізації особистості. Основними характеристиками свідомості є: відображення навколишнього світу за допомогою пізнавальних процесів, порушення яких призводить до її розладу; розрізнення суб'єкта й об'єкта, що відбувається в процесі формування самосвідомості людини (усвідомлення людиною себе самої, своїх стосунків, дій, учинків, думок, переживань, якостей); забезпечення цілеутворювальної діяльності людини, завдяки чому вона активно впливає на навколишній світ; наявність емоційно-оцінних ставлень до всього, що відбувається навколо, до інших, до себе, що втілюється у моральних почуттях особи [124; 299].

У свідомості відображається лише незначна кількість сигналів із зовнішнього й внутрішнього середовища. Певні об'єкти та явища усвідомлюються тоді, коли вони стають значущими для особи, зумовлюють виникнення труднощів, перешкод у нормальному регулюванні поведінки. Коли людина врегульовує ситуацію, усуває труднощі, то об'єкти і явища потрапляють у зону підсвідомості. Підсвідомий рівень психіки складають узагальнені автоматизовані в досвіді індивіда стереотипи його поведінки (уміння, навички, звички, інтуїція). Тут зберігається весь пережитий не усвідомлюваний людиною в поточний момент досвід, який зумовлює актуалізацію різноманітних форм поведінки, породжених нерозв'язаними конфліктами, що турбують особу. Роль цього рівня психіки в регуляції психічної діяльності людини похилого віку може зростати через різні чинники й умови, зокрема, через зміни в стані здоров'я (унаслідок чого знижується здатність контролювати власну поведінку), через зовнішні впливи, через значний досвід тощо.

На глибинному рівні функціонування психіки виявляється несвідоме – сукупність психічних явищ, актів і станів, які повністю позбавляють індивіда можливості впливу на них, оцінки, контролю й розуміння їхнього впливу на його поведінку, учинки й діяльність. Такі психічні явища, акти і стани за жодних обставин не стають свідомими. Несвідомий рівень психіки виявляється у вродженій інстинктивно-рефлекторній діяльності. Поведінкові акти на ньому регулюються неусвідомлюваними біологічними механізмами. Це виявляється в імпульсивних діях, коли людина не усвідомлює наслідків своєї активності, у психологічній настанові тощо.

Вищезгадану структуру психіки окремі науковці розширюють феноменами надсвідомості, особистого несвідомого, колективного несвідомого, вищим «Я», нижчим «Я» тощо.

У багаторівневій та ієрархічно побудованій системі психічних явищ Б. Ф. Ломов, засновник системного підходу в психології, виділяє три головні нерозривно пов'язані підсистеми: когнітивну, регулятивну, комунікативну. Кожна з цих підсистем має свою структуру [211].

Необхідність виділення рівнів, або підсистем, у психіці зумовлена різноманітними причинами, зокрема необхідністю вивчити її як організовану цілісність, визначити місце й роль будь-якого психічного феномену в системі, виявити відношення між законами різного порядку, відокремити істотне і стійке від уявного та випадкового. Тому постає проблема розробки чітких критеріїв виділення рівнів психіки.

У когнітивній підсистемі психіки особистості реалізуються функції пізнання; вона забезпечує побудову внутрішньої моделі світу, містить пізнавальні психічні процеси. Когнітивна система психіки, на думку Б. Ф. Ломова, найбільше вивчена в психології і включає сенсорноперцептивний рівень, рівень уявлень й мовленнєво-розумовий рівень.

Регулятивна підсистема психіки особистості забезпечує регуляцію діяльності й поведінки. Цьому сприяють різноманітні психічні процеси. Так, мотиваційні процеси забезпечують спрямованість поведінки й рівень активності особи. Процеси планування й цілепокладання зумовлюють створення способів і стратегій поведінки, висунення цілей на основі мотивів і потреб. Процеси прийняття рішень визначають вибір цілей діяльності й засобів їхнього досягнення. Емоції і переживання забезпечують відображення ставлення людини до реальності, механізм «зворотного зв'язку» й регуляцію внутрішнього стану.

Комунікативна підсистема психіки особистості формується й реалізується у процесі спілкування людини з іншими людьми. Пов'язані з комунікацією процеси забезпечують передачу інформації від однієї людини до іншої, координацію спільної діяльності, установа стосунків між людьми. Такі процеси складаються з мовлення й невербального спілкування [211; 300].

Аналізуючи систему психічних явищ, висвітлену Б. Ф. Ломовим, необхідно зважати на низку особливостей. Зв'язки між різними підсистемами психіки неоднозначні і є досить динамічними, що зумовлює певні труднощі в їхньому системному аналізі. Для детальнішого вивчення певного психічного явища як складної системи також важливо визначити системоутворювальний чинник, котрий дозволяє об'єднати в цілісну функціонально-динамічну систему різні механізми.

Важливою характеристикою багаторівневих систем та умовою їхньої саморегуляції є відносна автономія кожного з рівнів, що їх складають, та їхня підпорядкованість. Адже від того, які саме рівні формуються в системі і як

вони пов'язані один з одним (що є провідним, а що – підпорядкованим), залежить оперативність й ефективність регуляції системи загалом.

Окремі прояви психіки як системи мають різнопланову, багаторівневу, багатовимірну детермінацію, що включає явища різних порядків. Це може бути і біологічна, і соціальна зумовленість. Умовою вивчення таких складних психічних явищ є аналіз психіки як системи в процесі розвитку, вияв їхньої динаміки на різних етапах онтогенезу, установлення провідної підсистеми в межах психіки як системи загалом і провідних компонентів у межах кожної її підсистеми на окремому віковому етапі. Тому доцільним є обґрунтування динаміки когнітивної, регулятивної й комунікативної підсистем психіки в похилому віці, що, перш за все, передбачає аналіз особливостей розвитку особистості на цьому віковому етапі.

Самовизначення особистості в похилому віці. Важливою проблемою, яка актуалізується в похилому віці у зв'язку зі змінами, що супроводжують цей вік, є проблема самовизначення. Смысл самовизначення в старості науковці пов'язують із подоланням психологічного розриву між наявним станом і необхідністю самореалізації та самоздійснення

(М. В. Єрмолаєва) [118], з пошуком можливостей утвердити себе як цінного члена даного суспільства, конкретної соціальної групи й сім'ї (М. С. Пряхніков) [294]. Воно в цьому віці пов'язане з усвідомленням смислу свого минулого життя й зумовлюється стратегіями старіння, рівнем активності людини тощо. Процес самовизначення здійснюється шляхом конкретизації актуалізованого чи знову виявленого смислу життя, унаслідок чого виникає система смислів різного рівня узагальненості (М. В. Єрмолаєва) [118]. Важливими умовами оптимального самовизначення осіб похилого віку, на думку С. Б. Пряхіної, є рефлексія, здатність людини робити вибір власної долі й брати відповідальність за зроблений вибір. Для розвитку такої здатності вона запропонувала програму групової роботи, у результаті застосування якої в осіб похилого віку вдалося сформулювати особистісне самовизначення за основними параметрами – ціннісно-смысловим і просторово-часовим; у них зросла осмысленість життя, виявився смисл життєвих цілей тощо [297]. Загалом, вирішення питання особистісного самовизначення літніх осіб втілюється в створенні нових і коректуванні старих життєвих цілей, у формулюванні особистістю нової осмысленості життя.

Смысл життя особистості в похилому віці. Початок старості є часом, коли людина змушена приймати стратегічні життєві рішення, котрі є проявом особистісної активності. Такі рішення опосередковуються особливостями сформованості її ціннісно-смыслові сфери й зумовлюють здійснення життєвого вибору [282]. Стратегічні рішення в похилому віці стосуються уточнення власної життєвої, професійної, сімейної, міжособистісної позиції.

Прийняття таких рішень дозволяє людині шукати, оновлювати, коректувати смисл власного життя. Проблема смислу життя особистості стає важливою особливо тоді, коли в ньому відбуваються суттєві зміни [152]. Одним із таких періодів змін у житті є похилий вік. В. Франкл смисл життя розглядає як життєву задачу, специфічну для конкретної людини в окремий момент (за будь-яких умов, адже смисл можна знайти і в стражданнях). Ця задача з'являється в певний момент перед людиною й вимагає розв'язання. Це, на його думку, властива всім людям уроджена мотиваційна тенденція, яка є основною рушійною силою поведінки й розвитку особистості. Людина повинна вірити у смисли, що мають її вчинки, для того, щоб жити й активно діяти. Відсутність смислу життя стає причиною багатьох психічних захворювань. В. Франкл аналізує феномен безумовного смислу життя, яким є безумовна цінність кожної людини, котра залишається з нею за будь-яких умов і базується на цінностях, створених нею в минулому, та не залежить від її корисності в теперішньому суспільстві. Так, особа похилого віку, яка не працює, є безумовною цінністю принаймні завдяки її минулому внеску у функціонування суспільства. Загалом прагнення до пошуку смислу В. Франкл протиставляє «прагненню до задоволення» З. Фрейда й «прагненню до влади» А. Адлера [5; 81; 363].

Ставити питання про смисл життя людини не можна, бо воно не може бути вирішеним, уважав З. Фрейд. Доцільніше говорити про смисл і цілі життя людей. На його думку, метою кожної людини є щастя, а прагнення до нього має дві сторони: прагнення до задоволення й бажання уникнути незадоволення. Смисл людського життя повинен мати вічну, незмінну опору, і тому поза межами релігійної свідомості відповідь на це питання неможлива [158].

Розуміння індивідуального смислу життя, на думку А. Адлера, є основою розуміння всієї особистості. Смисл життя він пов'язує з розумінням та відчуттям цілі життя. Це робить для людини можливим усвідомлення прихованого смислу, що лежить в основі різних окремих дій, бо вона бачить їх частинами цілого. І, навпаки, людина краще пізнає смисл цілого, коли досліджує частини. Смисл життя А. Адлер убачав у розв'язанні трьох фундаментальних проблем, пов'язаних із різними аспектами людського існування: проблеми професійного самовизначення, проблеми дружби, проблеми любові та шлюбу. Усі вони залишаються значущими також і в похилому віці. Правильне вирішення цих суперечливих життєвих проблем допомагає людині знайти смисл свого життя. Кожна людина знаходить власне розв'язання цих проблем, а отже, і свій унікальний смисл життя. А. Адлер виділяє й психологічний критерій «істинності» смислу житті – чи поділяється і приймається іншими людьми цей «смысл для себе». Тобто оточення є важливим у пошуку індивідуального смислу життя [5; 81; 88; 158; 339].

Пошук смислу життя є, з точки зору К. Г. Юнга, природною специфічно людською потребою та задачею, котра стоїть перед кожною людиною. Прагнення до нього є умовою душевного здоров'я. Цей смисл людина отримує в процесі індивідуалізації. Він пов'язаний із колективним несвідомим і божественним началом (архетипами та символами), а тому є не лише індивідуальним, але й надіндивідуальним. Утрата смислу є психологічною проблемою, яка зумовлена орієнтацією людини на нав'язані ззовні соціальні ролі або на придуманий, навіяний собі смисл [158; 339].

У межах екзистенціалізму проблему смислу життя розглядає К. Ясперс. Він його обґрунтовує як актуальне переживання, специфічне внутрішнє сприйняття психічних взаємозв'язків, що відбувається завдяки певній внутрішній роботі. Людина постійно шукає смислу, але в такому динамічному процесі досягає лише часткової, тимчасової істини: абсолютну істину, на його думку, узагалі неможливо знайти. Смисл життя загалом він убачав у визначенні життєвих орієнтирів, в усвідомленні індивідом свого місця у світі, у сприйнятті любові, у досягненні свободи й можливості бути самим собою [158; 398]. Свобода полягає у свідомому, рефлексивному визначенні й регулюванні суб'єктом напрямку, змісту, процесу й меж власної активності на основні внутрішніх чинників та при опосередкованому впливі зовнішніх стимулів (В. А. Чернобровкіна) [377].

Питання смислу життя є ключовою проблемою у філософії М. М. Рубінштейна. Він вважає, що смисл життя є творчістю сутності через добро; зло є руйнівним. У зміст смислу життя він намагається внести моральність з її внутрішньою суперечливістю – антагонізмом добра і зла. Смисл, сенс життя не існує сам по собі, поза життям та діяльністю людини, його створює людина, людина не у спогляданні, а в дії. Тобто, здійснюючи добрі (позитивні) вчинки, людина конструює смисл свого життя. Так, літня особа, залишивши професійну діяльність, включається у діяльність волонтерську, що допомагає їй скоректувати смисл свого життя [307; 310].

У контексті теорії діяльності проблему смислу життя розглядає О. М. Леонтьєв. Він вважає, що особистісний смисл виявляється як відношення мотиву діяльності до цілі, як відображення дійсності в індивідуальній свідомості. Смисл життя є психологічним механізмом регуляції поведінки. Як важливий параметр особистості О. М. Леонтьєв розглядає «рівень ієрархізованості діяльностей, їхніх мотивів». Саме мотив він трактує як життєву ціль. Висока ієрархізація мотивів виражається в тому, що людина всі власні дії ніби примірює до головного для неї мотиву, до життєвої цілі. Рівень таких мотивів може бути різним – від беззмістовних («пустих») цілей до істинно людських [203].

У контексті діяльнісного підходу проблему смислу життя розглядає й Б. М. Ємалетдінов [110]. Смысл життя людини, на його думку, – це когнітивно-мотиваційний компонент її особистості й свідомості, світогляду. Цей компонент виявляє, заради чого необхідна діяльність, котра визначається соціальними нормами цього світогляду. Кожен віковий період має локальний смысл життя, а інтегральний смысл життя узагальнює всі смисложиттєві переживання людини. Пошук смислу життя є функцією самосвідомості, що полягає в інтеграції та координації мотиваційної сфери.

Б. М. Ємалетдінов виявив особливості смислу життя людини на різних вікових етапах. Він уважає, що смысл життя людини в похилому віці і старості полягає в ретроспективній оцінці свого життя, його змісту; це може супроводжуватися, з одного боку, відчуттям невідповідності життя ідеалові, неможливості апробувати інші стилі життя, з іншого боку – відчуттям здійснення планів і цілей, прийняттям минулого («відчай або цілісність», з точки зору Е. Еріксона). З такої боротьби виникає мудрість як якість Его, що відображає спробу знайти цінність і смысл життя перед близькою смертю. Особи цього віку зорієнтовані на пізнання й культуру, продовження професійного життя, турботу про онуків, відпочинок і радість від нинішнього життя, релігію, лікування своїх хвороб (цитуює Б. М. Ємалетдінов Г. С. Сухобську) [110].

Із формуванням смислу життя пов'язаний учинок, який є способом самодетермінації людської поведінки на основі самопізнання й самотворчості, уважає А. В. Роменець, автор концепції вчинку як сутнісного ядра людського існування, самостійного за своїм механізмом акту стосунків людини і світу. Учинок опосередковує зв'язок між психікою особистості й іншими людьми, психікою й тілом, між структурними компонентами психічного. Згідно з цією концепцією, феномен смислу життя є післядією вчинку. Здійснення вчинку розглядається як подія в житті людини, її духовне зростання, перетворення, установлення нових стосунків зі світом (вона пізнає себе в цьому процесі), наслідком чого і є створення себе, конструювання особистістю смислу життя. Так, літня особа, здійснюючи вчинок у вигляді волонтерства, у ньому ж знаходить смысл свого життя [311; 353].

Проблему смислу життя в контексті його стратегії розглядає К. О. Абульханова-Славська [2]. Смысл життя відображає життєву концепцію людини, усвідомлений і узагальнений принцип її життя, її мету. Це здатність суб'єкта переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності, особистості. Наявність такого смислу є критерієм розвитку особистості. Проблему смислу життя К. О. Абульханова-Славська аналізує у відношенні до різноманітних життєвих потреб; окремо виділяючи потребу в самореалізації,

порівнює зміст цього явища із мотивами особистості, обґрунтовує його зв'язок із її прагненнями й тими життєвими задачами, які вона намагається вирішити.

Із цінностями смисл життя пов'язують В. Е. Чудновський і О. О. Бодальов. Перший зазначає, що смисл життя – це ідея, котра містить мету життя людини, була «привласнена» нею й стала для неї найвищою цінністю. Смисл життя – це також особливе психічне утворення, що має власну специфіку виникнення, свої етапи становлення. Ставши порівняно стійким й емансипованим від умов, що його створили, таке психічне утворення може впливати на життя людини, її долю. В. Е. Чудновський також порівнює особливості ставлення до смислу життя осіб різного віку: у період дорослішання зростаючі життєві сили, нові можливості, що з'являються, налаштовують на пошук перспективи й життєвого смислу, старість сприяє розвитку песимізму, зосереджує увагу на обмеженості буття людини, на її смертності [378]. Тобто в молодості людина зорієнтована на майбутнє, а в похилому віці, старості – на усвідомлення обмеженості свого життя.

На відміну від В. Е. Чудновського, О. О. Бодальов, один із перших у російській психології акмеологів, розмежовує поняття смислу життя й цілей життя. Смисл життя орієнтує людину на досягнення свого призначення, а ціль передбачає отримання більш-менш конкретного результату. Смисл життя характеризує найчастіше головну цінність, яка утвердилася у внутрішньому світі людини й визначає інтегральний вектор роботи її інтелекту, її домінуючі переживання й глибинні мотиваційні зворотні сторони її вчинків як особистості та її діянь як суб'єкта. Ціль (або цілі) постає в її свідомості й самосвідомості як результат, оформлений в образно-понятійну форму, котрий у подальшій діяльності людини утілюється в реальному матеріальному або духовному продукті (або продуктах). Смислом життя людини в похилому віці (головною цінністю) може бути чесність і щирість, а ціль – відповідно поводитися в міжособистісному спілкуванні з близькими. Вищезгадана головна цінність може виявлятися як справжня загальнолюдська цінність або як псевдоцінність. Так, смислом життя літньої особи (її головною цінністю) може бути й матеріальне благополуччя. Смисл життя по-різному виявляє себе в основних сферах буття людини, залежно від того, яка цінність становить її суть (посилює активність людини, мобілізує її або гальмує, розслаблює) [49].

Аналізуючи проблему смислу життя у феноменологічному аспекті, Д. О. Леонт'єв визначає його як більш чи менш адекватне переживання інтенціональної спрямованості власного життя. Це концентрована описова характеристика стрижневої найбільш узагальненої динамічної системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкта як цілого. Д. О. Леонт'єв наголошує на необхідності відокремлювати усвідомлене уявлення про смисл життя від об'єктивно усталеної спрямованості, смислу певної

діяльності, вважаючи останнє головним. Воно феноменологічно виявляється у стеничності, енергії, життєстійкості, а відсутність смислу виражається в депресії, схильності до адикцій, у психічних і соматичних захворюваннях.

Д. О. Леонтьєв аналізує чотири варіанти відношення між смислом життя й свідомістю. По-перше, це неусвідомлена задоволеність, коли життя триває гладко й без рефлексії, дає відчуття задоволення, але воно не спонукає до роздумів про його сенс. По-друге, це неусвідомлена незадоволеність, коли людина відчуває фрустрацію, пустоту, не розуміючи причин цього. По-третє, це усвідомлена незадоволеність, коли людина має відчуття відсутності смислу, проте активно, свідомо й цілеспрямовано його шукає. По-четверте, це усвідомлена задоволеність, коли людина розуміє смисл свого життя і це усвідомлене розуміння не суперечить його реальній спрямованості й викликає позитивні емоції. Окремо Д. О. Леонтьєв виділяє п'ятий варіант відношення між смислом життя і свідомістю – витіснення смислу життя, коли адекватне усвідомлення об'єктивної спрямованості життя має в собі загрозу для самоповаги.

Він також обґрунтовує особливості такої смислової структури, пов'язаної зі смислом життя, як смисложиттєві орієнтації [204]. Смисложиттєві орієнтації – це динамічний компонент смислової сфери особистості, котрий інтегрує когнітивну, емоційну й поведінкову складові смисложиттєвих конструктів [88]. У цьому феномені зосереджені пріоритетні цінності-цілі й напрями самореалізації на окремому віковому етапі. Він є більш динамічним і мінливим, але менш глобальним феноменом, ніж смисл життя.

Існує кілька підходів до проблеми чинників смисложиттєвих орієнтацій. Окремі науковці в контексті вчення С. Л. Рубінштейна про особистість як систему стосунків індивідуума з навколишнім світом підкреслюють соціальну зумовленість становлення цього феномену. На основі цього можна робити припущення про вплив на динаміку смислу життя й смисложиттєвих орієнтацій особистості в похилому віці особливостей її міжособистісного спілкування.

Осмислення власного життя також, на думку науковців, стає можливим за досить високого рівня рефлексії, який характеризується як духовна активність, духовний розвиток, духовний акт. Духовний розвиток є процесом самоідентифікації особистості з власним духовним «Я», у ході якого людина підпорядковує свою біологічну й соціальну природу духовним ідеалам, цінностям і смислам, набуває духовного досвіду (Е. О. Помиткін) [281]. Духовний акт – це завжди творчість, породження нових смислів, розкриття і ствердження нових граней загальнолюдських цінностей і ідеалів (В. М. Дружинін). Творчість, творче відношення до свого життя є основою для конструктивного розвитку особистості, осмислення власного життя в старості.

Розвиткові творчої активності в цьому віці сприяє застосування арттерапевтичних методів і методик [34; 38; 248; 280].

Цілісне уявлення про власне призначення, вищу мету, про фундаментальні підстави свого життя є його смыслом. З ним часто пов'язані ролі як функціональні якості, що мають рівень життєвих цінностей, уважає П. П. Горностай. Руйнування життєвих ролей призводить до втрати смыслу життя. Засобом психотерапії в такій ситуації, на його думку, є творчість [82].

Темпоральні властивості смыслу життя аналізує К. В. Карпінський. Часову локалізацію смыслу життя він уважає значущим структурнофункціональним параметром, який регулює динаміку реалізації особистістю смысложиттєвих цінностей у часовому вимірі. Ситуації, зумовлені неможливістю реалізації чи розв'язання смыслу життя, К. В. Карпінський описує як смысложиттєву кризу, котра може виявлятися як криза беззмістовності, криза смысловтрати й криза неоптимального смыслу [139].

Смысл життя в старості, як зазначає М. Л. Смульсон, є стрижнем, ціннісно-орієнтувальною основою ментальної моделі світу, що вибудована людиною (її особистого досвіду, котрий пройшов інтелектуальну обробку, містить зміст і рівень розуміння людиною себе, інших і довкілля) [336].

Провідними напрямками побудови ментальної моделі світу в старості, крім смыслу (сенсу) життя літньої людини є просторово-часові координати ментальної моделі; проблема значущого іншого як діалогова підструктура ментальної моделі. Екзистенціальна проблема смыслу в старості, на відміну від ранніх періодів, вирішується «тут і тепер». У цьому віці важливим є збереження власної картини світу (утримання структури сенсу життя, що розпадається), її перетин з картиною світу оточуючих осіб. Останнє є критерієм істини для літньої людини. Виявити особливості такого перетину вона може, вступаючи з цими особами в безпосередню взаємодію, у міжособистісне спілкування.

М. Л. Смульсон також виокремлює умови позитивного життєвого смыслу в старості. По-перше, це гармонія між цілями, цінностями людини та ролями, потребами соціальної структури. По-друге, це відчуття наближення до досягнення своїх цілей зі швидкістю, що людину задовольняє.

Проблемами, пов'язаними з пошуком смыслу життя у пізньому віці, займається нова дисципліна, про яку згадує О. В. Краснова, – нарративна геронтологія. Вона вивчає як старіюча людина шукає значення свого життя чи надає йому значення через його історію. Головна ідея нарративної геронтології полягає в тому, що розвиток ідентичності триває все життя. Людина шукає смысл свого життя, аналізуючи та перевіряючи його, додаючи нові значущі лінії історії у своєму житті. Дослідження О. В. Краснкової свідчать, що особи

похилого віку досить високо оцінюють смисл свого життя, але жінки більше, ніж чоловіки переконані, що їхнє життя мало смисл [177; 179].

Проблему смислу життя літньої людини С. Д. Максименко пов'язує з її переглядом власного життя. Він зазначає, що аналіз людиною свого життєвого шляху сприяє усвідомленню нею скінченності власного життя (саме з цим пов'язують пізню дорослість). Таке усвідомлення є окремою об'єктивно суперечливо-драматичною віхою, вузловим моментом онтогенезу існування (драма кінця, закінчення) [215]. Усвідомлюючи скінченність свого життя, людина шукає його смисл.

Проблеми життя та його смислу в контексті цінностей розглядає І. Д. Бех [40]. Невиразністю чи примітивністю внутрішнього смислового центру, який формує всю ціннісну систему особистості, характеризується нижчий рівень життя особи. У такої старіючої людини важко простежити свідому внутрішню основу її поведінки; вона легко піддається стороннім впливам; власним життям – не задоволена, звинувачує в різних проблемах інших людей. Що ж до вищого рівня життя та його смислу, то людина замислюється над власним самоприйняттям і самовизначенням у світі, спрямовує всі свої інтелектуально-духовні сили на досягнення вищих духовних цінностей. Така старіюча людина прагне до самопізнання, самовизначення, пошуку власного місця в динамічній системі стосунків із зовнішнім світом.

Провідною ціннісною орієнтацією осіб похилого віку, за дослідженням Х. О. Порсевої, є прагнення до збереження рівноваги, урівноваженості в основних сферах життєдіяльності, до передачі особистісного життєвого досвіду, майстерності нащадкам («гармонійне життя»). Значущими також є етичні ціннісні орієнтації (чесність, вихованість), ціннісні орієнтації міжособистісного спілкування. У структурі термінальних ціннісних орієнтацій осіб похилого віку переважають орієнтації, спрямовані на задоволення «нижчих» вітальних потреб, потреб у самообслуговуванні. Критичними та переважно витісненими є ціннісні орієнтації, котрі належать до категорії духовних цінностей і забезпечують ефективний перебіг процесу старіння (творчість, мистецтво, уміння відчувати красу природи), а також ціннісні орієнтації, спрямовані на самоствердження й професійну самореалізацію [285].

Особистісний розвиток у цьому віці не припиняється, а полягає в передачі смисло-ціннісних життєвих надбань в індивідуальний досвід наступних поколінь і зумовлюється гармонізацією ціннісної сфери старіючих осіб [284]. Життя на індивідуальному рівні (окремої особистості) І. Д. Бех обґрунтовує як відповідально-діяльнісне ставлення особистості до буття, у наслідок чого вона створює суб'єктивні й об'єктивні цінності. Таке ставлення є сутнісною основою особистості й реалізується за допомогою механізму емоційного переживання. Тобто можна робити висновок про те, що емоції, емоційні

переживання (з якими й пов'язане міжособистісне спілкування) є важливими, потрібними в пошуку й коректуванні смислу життя [38].

І. С. Горбаль простежила залежність ціннісних орієнтацій від умов проживання осіб похилого віку [80]. Вона виявила, що для тих осіб, які живуть у своєму домі, цінною є можливість розширити доступ до нових вражень й отримувати нову інформацію, тобто їм потрібна яскраво виражена стимуляція (що, можливо, і дозволяє їм адаптуватися в цей час). Ціннісна ж сфера осіб, які проживають в будинках-інтернатах (в умовах соціальної депривації) характеризується вираженістю цінностей гедонізму як потреби отримувати насолоду в житті й духовності як зосередженості на внутрішньому світі та його гармонійності.

Особливості смислу життя особистості як компонента життєвих стратегій розглядає В. Є Купченко [194]. Життєва стратегія, на її думку, є індивідуальним способом організації й регуляції власного життя, а смисл життя – життєва концепція людини, усвідомлений і узагальнений принцип життя. В. Є Купченко також виявила три типи життєвих стратегій та їхні особливості в пізньому віці.

Умови повноцінного життя літньої особи. І. Д. Бех зазначає, що повноцінний розвиток особистості в похилому віці забезпечується її турботою про саморозвиток, передумовою чого є цілісне позитивне ставлення до себе [38; 39]. Саморозвиток особистості розглядається як процес свідомої, якісної та необоротної зміни нею своїх моральних якостей, інтелектуальних і соціальних здібностей, власних фізичних, психічних і духовних сил з метою «добудови» себе до ідеального образу цілісної особистості. Він виявляється, на думку О. О. Бодальова, у досягненні людиною новіших і якісно вищих рівнів продуктивності як кожного психічного процесу окремо, так і їхньої взаємодії. Результатом цього є успішне розв'язання людиною складних життєвих задач, які вона ставить перед собою. Саморозвиток передбачає усвідомлення та прийняття власного досвіду й власної особистості [46; 70; 389].

Саморозвиток є процесом, який вимагає від людини цілеспрямованої активності, скерованості на досягнення великих цілей у житті, що змушує її розвивати в себе риси, безпосередньо пов'язані з фізичним здоров'ям, удосконаленням стосунків і здібностей. Така активність виявляється через пізнання, перетворення і розвиток внутрішнього й зовнішнього світів. Отже, ознайомлюючись із високоінтелектуальними інформаційними джерелами, опановуючи нові види діяльності, літня особа розвивається [46; 349].

М. Л. Смульсон у контексті поглядів Г. С. Костюка саморозвиток тлумачить як здатність особистості виходити за межі наявних форм буття й за власні межі, задавати можливості кількісних і якісних змін, визначати закономірності розвитку світу й власної трансцендентності. Така здатність передбачає саморух, розвиток людини внаслідок дії внутрішніх суперечностей [334].

Розглядаючи саморозвиток як потребу («нужду») і енергетично інформаційну якість, С. Д. Максименко підкреслює, що здатність до неї, а також до самовизначення, до свідомої предметної діяльності й саморегуляції є ознакою особистості як цілісної форми існування психіки людини [216].

Саморозвиток як прагнення людини змінити себе й оволодіти засобами такої зміни залежить від її стійкої ідентичності, котра, згідно з Е. Еріксоном, зумовлює здатність індивіда до асиміляції особистісного й соціального досвіду та до підтримання власної цілісності й суб'єктності в мінливому зовнішньому

світі. Така ідентичність сприяє підвищенню самоповаги й самооцінки особистості. Умовами її збереження в похилому віці, на думку Л. І. Анциферової, є опанування нових видів діяльності та адаптація людини до змін власного зовнішнього вигляду [13].

Саморозвиток особистості зумовлений обставинами, у яких він відбувається. Адже з кількох можливих у певних обставинах способів поведінки людина звичайно здатна реалізувати в дії чи поведінці лише один спосіб. Вибраний спосіб залежить від низки умов (О. О. Бодальов, О. М. Шиловська): від активності людини в конструюванні свого внутрішнього світу й уявлень про себе і здатності в цілому та в деталях оцінити ситуацію; від уміння передбачати наслідки власних дій та вчинків; від уміння знаходити нові способи інтерпретації та навіть конструювання подій власного життя; від включення особистого досвіду в систему «Яконцепції» та цілісного сприйняття власної особистості; від усвідомлення необхідності особистісного саморозвитку, унаслідок чого відбувається зміна певних переконань, поглядів, установок; від самоприйняття як необхідної умови для позитивних змін і реалізації можливості саморозвитку; від саморозкриття як умови досягнення змін різних аспектів «Я» шляхом осмислення свого внутрішнього світу та власного досвіду; від самопізнання як шляху до розуміння власної особистості [389].

Наслідком саморозвитку є прогрес у становленні особистості, що виявляється в змінах її мотиваційної, інтелектуальної, мобілізаційної, оціночної, діяльнісної сфер [46]. Так, на мотивацію людини починають сильніше впливати загальнолюдські цінності; у неї зростає вміння планувати й здійснювати саме ті дії та вчинки, котрі відповідають духу цих цінностей; вона краще здатна мобілізувати себе на подолання об'єктивних труднощів, що заважають прояву самостійності і діям відповідно до цих цінностей; людина більш об'єктивно оцінює свої сильні й слабкі сторони та рівень власної готовності до нових більш складних дій і відповідальних учинків.

Розглядаючи саморозвиток як самокерований процес особистісного зростання, О. Л. Мерзлякова відокремлює в цьому процесі кілька етапів – самопізнання, самопроекування, самореалізацію [224].

Окремою формою саморозвитку особистості є її життєвий світ як спосіб структурування нею значущого середовища проживання, зазначає Т. М. Титаренко. Саморозвиток особистості вона пов'язує з відповідальністю, яку людина бере на себе – за своє життя, свій життєвий шлях [352].

У багатьох джерелах поняття саморозвитку використовується як тотожне, синонімічне поняттям особистісного розвитку, самовдосконалення, особистісного зростання, самозміни, самоактуалізації, самореалізації.

А. Маслоу саморозвиток особистості розглядає як самоактуалізацію, тобто неперервну зміну потенційних можливостей, здібностей і талантів, як здійснення своєї місії чи покликання, долі, як більш повне пізнання й прийняття своєї первинної природи, як постійне прагнення до єдності, інтеграції, внутрішньої синергії особистості. Тенденція до самоактуалізації, на думку К. Роджерса, є процесом реалізації протягом усього життя людини її потенціалу з метою стати повноцінно функціонуючою особистістю [221; 371].

З пошуком специфічного смислу життя особистості в даний момент пов'язував саморозвиток В. Франкл. Такий унікальний смисл може бути реалізований самою людиною, і ніким іншим; лише тоді життя стає значущим, коли задовольняє її власне прагнення до смислу [363].

Як процес самостійної, цілеспрямованої, ціннісно орієнтованої діяльності особистості з неперервної самозміни саморозвиток розглядає О. А. Власова [70]. Він є прагненням людини змінити себе й оволодіти засобами такої зміни.

Важливим чинником розвитку особистості в старості є її внутрішній потенціал самореалізації (М. В. Єрмолаєва). Збереження нею в цей час простору для самовизначення й самореалізації сприяє тому, що вона зберігає свою індивідуальність. Вагомим способом самореалізації особистості в старості є трансляція життєвого досвіду, досвіду самопізнання та самотворення [114]. Саме в потребі самореалізації виявляється й важлива для пізнього віку потреба усвідомлювати власну значущість. Ця потреба може бути задоволена відчуттями необхідності родині, іншим людям [217].

З точки зору зміни інтелектуальної сфери саморозвиток аналізує М. Л. Смульсон. Інтелектуальний саморозвиток, на її думку, визначається якісними змінами інтелекту особистості: переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією – загалом, зміною ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [334].

Саморозвиток особистості пов'язують і зі спілкуванням, стосунками з іншими. Так, К. Роджерс уважав, що саморозвиток особистості зумовлюється переживанням глибоких і корисних стосунків з іншими людьми [371]. На думку І. Д. Беха, спілкування як один із способів існування людини є умовою її розвитку й саморозвитку [37].

Крім саморозвитку, повноцінне життєіснування людини в похилому віці визначається й іншими умовами. Л. І. Анциферова та О. І. Петанова такими умовами вважають, по-перше, змістовний і творчий характер життя людини в похилому віці, потребу в експериментуванні з суспільними нормами (Е. Еріксон це розглядає як пошук способів генеративності в матеріальній або духовній сферах – через наставництво, виховання майбутніх поколінь, природоохорону тощо.) По-друге, позитивну антиципацію майбутнього

(позитивний Я-образ у цьому віці може бути змодельованим у молодості), передумовою чого є успішне розв'язання нормативних криз, життєвих задач і конфліктів на попередніх життєвих етапах. По-третє, продуктивну настанову оцінювати власне життя (і все, що відбувається у світі) за критерієм успіхів, досягнень, щасливих моментів [14; 303].

Збереження особистості в похилому віці можливе за рахунок протидії, опору зовнішнім і внутрішнім умовам, різноманітним утратам [181].

М.Л. Смульсон повноцінний розвиток у похилому віці пов'язує з наявністю позитивного життєвого смислу в старості [337].

Отже, повноцінне гармонійне існування особи в похилому віці забезпечують вищезгадані умови. Важливе значення серед них має її міжособистісне спілкування з найближчим оточенням. Психологічні особливості такого спілкування проаналізуємо далі.

2.3. Психологічна сутність міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Роль міжособистісного спілкування в житті літньої людини. Міжособистісне спілкування й стосунки як його результат зумовлюють життєдіяльність осіб похилого віку. Завдяки якісному спілкуванню літня людина включається до широких соціальних зв'язків, у неї знижуються темпи старіння, стає кращим фізичне здоров'я, що в цілому зумовлює вищий рівень її життя [370; 447]. Таке спілкування загалом відіграє провідну роль у похилому віці. Це перший вид діяльності, яким людина оволодіває в онтогенезі і який дозволяє успішно здійснювати інші види діяльності [181]. Це також засіб, за допомогою якого старіння стає саме соціальним процесом, а не лише фізіологічним або психологічним [411]. Міжособистісне спілкування в похилому віці – важливий чинник, який впливає на формування й динаміку смислу життя.

На ролі спілкування, інших соціально-психологічних чинників у пізньому віці наголошував А. Бандура. Зокрема, він уважав, що негативні настанови, шаблони щодо старості сприяють виникненню в осіб цього віку негативного ставлення до себе, зосередженості на помилках, що відображається на всій системі їхньої життєдіяльності, на їхній мотивації досягнень. Подолати такі настанови можна в процесі міжособистісного спілкування [14; 428].

Міжособистісне спілкування осіб похилого віку є процесом їхнього безпосереднього спілкування, у результаті якого формуються, змінюються міжособистісні стосунки, з'являється симпатія, дружба, любов. Такі емоційні прояви характеризують позитивний розвиток спілкування, але воно може супроводжуватися й негативними емоційними проявами (незадоволенням, антипатією, ненавистю тощо). У міжособистісному спілкуванні (на відміну від ділового, професійного) увага особи похилого віку зосереджена на особистості партнера, вік якого може бути різним. Саме в такому спілкуванні літня людина може виявити свій комунікативний потенціал. Вступаючи в нього, вона орієнтується на власні внутрішні цілі й цінності, тобто таке спілкування має низький рівень соціальної заданості. У результаті міжособистісного спілкування також відбувається розвиток старіючої особистості, її морально-духовне зростання [41; 144; 192; 240; 262; 270].

Серед компонентів міжособистісного спілкування осіб похилого віку виділяють емоційний, що передбачає обмін емоціями, переживаннями, пізнавальний як процес взаємного пізнання партнерами один одного й поведінковий, котрий втілюється в сукупності дій з реалізації процесу

спілкування. Емоційний компонент міжособистісного спілкування є ядром особистості у ставленні до тих осіб, з якими вона повсякденно взаємодіє [47].

Спілкування багато в чому визначає емоційний стан літньої особи. Його дефіцит у випадку самотнього проживання, як і ситуаційне гіперспілкування в умовах будинку-інтернату, негативно впливає на емоційний стан особи [278]. Якщо її потреба в міжособистісному спілкуванні не задовольняється, вона відчуває тривогу й стурбованість, стає схильною до депресії, страждає від самотності. О. В. Краснова та О. Г. Лідерс виявили, що полегшити переживання самотності в літньому віці і жінкам, і чоловікам допомагають розмови саме із жінками [181].

Спілкування в похилому віці впливає й на соматичне здоров'я людини. Дослідження Р. С. Снід та Ш. Кохен дозволяють робити висновки про зв'язок якості соціальних стосунків осіб похилого віку та їхнього артеріального тиску. Зокрема, вони виявили, що незадоволені своїми соціальними стосунками жінки похилого віку більше схильні до гіпертонії. Але такого зв'язку між артеріальним тиском і якістю соціальних стосунків не виявлено у чоловіків похилого віку [455].

Безпосереднє спілкування особи похилого віку з представниками інших поколінь сприяє перегляду її власного життєвого досвіду, що зумовлює пошук нових смислів та нових життєвих сценаріїв і, у свою чергу, забезпечує зняття невизначеності. У таку ситуацію людина похилого віку часто потрапляє, залишаючи роботу (Л. І. Анциферова) [13; 14].

Особливості міжособистісного спілкування людей похилого віку з дітьми та онуками. У похилому віці відбувається перебудова відносин у сім'ї, зміна стосунків із представниками інших поколінь, установлення відповідності між напрямками й темпами розвитку представників різних поколінь. Як правило, людина віком понад 60 років має дорослих дітей, у яких уже є свої сім'ї, тобто ця людина одночасно є й батьком (матір'ю), і дідусем (бабусею). Такі зміни можуть призвести до проблем у сімейному житті, у міжособистісному спілкуванні [401].

Сім'я, родина в похилому віці є засобом задоволення комунікативних потреб людини й уникнення самотності. Зміни, котрі відбуваються в сім'ї, зумовлені в першу чергу об'єктивними обставинами: вихід на пенсію і, як наслідок, постійне перебування вдома; залишення сім'ї дорослими дітьми, у результаті чого подружжя перебуває наодинці («відокремлюється» той чинник, який їх поєднував багато в чому); хвороба чоловіка чи дружини, через що виникає потреба надання догляду; смерть іншого члена подружжя тощо. Це об'єктивні чинники, котрі можуть зумовлювати проблеми в сім'ї старої людини. Проблеми можуть спричинювати й внутрішні чинники, суперечності (Л. О. Регуш), зокрема, між очікуваннями старої людини щодо інших представників сім'ї – та ігноруванням ними цих очікувань; між потребою бути корисним, затребуваним іншими – та позбавленням літньої людини можливості задовольнити цю потребу в родині; між ставленням до себе – і ставленням родичів; між самооцінкою – й оцінкою можливостей і особистості літньої людини в цілому; між потребою піклуватися про дітей та онуків – і необхідністю жити нарізно тощо [305].

Варіанти проблем у родинних взаєминах зумовлені найчастіше порушенням основних законів психічного розвитку: кожна людина розвивається за своїм індивідуальним сценарієм, психічний розвиток людини зумовлений особистісною активністю. Одна з типових проблем розвитку старої людини полягає в тому, що вона відмовляється від свого індивідуального життєвого шляху й повністю занурюється в життя своїх дітей і онуків. Це виглядає так, що режим її життя підпорядкований інтересам дітей, весь час займають їхні проблеми й життєустрій, унаслідок чого у літньої особи звужується коло спілкування з однолітками тощо. Вона реально перетворюється на домогосподарку, няньку, котра обслуговує інших членів родини. У старої людини на основі цього починає формуватися система очікувань як відповідь на її повну віддачу, але, частіше за все, молоде покоління цю ситуацію сприймає як належну: власне, цих жертв вони й не вимагали. Такий спосіб життя був самостійним вибором старої людини. В її психічному житті починає назрівати проблема – протиріччя між очікуванням

уважнішого ставлення з боку інших членів сім'ї й образою через недооцінювання своєї праці й «принесених жертв». Через таку ситуацію спілкування літньої особи з родиною ускладнюється.

Інший життєвий сценарій, що також провокує проблеми в розвиткові й житті старих людей, пов'язаний із ситуацією «спустошеного гнізда». Психологічний зміст проблеми полягає в тому, що виникає суперечність між сформованим способом життя, котрий включав спілкування з молодим поколінням у сім'ї, способом життя, при якому багато часу займала турбота про дітей і онуків, з одного боку, і необхідністю опанувати новий спосіб життя, з іншого боку. А в цьому, новому, житті виявляється дуже багато вільного часу, немає орієнтирів на інших, нехай і близьких людей. Тобто в літньої людини з'являється певний вакуум, їй не вистачає спілкування, стосунків із рідними. Тому потрібна психологічна перебудова ставлення до себе, зміна життєвого стереотипу тощо.

Розглядаючи взаємини між представниками різних поколінь у сім'ї, О. В. Краснова аналізує явище «взаємовідчуження» поколінь, коли літні люди, батьки сімейства, не відіграють колишньої ролі, молоде покоління не потребує їхньої підтримки, а ті й зовсім відходять від сім'ї, не виконуючи ролі дідусів і бабусь. Причиною цього процесу є розпад сім'ї: життя в «Я» стає важливішим, ніж життя в «Ми». Раніше молоді особи, допомагаючи старішим у набагато ближчому контакті, були внутрішньо причетні не тільки до їхніх слабкостей і хвороб, але також і до багатства їхнього досвіду й сили почуттів. Дж. Харвуд виявив, що згуртованість, солідарність різних поколінь у родині є важливою для особи похилого віку. Система ж державних інститутів сучасного суспільства побудована таким чином, що переважна кількість контактів здійснюється з однолітками, в результаті чого одне покоління з іншим мало пов'язане, їхні інтереси мало в чому збігаються. Тепер покоління живуть набагато більш віддалено одне від одного й ізольовано. До тілесного й духовного відчуження додалося також соціальне. Турбота молодого покоління підміняється установами пенсійного забезпечення, замість людей діють інститути [182; 296; 430].

Проблеми осіб похилого віку пов'язані і з тим минулим, у якому складався стиль взаємин між поколіннями. Увага до взаємин у сім'ї піднімає проблему насильства щодо представників старшого покоління. Старі люди стають жертвами побоїв, пограбувань з боку сильніших представників родини. Психологічні передумови цієї ситуації варто шукати як в моральному розвиткові дорослих дітей, так і в психологічних особливостях літніх осіб. Найчастіше причина насильства в сім'ї – це результат виховання, здійснюваного старшим поколінням. Тобто якщо старий батько раніше був зразком асоціальної поведінки, якщо нічого не робив для виховання добра,

моральності дітей, то зараз він стає жертвою власного легкодумства й безвідповідального ставлення до виконання ролі батька.

Вищезгадані життєві ситуації, сценарії характеризують і різні типи ролей осіб похилого віку як дідусів і бабусь. Науковці виділяють, зокрема, такі їхні ролі, як активна (постійно спілкуються з онуками, займаються спільною діяльністю, котра від старшого покоління вимагає певного напруження, моральних і фізичних зусиль), формальна, символічна (жорстко зафіксовані уявлення про ролі старшого покоління, від них не вимагають великих зусиль у спілкуванні з онуками), сурогатні батьки (відповідають за онуків, опікують їх, є заміною батьків), арбітри (посередники у вирішенні певних справ, у залагодженні конфліктів між іншими членами родини), джерело сімейної мудрості (мають зберігати й передавати сімейні цінності й культурний спадок, допомагати зберегти зв'язки між поколіннями), далекі від онуків (рідко з ними спілкуються) [113; 328; 414].

У межах міжособистісного спілкування молодого покоління та осіб похилого віку згадують про явище міжпоколінного спілкування. Н. Хауе порівнював специфіку такого спілкування, зокрема, осіб старшого та молодшого віку. Перші спираються на авторитети в аргументації, виходять із чіткої особистої позиції; їхня комунікація має зовнішню мету, мовлення будується за правилами граматики. Комунікація других характеризується яскравим самовираженням, образністю, багатоканальністю, стислістю повідомлень, які мають різний візуальний і аудіальний супровід, вона не витримана в умовах чіткої граматики, не має відмінностей реального й нереального, опосередкована електронними системами. Така відмінність систем комунікації представників різних поколінь може призводити до їхнього непорозуміння в міжособистісному спілкуванні [276].

Урахування особливостей літніх осіб у спілкуванні з ними. У безпосередньому спілкуванні з особами похилого віку необхідно зважати на зміни в їхніх соціальних, психологічних та інших особливостях, урахувати стан здоров'я. Для ефективного спілкування з ними окремими установами навіть були розроблені спеціальні рекомендації. Так, у брошурі Міністерства суспільного розвитку, молоді та спорту (Сінгапур) відзначають, що ефективне спілкування зі старшими людьми перш за все вимагає їхнього розуміння, розуміння того, що вони зростали в інших соціально-економічних і політичних умовах, ніж молодші представники суспільства [417]. Ідеали та очікування перших можуть не відповідати ідеалам й очікуванням других. Спілкування літніх осіб зазнає негативного впливу, адже до неприємностей, спричинених різними фізіологічними, психологічними і соціальними змінами в них самих та в їхньому житті, до яких вони мають пристосовуватися, додається недостатнє їхнє розуміння з боку інших членів суспільства.

Деякі фізіологічні зміни, які впливають на комунікацію зі старіючими особами, включають утрати слуху та зниження гостроти зору, зміни артикуляції. Впливають на процес спілкування також окремі хвороби.

Психологічні зміни пов'язані з утратами пам'яті, особливо короткочасної, і зі зниженням швидкості обробки інформації. Соціальні зміни зумовлені змінами в соціальних ролях, коли людина виходить на пенсію, утрачаючи соціальний статус та досить часто фінансову забезпеченість, що відображається на її ставленні до себе, на самопочутті [413].

Такі фізіологічні, психологічні, соціальні зміни впливають на міжособистісне спілкування осіб похилого віку, у результаті чого можлива їхня певна ізоляція від соціальних стосунків і зростання соціальної дистанції в спілкуванні з молодшими особами [426].

Аналіз змістовних, структурних, функціональних характеристик міжособистісного спілкування осіб похилого віку дозволяє резюмувати, що в сучасних наукових дослідженнях неповною мірою схарактеризовані особливості міжособистісного спілкування літніх людей та його зв'язок з іншими феноменами психічної діяльності. Так, потребують більш детального вивчення компоненти, функції, механізми, чинники, закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

...

У наслідок вивчення результатів досліджень психологічних засад міжособистісного спілкування осіб похилого віку ми виявили, що цей вік є окремим етапом у такому періоді життя людини, як старість, початок якого пов'язаний із кризою. Розвиток особистості в похилому віці підпорядковується певним закономірностям і керується низкою механізмів.

Психіка особистості є складним утворенням. На нашу думку, оптимальною є концепція Б. Ф. Ломова, котрий визнає багаторівневість та ієрархічну побудову системи психічних явищ і виділяє в ній три нерозривно пов'язані підсистеми: когнітивну, регулятивну й комунікативну. Ці підсистеми по-різному функціонують у похилому віці.

У розвиткові особистості в похилому віці актуалізуються проблеми самовизначення, пошуку смислу власного життя. Науковці вважають, що задачі цього періоду полягають у підбитті підсумків прожитого життя, у побудові нових життєвих планів і достойній зустрічі смерті. Із смислом життя в похилому віці пов'язані проблеми: затребуваності особистості, її життєтворчості, життєвої і соціальної активності, ресурсу розвитку, психологічного благополуччя, задоволеності життям.

Змінюються особливості самоствалення людини, її самооцінка. Більшість досліджень останньої свідчать про її зниження в літніх осіб, але зазвичай таке зниження компенсується. У похилому віці деякі риси загострюються, проте це

не зумовлює формування нових рис. В емоційній сфері людини відбуваються зміни, пов'язані з її нестійкістю, із вразливістю.

Активізувати конструктивні процеси в похилому віці можна за рахунок спеціальної організації життєдіяльності людини, зокрема створюючи умови для її повноцінного, плідного життя. Важливим чинником такого життя, на нашу думку, є міжособистісне спілкування.

Науковці стверджують, що міжособистісне спілкування осіб похилого віку є процесом, у результаті якого формуються, змінюються міжособистісні стосунки. Воно по-різному впливає на темпи старіння літньої особи, стан її здоров'я, якість життя й пошук його смислу, визначає її емоційні стани; від нього залежить результативність її діяльності, її розвиток, морально-духовне зростання. Таке спілкування здійснюється в родині, з друзями та знайомими і в різних спільнотах.

У старості загалом і в похилому віці зокрема актуалізуються проблеми, пов'язані із самотністю. Виникнення цього почуття має прямі й непрямі причини.

У психології наголошується, що ефективність життєдіяльності особи похилого віку залежить від її комунікативних й організаторських здібностей і від толерантності. У безпосередньому спілкуванні з такими людьми необхідно зважати на зміни в їхніх соціальних, психологічних та інших особливостях, урахувати стан їхнього здоров'я.

Отже, зважаючи на встановлені науковцями психологічні ознаки похилого віку як періоду старості, на результати їхніх досліджень специфіки розвитку особистості в похилому віці і психологічної сутності міжособистісного спілкування осіб цього віку, можна стверджувати, що міжособистісне спілкування у похилому віці є своєрідним феноменом. Однак зміст його висвітлено не повною мірою, недостатньо обґрунтовано його зв'язок з іншими компонентами психічної діяльності в похилому віці. Тому в подальшому дослідженні доцільно більш детально проаналізувати психологічні засади міжособистісного спілкування осіб похилого віку і побудувати модель такого спілкування, визначивши його компоненти, функції, механізми, чинники і закономірності.

РОЗДІЛ III
КОНЦЕПТУАЛЬНА ПАРАДИГМА ВИВЧЕННЯ РОЗВИТКУ
МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

3.1. Науковий підхід та принципи розуміння міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Особистісно-комунікативний підхід та його принципи. Ураховуючи розглянуті концепції Б. Ф. Ломова (системний підхід), І. Д. Беха (особистісний підхід), В. М. Мясичева, О. О. Бодальова, В. М. Куніциної (теорії міжособистісного спілкування), й Р. Хавіхарста і Дж. Маддокса (теорії діяльності людей похилого віку), ми розробили особистісно-комунікативний підхід, який дозволив з'ясувати особливості міжособистісного спілкування людей похилого віку. Згідно з цим підходом, особистість розглядається як суб'єкт суб'єкт-суб'єктного спілкування та свідомої діяльності, що становить динамічну єдність, систему різних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей (когнітивних, комунікативних, регулятивних). Така система залишається водночас динамічною й стійкою, що дозволяє їй саморегулюватися й самовдосконалюватися. Розвиток особистості як системи в похилому віці зумовлюється її минулим, але спрямований у майбутнє. Ураховуючи це, можна твердити, що, по-перше, особливості літньої людини є наслідком її попереднього існування (способу життя, впливів на неї), по-друге, людина в цьому віці має виявляти активність, зокрема, через спілкування та різноманітні види діяльності. Важливим чинником, який зумовлює весь процес розвитку особистості в похилому віці, є міжособистісне спілкування, у результаті якого формуються емоційні стосунки людини з людиною.

В основу особистісно-комунікативного підходу покладено низку принципів, дотримання яких у дослідженні міжособистісного спілкування осіб похилого віку забезпечує розуміння суті й джерел психіки особистості, особливостей її формування й розвитку та механізмів функціонування в похилому віці.

Іншим, важливим для дослідження пізньої дорослості загалом і похилого віку зокрема є **принцип урахування варіативності**, пов'язаний із принципом урахування розвитку. Роль цього принципу в дослідженні визначається тим, що, згідно з обґрунтованим особистісно-комунікативним підходом, особливості літньої людини є результатом її попереднього існування, життєдіяльності, отже, мають індивідуальний характер. Зміст принципу врахування варіативності полягає в тому, що, оскільки показники стану тих чи інших функцій, процесів чи властивостей у період геронтогенезу в різних

групах людей похилого віку можуть дуже відрізнятися, отже, зростає відмінність, варіативність індивідів у період старіння, то вікова норма має визначатися в межах зростаючого діапазону коливань основних величин (Б. Г. Ананьєв [9]). У пізній дорослості складно визначити точку відліку для аналізу динаміки психічного розвитку. Варіативність психічних явищ у цьому віці зумовлена станом здоров'я, умовами й способом існування людини, іншими чинниками, котрі впливали на неї впродовж усього життя. Так, в однієї людини може спостерігатися погіршення інтелектуальної сфери внаслідок важкої одноманітної фізичної роботи, зловживання алкоголем, а в іншій людини інтелектуальна сфера збережена, що зумовлене фізичною активністю, котра відповідає її можливостям; прагненням до пізнання; порівняно стабільним станом здоров'я. Тобто динаміка інтелектуальної сфери двох різних осіб похилого віку визначається способом їхнього попереднього життя. Кінцеві форми психічного розвитку особистості в похилому віці жорстко не зумовлені, однак такий розвиток відбувається за зразком, який існує в суспільстві.

Також особливе значення в дослідженні має **принцип забезпечення свободи волевиявлення особистості в процесі міжособистісного спілкування**. Його зміст полягає в тому, що дослідження (психологічна діагностика та вплив) має здійснюватися виключно за згодою людини похилого віку, тобто вона добровільно бере участь у дослідженні, має право відмовитися від діагностики, від корекційно-розвивальних заходів. Адже, відповідно до сформульованого особистісно-комунікативного підходу, особистість у похилому віці є суб'єктом суб'єкт-суб'єктного спілкування та свідомої діяльності, а тому має право сама вирішувати можливість участі в різних заходах. Також, згідно з цим принципом, індивідуальні результати психодіагностичних досліджень не можуть бути оприлюднені без погодження з їх об'єктом [282].

Отже, особистість у похилому віці є складною динамічною системою взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Її актуальний стан зумовлений минулим життям, але спрямований у майбутнє. Для оптимального розвитку літньої людини важливим є міжособистісне спілкування. З'ясування його особливостей необхідно здійснювати з дотриманням низки принципів, зокрема цілісності й системності, урахування варіативності, забезпечення свободи волевиявлення особистості у процесі міжособистісного спілкування.

Таким чином, особистісно-комунікативний підхід можна визнати оптимальним у формулюванні концептуальних уявлень про особистість у похилому віці та процес її міжособистісного спілкування. Він дозволяє розробляти й упроваджувати психологічні засоби, спрямовані на діагностику цього процесу та його вдосконалення.

3.2. Міжособистісне спілкування в системі психічних явищ літньої особистості

Розгляд міжособистісного спілкування в системі психіки літніх осіб передбачає встановлення його зв'язку з іншими важливими проявами цієї системи в рамках її підсистем, визначених у концепції Б. Ф. Ломова. Кожна запропонована ним підсистема психіки структурована. Когнітивна підсистема містить процеси, котрі забезпечують пізнання зовнішнього середовища, орієнтування в ньому, побудову внутрішньої моделі навколишнього світу за допомогою процесів відчуття, сприйняття, мислення тощо, регулятивна підсистема – процеси, спрямовані на побудову, організацію й регуляцію діяльності та поведінки (вольові, емоційні, мотиваційні процеси), третя – процеси, що забезпечують взаємини між людьми у сфері діяльності й спілкування через вербальні та невербальні засоби [211].

Результати аналізу особливостей розвитку психіки особистості в похилому віці дозволяють твердити, що в цьому віці важливого значення набувають окремі прояви кожної з вищезгаданих підсистем. Так, у когнітивній підсистемі це є коректування смислу життя, у регулятивній – регулювання емоційних станів і переживань, у комунікативній – міжособистісне спілкування (рис. 3.1).

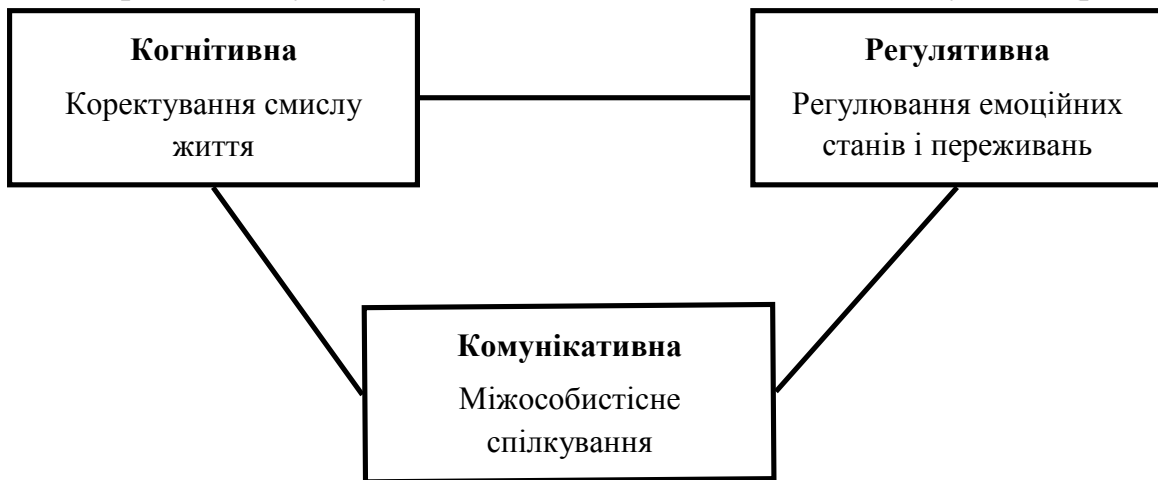

Рис 3.1. Найбільш важливі прояви підсистем психіки особистості в похилому віці

Коректування смислу життя й регулювання емоційних станів і переживань у похилому віці відбувається у процесі міжособистісного спілкування. Тому саме воно в цьому віці є визначальним у розвитку окремих психічних процесів і властивостей. Міжособистісне спілкування дозволяє особам похилого віку вирішувати певні задачі розвитку (В. І. Слободчиков) – коректувати (оновлювати) смисл життя та регулювати власні емоційні стани і переживання [333]. Зважаючи на це, доцільно обґрунтувати структуру (складові), функції, механізми, зовнішні й внутрішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку та побудувати його модель.

3.3. Структура і функції міжособистісного спілкування в похилому віці

Структура міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Аналіз психологічних особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку передбачає обґрунтування його психологічної структури та функцій. Міжособистісне спілкування є суб'єкт-суб'єктним складним процесом, що має різні компоненти, детальний опис яких буде здійснено далі. Розглядаючи специфіку міжособистісного спілкування осіб похилого віку в контексті комунікативної підсистеми психіки, виокремлюємо в ньому емоційний, пізнавальний та поведінковий компоненти. Вони складають структуру міжособистісного спілкування в похилому віці.

Емоційна складова міжособистісного спілкування особи похилого віку передбачає прояв її емоційно-ціннісного ставлення до іншої людини. Така складова виявляється в різноманітних якостях, властивостях людини, зокрема, у її емпатійності, здатності викликати до себе симпатію, подобатися іншим особам, у її прагненні не бути самотньою, у гнучкості в спілкуванні, у наявності емоційного досвіду спілкування, у настанові на партнера в безпосередньому спілкуванні тощо.

Пізнавальна складова міжособистісного спілкування осіб похилого віку передбачає соціальне пізнання іншої людини. Вона включає в себе орієнтованість у вербальних і невербальних засобах комунікації; здатність правильно розуміти комунікативну ситуацію; особистісні якості, що впливають на процес міжособистісного спілкування, тощо.

Поведінкова складова міжособистісного спілкування особи похилого віку передбачає саморегуляцію її поведінки (взаємодії) з іншою людиною, й має мотиваційно-вольові аспекти. Цей компонент містить сукупність умінь ефективно використовувати вербальні й невербальні засоби спілкування, спостерігати за собою та партнером по спілкуванню, знаходити оптимальні способи для вираження власних почуттів, адекватно відображати почуття партнера, володіти прийомами зворотного зв'язку тощо. Поведінкова складова міжособистісного спілкування осіб похилого віку виявляється також у способах, стилях такого спілкування.

Провідною складовою в міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку є емоційна.

Функції міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Характеризуючи функції міжособистісного спілкування осіб похилого віку, дотримуємося поглядів Б. Ф. Ломова, який виділяв три класи функцій спілкування: афективно-комунікативний, інформаційно-комунікативний і регуляційно-комунікативний. У цих класах виявляються внутрішні зв'язки комунікативної підсистеми психіки з когнітивною й регулятивною [211].

Отже, структуру міжособистісного спілкування в похилому віці складають пізнавальний, поведінковий й емоційний компоненти. Останній є провідним. Призначення міжособистісного спілкування осіб похилого віку реалізується в таких функціях, як інформаційно-комунікативна, регуляційнокомунікативна, афективно-комунікативна. Міжособистісне спілкування дозволяє людині похилого віку коректувати (оновлювати) смисл життя, регулювати власні емоційні стани й переживання і спричинює формування й розвиток її міжособистісних стосунків.

3.4. Механізми розвитку та чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Аналіз структури, складових і функцій міжособистісного спілкування особистості у похилому віці й загалом його особливостей дає змогу визначити психологічні механізми та чинники такого спілкування.

Психологічні механізми міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Психологічні механізми міжособистісного спілкування осіб похилого віку є сукупністю взаємопов'язаних обставин зовнішнього та їхнього внутрішнього світу, котрі сприяють реалізації цього спілкування. У контексті емоційного, провідного, компонента міжособистісного спілкування в похилому віці його механізмами є емпатія й симпатія.

Механізмами міжособистісного спілкування осіб похилого віку в контексті його пізнавального компонента є рефлексія, взаєморозуміння і децентрація.

У контексті поведінкового компонента міжособистісного спілкування в похилому віці його механізмами є ідентифікація та конструктивні способи взаємодії.

Отже, міжособистісне спілкування осіб похилого віку здійснюється за допомогою кількох механізмів, які набувають певного значення в окремих ситуаціях. Такі механізми пов'язані з емоційними, пізнавальними і поведінковими компонентами міжособистісного спілкування літніх осіб, а саме – з емпатією, симпатією, рефлексією, взаєморозумінням, децентрацією, ідентифікацією й конструктивними способами взаємодії.

Чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Серед чинників міжособистісного спілкування осіб похилого віку розрізняють зовнішні і внутрішні. Перші є рисами навколишнього простору (природного, антропогенного, соціального середовищ). Другими виступають біологічні, соціальні й психологічні особливості осіб похилого віку.

Отже, міжособистісне спілкування осіб похилого віку зумовлюється сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників, які, є відповідно, ознаками навколишнього простору (природного, антропогенного, соціального середовища), і виявляються в біологічних, соціальних і психологічних особливостях осіб похилого віку.

3.5. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Узагальнення результатів здійснених науковцями досліджень особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку, опора на концептуальні положення особистісно-комунікативного підходу до вивчення цих особливостей, розгляд системи психічних явищ у осіб похилого віку як суб'єктів міжособистісного спілкування й аналіз структури, функцій, механізмів, чинників цього спілкування дають підстави для розробки моделі міжособистісного спілкування осіб похилого віку.

Особистість у похилому віці як суб'єкт міжособистісного спілкування з власними когнітивними, регулятивними й комунікативними особливостями включається у взаємний процес формування емоційних стосунків з іншим суб'єктом ($S \leftrightarrow S$), який має свої особливості прояву когнітивної, регулятивної й комунікативної підсистем психіки і вік якого не обмежений. Двобічний, взаємний характер міжособистісного спілкування літньої особистості

Рис. 3.3. Двобічний зв'язок у міжособистісному спілкуванні людини похилого віку

Міжособистісне спілкування осіб похилого віку розглядаємо як процес формування емоційних взаємин особистості в похилому віці з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб їхньої поведінки один з одним. Тобто міжособистісне спілкування в похилому віці є суб'єкт-суб'єктним складним процесом, що має емоційну, пізнавальну й поведінкову складові.

Основу розробленої моделі, що відображена на рис. 3.4, становлять три нерозривно

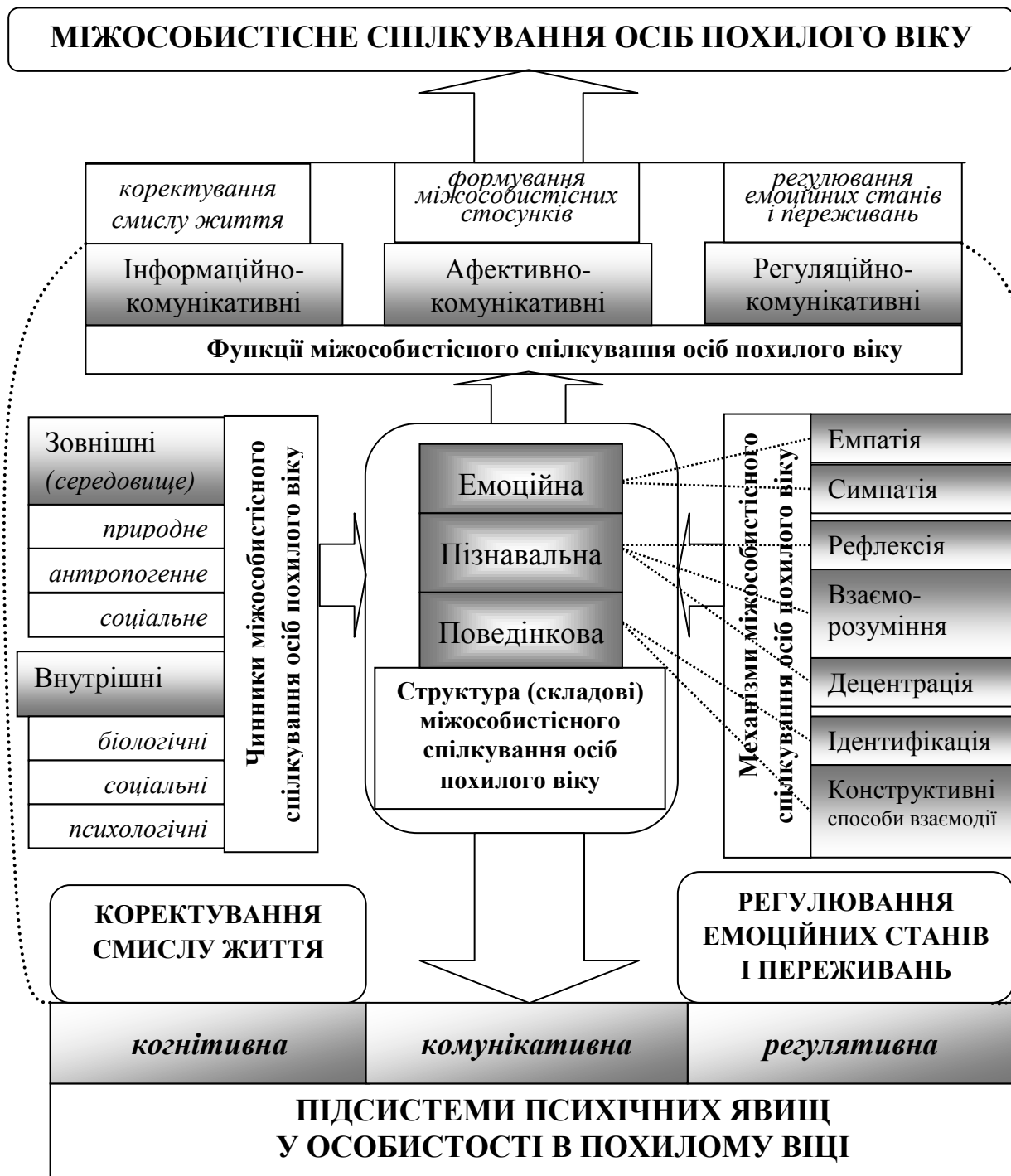

Рис 3.4. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку

В основу побудови моделі міжособистісного спілкування осіб похилого віку покладено систему їхньої психіки – єдність трьох її підсистем – когнітивної, комунікативної й регулятивної, важливими взаємопов’язаними проявами яких є коректування смыслу життя, міжособистісне спілкування й регулювання емоційних станів й переживань.

Оскільки міжособистісне спілкування, як указано вище, відіграє визначальну роль у розвитку психічних процесів і властивостей особистості в

похилому віці, зображення його структури знаходиться в центрі схеми. Така структура включає три складові – емоційну, пізнавальну та поведінкову. Емоційна складова передбачає прояв емоційно-ціннісного ставлення особи похилого віку до партнера по спілкуванню. Пізнавальна складова передбачає соціальне пізнання особою похилого віку її партнера. Поведінкова складова передбачає регуляцію поведінки (взаємодії) особи похилого віку з іншою людиною (партнером по спілкуванню) і має мотиваційно-вольові аспекти. Серед складових міжособистісного спілкування осіб похилого віку провідною є емоційна, котра визначається наявністю в суб'єктів цього спілкування певних почуттів, емоцій, переживань, спрямованих на партнера, котрі зближують з ним або роз'єднують. Саме в такій структурі міжособистісного спілкування осіб похилого віку виявляється багаторівневість психічних явищ.

Ефективне функціонування цієї структури міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлюється низкою механізмів і чинників.

Механізми міжособистісного спілкування осіб похилого віку представляємо, зважаючи на його структуру. Зв'язки між окремими механізмами та компонентами структури на схемі позначено пунктиром. У контексті емоційного компонента міжособистісного спілкування в похилому віці його механізмами є емпатія (здатність особи похилого віку до відображення світу переживань іншої людини) та симпатія (стійке емоційно позитивне ставлення особи похилого віку до інших людей). Механізмами міжособистісного спілкування осіб похилого віку в контексті його пізнавального компонента є рефлексія (усвідомлення літньою особою того, як її сприймає партнер по спілкуванню), взаєморозуміння (здатність особи похилого віку адекватно розшифровувати отримане від іншої людини повідомлення), децентрація (здатність літньої особи сприйняти точку зору іншої людини, відійшовши від власної позиції; є протиположною егоцентризму). У контексті поведінкового компонента міжособистісного спілкування в похилому віці його механізмами є ідентифікація (спосіб розуміння партнера по спілкуванню літньою особою через ототожнення себе з ним, уподібнення йому) та схильність до конструктивних способів взаємодії – до співробітництва, компромісу, згоди). Саме емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація, конструктивні способи взаємодії осіб похилого віку є тими характеристиками їхнього внутрішнього світу, котрі сприяють здійсненню міжособистісного спілкування.

До моделі включено також різноманітні зовнішні умови та внутрішні особливості людини, які виступають чинниками міжособистісного спілкування осіб похилого віку і впливають на його структуру. На схемі подана їх класифікація. Зовнішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку пов'язані із властивостями, умовами, характеристиками навколишнього

середовища і надають цим умовам ті чи інші можливості для реалізації такого спілкування. Ці чинники виявляються в оточенні: у природному середовищі (природні умови, у яких перебуває літня особа), в антропогенному середовищі (природне оточення, прямо чи непрямо, навмисно чи ненавмисно змінене людьми), у соціальному середовищі – соціумі (включає різноманітні умови – соціально-психологічні, культурні, наукові, соціально-економічні, інформаційні, етнічні, духовні тощо). Внутрішні чинники міжособистісного спілкування осіб похилого віку – це його суб'єктивні умови, що виявляються в атрибутах суб'єктів спілкування, у їхніх властивостях – біологічних (расова приналежність людини похилого віку, стать, будова тіла, стан здоров'я, властивості нервової системи, індивідуальні особливості морфологічного характеру тощо); соціальних (соціальний статус літньої людини, її професійна зайнятість, соціальна активність, наявність захоплень та інтересів, умови проживання тощо) та психологічних (прояви когнітивної, регулятивної й комунікативної підсистем психіки особистості в похилому віці).

Цілісна структура емоційної, пізнавальної й поведінкової складових міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлює його функціональне призначення. Тому до схеми включено функції такого спілкування. На ній простежується зв'язок цих функцій із проявами когнітивної й регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці (див. коректування смислу життя і регулювання емоційних станів і переживань). Цими функціями є афективно-комунікативні, інформаційнокомунікативні й регуляційно-комунікативні. Афективно-комунікативні функції виявляються в тому, що міжособистісне спілкування є чинником емоційних станів осіб похилого віку. У цьому віці афективно-комунікативні функції пов'язані з таким важливим призначенням міжособистісного спілкування, як формування й розвиток міжособистісних стосунків. Інформаційно-комунікативні функції полягають у формулюванні, передачі й прийнятті особою різноманітних повідомлень, думок, замислів, рішень, а також в адекватному сприйнятті й розумінні смислу повідомлення. У похилому віці вони виявляються, зокрема, у коректуванні (оновленні) смислу життя. Регуляційно-комунікативні функції передбачають змінювання, регуляцію особою власної поведінки та поведінки партнера по спілкуванню. У похилому віці такі функції виявляються в регулюванні власних емоційних станів і переживань.

Узагальнення змісту моделі міжособистісного спілкування осіб похилого віку дозволяє сформулювати загальні *закономірності* такого спілкування:

1. Оптимальне здійснення міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлюється сукупністю рушійних сил, обставин їхнього внутрішнього світу (це – емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація, конструктивні способи взаємодії).

2. Умовами оптимального міжособистісного спілкування осіб похилого віку виступають: сприятливе зовнішнє середовище і гармонійне поєднання внутрішніх чинників.

3. Оптимальне міжособистісного спілкування осіб похилого віку визначається їхньою здатністю до:

- коректування смислу життя, збалансованості життєвого досвіду (егодосвіду) та перспективних життєвих смислів;
- регулювання власних емоційних станів, переживань і до розради.

4. Для оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку необхідним є вплив на особливості їхньої психіки, пов'язані зі здатністю до міжособистісного спілкування, до коректування смислу життя, і до регулювання емоційних станів і переживань.

Таким чином, визначена структура, механізми, чинники й функції та закономірності міжособистісного спілкування осіб похилого віку як комунікативного компонента в системі їхньої психіки зумовлюють його зміст, процес і результат.

Отже, до складу розробленої моделі міжособистісного спілкування осіб похилого віку входять підсистеми психічних явищ особистості в похилому віці (когнітивна, комунікативна, регулятивна); складові міжособистісного спілкування літніх осіб (емоційна, пізнавальна, поведінкова); механізми їхнього міжособистісного спілкування (емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація, конструктивні способи взаємодії); його чинники (зовнішні – природне, антропогенне та соціальне середовище, внутрішні – біологічні, соціальні, психологічні властивості суб'єктів спілкування); функції (афективно-комунікативні, у тому числі формування міжособистісних стосунків, інформаційно-комунікативні, у тому числі коректування смислу життя та регуляційно-комунікативні, у тому числі регулювання емоційних станів і переживань).

Використання цієї моделі, з урахуванням закономірностей, котрі стосуються рушійних сил, умов та особливостей удосконалення такого спілкування дозволяє конкретизувати основні показники міжособистісного спілкування осіб похилого віку, здійснювати його діагностику й розробляти програми оптимізації такого спілкування.

...

Аналіз провідних методологічних підходів: системного (Б. Ф. Ломов), особистісного (І. Д. Бех), теорії міжособистісного спілкування В. М. Мясичев, О. О. Бодальов, В. М. Куніцина) й теорії діяльності людей похилого віку (Р. Хавіхарст, Дж. Маддокс), – дозволив розробити основні концептуальні

положення та принципи особистісно-комунікативного підходу й обґрунтувати доцільність його використання як основного в дослідженні міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Таке обґрунтування здійснене на основі принципів (об'єктивності, детермінізму, урахування єдності психіки й діяльності, урахування розвитку, урахування активності, гуманізму, цілісності й системності, урахування варіативності, забезпечення свободи волевиявлення особистості в процесі міжособистісного спілкування).

Особистісно-комунікативний підхід є базовим у виробленні концептуальних уявлень про літню особистість та процес її міжособистісного спілкування. Відповідно до цього підходу особистість у похилому віці є суб'єктом суб'єкт-суб'єктного спілкування й свідомої діяльності, що становить динамічну єдність, систему різних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей.

Система психіки особистості розглядається як єдність трьох основних підсистем (рівнів) – когнітивної, регулятивної й комунікативної. У першій підсистемі в похилому віці важливим є коректування смислу життя, у другій підсистемі – регулювання емоційних станів і переживань, у третій – міжособистісне спілкування. Останнє є визначальним у розвитку окремих психічних процесів і властивостей особистості в похилому віці: адже саме міжособистісне спілкування дозволяє літнім особам коректувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани й переживання.

Міжособистісне спілкування осіб похилого віку – процес формування емоційних взаємин особистості в похилому віці з окремими суб'єктами, котрі її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб поведінки один з одним. Тобто воно є суб'єкт-суб'єктним складним процесом, що має емоційну, пізнавальну й поведінкову складові.

Ефективне функціонування цієї структури (складових) міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлюється низкою механізмів і чинників. До перших належить емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація та конструктивні способи взаємодії. До других – природне, антропогенне й соціальне середовище та біологічні, соціальні, психологічні властивості літньої особи як суб'єкта міжособистісного спілкування. Цілісна структура міжособистісного спілкування осіб похилого віку зумовлює його функції – афективно-комунікативні (зокрема, формування й розвиток міжособистісних стосунків), інформаційнокомунікативні (зокрема, коректування смислу життя) і регуляційнокомунікативні (регулювання власних емоційних станів і переживань).

Окреслені вище підсистеми психіки особистості в похилому віці, структура (складові) її міжособистісного спілкування, механізми такого

спілкування, його чинники й функції у взаємозв'язку складають модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Аналіз її змісту дозволив сформулювати закономірності, котрі стосуються рушійних сил, умов, особливостей удосконалення такого спілкування.

Отже, особистісно-комунікативний підхід і запропонована модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку дають можливість визначити основні умови, методи та методики діагностики міжособистісного спілкування й інших компонентів психічної діяльності особистості в похилому віці, що, у свою чергу, буде сприяти пізнанню найважливіших характеристик процесу такого спілкування, а також уможливить розробку та впровадження психологічних засобів удосконалення міжособистісного спілкування літніх людей.

РОЗДІЛ IV

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

4.1. Обґрунтування методичного забезпечення та процедури емпіричного дослідження міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Емпіричне дослідження міжособистісного спілкування осіб похилого віку як найбільш важливого для цього віку прояву комунікативної підсистеми їхньої психіки (констатувальний експеримент) здійснювалося, згідно з обґрунтованим вище особистісно-комунікативним підходом, на фоні вивчення специфіки проявів інших її підсистем – когнітивної і регулятивної. До цього ж зобов'язує і розроблена нами модель такого спілкування, тому його структура, механізми, функції і чинники знайшли відображення у формулюваннях завдань дослідження.

Завдання емпіричного дослідження:

1. З'ясування особливостей емоційного, пізнавального, поведінкового компонентів міжособистісного спілкування осіб похилого віку.
2. Дослідження особливостей коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань у похилому віці.
3. Порівняння специфіки міжособистісного спілкування осіб похилого віку, яким властиві різні рівні розвитку когнітивної та регулятивної підсистем психіки.
4. Порівняння специфіки міжособистісного спілкування осіб похилого віку за такими параметрами, як соціальні умови існування та притаманні цим особам ознаки біологічного індивіда та члена соціуму.
5. Узагальнення результатів діагностики особливостей комунікативної, когнітивної та регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці.

Емпіричне вивчення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку (констатувальний експеримент) здійснювалося у два етапи. По-перше, на основному етапі досліджувалися особливості підсистем психіки особистості на одній вибірці за допомогою сукупності методик та інтерв'ю. По-друге, з'ясовувалася специфіка цих підсистем на різних вибірках з використанням окремих методик та анкет (додатковий етап).

Опис психодіагностичного інструментарію. Для проведення констатувального дослідження підбрано психодіагностичний інструментарій, спрямований на діагностику міжособистісного спілкування осіб похилого віку, когнітивної й регулятивної підсистем їхньої психіки, інших чинників цього спілкування. Оскільки, по-перше, немає універсальної методики для дослідження всіх підсистем психіки особистості в похилому віці, по-друге, окрема методика може дозволяти робити висновок про кілька компонентів міжособистісного спілкування осіб похилого віку або й про різні підсистеми психіки особистості, по-третє, недостатньо діагностичних методик для дослідження психологічних особливостей людей саме в похилому віці [433; 450], то довелося вдатися до стандартизації окремих діагностичних методик для дослідження осіб похилого віку (визначення норм), результати якої подано в додатку А.

Психодіагностичний інструментарій основного етапу емпіричного дослідження висвітлено далі.

Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку та окремих його чинників вивчалися за допомогою інтерв'ю й таких методик:

1. Методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. В. Бойко).
2. Методика виявлення суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон).
3. Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки (автор К. Томас, адаптація Н. В. Гришиної).

Вивчення *особливостей когнітивної та регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці* та інших окремих чинників міжособистісного спілкування літньої людини здійснювали за допомогою інтерв'ю й таких методик:

1. Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д. О. Леонт'єв).
2. Методика дослідження самоствавлення (МІС) (С. Р. Пантілеєв).

Також у дослідженні використовувалося опитування соціальних робітників та осіб, які проінформовані про соціальний стан досліджуваного, аналіз документів з метою отримання об'єктивної інформації про такий стан.

Перед цим (основним) етапом дослідження була проведена додаткова діагностика з використанням окремих методик та анкет. Її метою було визначення специфіки різних підсистем психіки особистості в похилому віці й перевірка особливостей застосування цих методик до вибірки, що складається з літніх осіб. Таке вивчення здійснювалося на окремих вибірках: воно було побудоване за спрощеною програмою; мало обмежений інструментарій – це методика та анкета, завданням якої було отримання інформації про окремі соціально-демографічні та психологічні особливості учасників (стать, вік, рівень освіти, професійна зайнятість, місце й умови проживання, особливості соціальної активності, задоволеність здоров'ям і життям, рівень почуття самотності, наявність друзів тощо). Виявлено середні значення за кожним показником; здійснено їх порівняння в досліджуваних із різними соціально-демографічними та психологічними особливостями; у різних категоріях встановлено кількість осіб, які мають низький і високий рівні за кожним показником (нижче й вище статистичної норми), згідно з результатами стандартизованої методики (додаток А); та здійснено порівняння процентних значень даних кількостей.

Для додаткової діагностики використано такі методики:

1. Методика визначення потреби в спілкуванні (Ю. М. Орлов, В. І. Шкуркін, Л. П. Орлова [355, с. 204–206]).

2. Методика виявлення суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон [288, с. 77–78]).
3. Методика виявлення комунікативних й організаторських схильностей (КОС-2) (В. В. Синявський і Б. О. Федоришин [288, с. 581–583]).
4. Методика діагностики рівня емпатійних здібностей (В. В. Бойко [288, с. 486–490]).
5. Методика «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» (СОМО) (С. В. Духновський [105]).
6. Тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д. О. Леонт'єв [206]).
7. Методика особистісного диференціалу за В. Б. Шапарь [358].

Обґрунтування вибірки досліджуваних. Ураховуючи таку закономірність психічного розвитку в похилому віці, як варіативність, необхідно детально проаналізувати вибірку для діагностичного дослідження, підбрану випадковим чином, установити соціальні й психологічні умови життєдіяльності досліджуваних літніх осіб.

В основному етапі дослідження взяли участь 208 осіб віком від 55 до 78 років. Середній вік досліджуваних – 66 років. Розподіл віку учасників дослідження відображено на рис. 4.1.

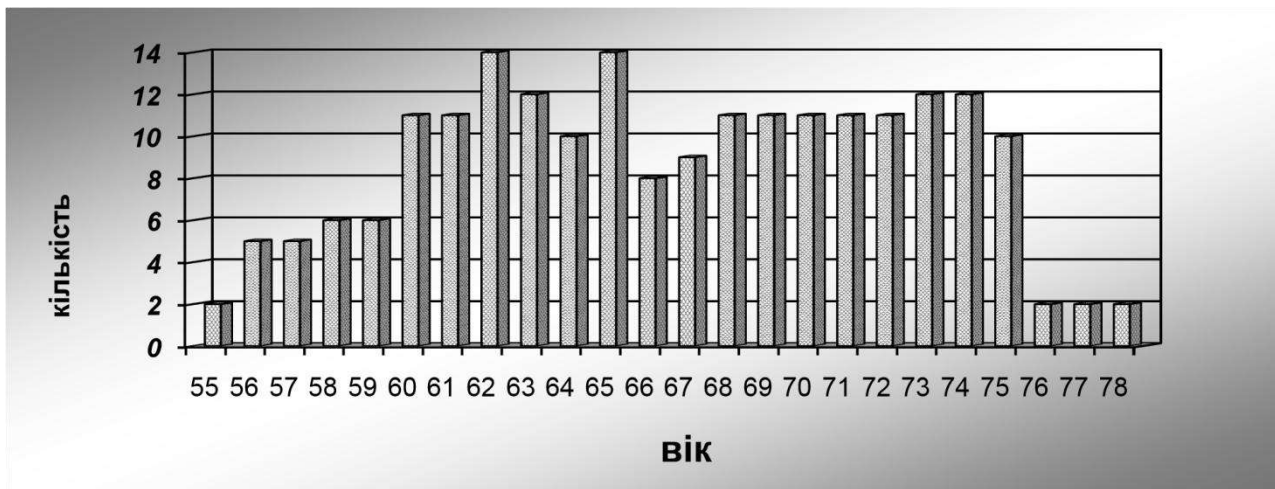

Рис. 4.1. Розподіл даних щодо віку досліджуваних

4.2. Аналіз якісних та кількісних показників прояву когнітивної, регулятивної і комунікативної підсистем психіки особистості в похилому віці

Структура психіки особистості розглядається в контексті трьох її основних підсистем – комунікативної, когнітивної та регулятивної. У похилому віці в першій важливим стає міжособистісне спілкування, у другій – коректування смислу життя, у третій – регулювання емоційних станів і переживань. Вивчення окремих проявів цих підсистем в похилому віці здійснювалося на матеріалі окремих вибірок з використанням семи методик та анкет. Специфіку комунікативної підсистеми психіки особистості в похилому віці встановлено за допомогою анкети й таких методик: визначення потреби у спілкуванні (Ю. М. Орлов, В. І. Шкуркін, Л. П. Орлова), виявлення суб'єктивного відчуття самотності (Д. Рассел, М. Фергюсон), виявлення комунікативних і організаторських схильностей (КОС-2) (В. В. Синявський, Б. О. Федоришин), діагностика рівня емпатійних здібностей (В. В. Бойко) «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» (СОМО) (С. В. Духновський). Прояви когнітивної підсистеми психіки особистості в похилому віці встановлено також за допомогою анкети, методики особистісного диференціалу (В. Б. Шапарь) і тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) (Д. О.

Леонтьєв). Для виявлення особливостей регулятивної підсистеми психіки особистості в похилому віці на даному етапі дослідження застосовано анкети та методика «Суб'єктивна оцінка міжособистісних стосунків» (СОМО) (С. В. Духновський). Далі подано результати діагностики окремо за кожною методикою.

Таким чином, результати вивчення окремих особливостей різних підсистем психіки особистості в похилому віці в контексті особистіснокомунікативного підходу дозволяють стверджувати, що літні люди мають середній рівень розвитку різних комунікативних особливостей, їхня потреба в спілкуванні задовольняється, вони не відчуваються самотніми, бажають спілкуватися, спільно вирішувати певні проблеми, мають гармонійні взаємини, але недостатньо здатні до розуміння емоцій інших. На рівень таких особливостей суттєво впливає стать людини (жінки мають у цьому випадку переваги), а також особливості соціальної ситуації особи похилого віку, організація її життя, ставлення до нього. Кращі якості міжособистісного спілкування в тих, хто є соціально активним, прагне до спілкування, працює, задоволений здоров'ям та життям. Ці ж чинники зумовлюють і гармонійність стосунків літньої людини, її здатність осмислювати своє життя, її ставлення до себе. Водночас слід відзначити, що відмінність результатів дослідження психіки різних осіб похилого віку за окремими показниками може бути дуже суттєвою. Це зумовлює необхідність більш детального вивчення системи психіки особистості в похилому віці, зокрема, особливостей міжособистісного спілкування літньої особи.

4.3. Характер міжособистісного спілкування в похилому віці

Для встановлення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку на основному етапі дослідження застосовувалась низка методів, методик та інтерв'ю.

Характеризуючи особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку, слід відзначити, що вони рідко почуваються самотніми, мають достатню кількість друзів і приятелів, але зараз менше, ніж раніше, і це свідчить про звуження кола їхнього спілкування. Власне його, своє коло спілкування, третина з них хотіла б змінити, і такі зміни стосуються його кількісних і якісних характеристик. Поряд із людьми похилого віку більше осіб, яким, на їхню думку, вони подобаються, ніж тих, хто подобається їм, хоча і перших, і других загалом достатньо. Разом із тим літні люди недостатньо здатні до відображення емоцій і почуттів, індивідуальних особливостей інших. Але емоційне відображення, порівняно з іншими способами, їм вдається краще, що свідчить про те, що в пізнанні інших осіб вони більше керуються емоціями. Активізується здатність літніх осіб відображати емоції й почуття інших за умови зацікавленості оточуючими, їхніми переживаннями й проблемами та вміння створювати спокійну атмосферу в стосунках.

Особи цього віку найбільше цінують в інших людях доброту, чесність, порядність, ці ж якості багато хто з них уважає найкращими і в себе. Якості, пов'язані з чесністю, щирістю та емоційними взаєминами (доброта, доброзичливість, чуйність, також байдужість, знервованість, агресивність як негативні якості) найбільш часто згадуються у відповідях. Саме вони є значущими в міжособистісному спілкуванні й характеризують ставлення до інших.

Літні особи в міжособистісному спілкуванні менше схильні як до прямого суперництва, так і до спільного розв'язання проблем, що виявляється в пошукові альтернативи, котра влаштовує кожного. Частіше вони або пристосовуються до ситуації, а тому жертвують власними інтересами заради інших, або уникають її вирішення, обговорення непорозумінь, або йдуть на окремі поступки один одному (компроміс).

Такі особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку відображають специфіку комунікативної підсистеми їхньої психіки. Доцільним є обґрунтування особливостей інших підсистем психіки особистості в цьому віці.

4.4. Особливості коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань у похилому віці

Для встановлення особливостей коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань осіб похилого віку на основному етапі емпіричного дослідження застосовувалася низка методів, методик та структуроване інтерв'ю.

Таким чином, результати діагностики особливостей когнітивної й регулятивної підсистем психіки особистості в похилому віці дозволяють стверджувати, що літні люди мають середній рівень осмисленості життя, налаштовані не певні цілі, хоч і не будують безвідповідальних планів; порівняно задоволені своїм минулим і теперішнім життям, усвідомлюють смисл різних його етапів. Вони мають віру у власну здатність певним чином керувати, контролювати окремі події, але розуміють і його залежність від різноманітних сторонніх чинників.

Самоставлення осіб похилого віку є вибіркоким і залежить від ситуації. У звичних для себе умовах, до яких у цьому віці прагнуть, воно є сприятливим, позитивним. Саме за таких умов літні люди є працездатними, упевненими в собі, контролюють власні емоційні реакції, очікують підтримки від інших, цінують власну індивідуальність і наголошують на своїх достоїнствах. Негативне ж ставлення до себе, проблеми, тривожність, невпевненість, недооцінювання та неприйняття себе, небажання змінюватися, внутрішня конфліктність, самозвинувачення виникають тоді, коли з'являються труднощі, змінюється звична для старіючої особи ситуація. Узагалі, ці люди не схильні змінювати власну особистість, стосунки та оточення.

У похилому віці знижується соціальна активність, хоча її напрямки змінюються несуттєво: літні особи схильні до виконання суспільнополітичної, організаторської, просвітницької діяльності, до участі в художній самодіяльності. Протягом дня особи цього віку найчастіше займаються домашнім господарством, спілкуються, турбуються про оточуючих, але вони хотіли б змінити якість свого щоденного життя, більше приділяти часу відпочинку, спілкуванню з близькими, пізнавальній діяльності. Остання, поряд із домашнім господарством, рукоділлям і майструванням, є їхнім улюбленим заняттям. Себе особи цього віку вважають досить відповідальними та більш-менш спокійними людьми; своїм здоров'ям переважно незадоволені; вважають, що мають достатньо причин для стурбованості. Значна кількість досліджуваних осіб похилого віку хотіли б змінити у власному житті умови та місце проживання, професійну зайнятість, фінансову забезпеченість, стан здоров'я тощо; менше досліджуваних змінили б свої особистісні якості, більшість із яких стосується спілкування й емоцій. Найбільш приємне і найбільш неприємне в їхньому житті також пов'язане з оточуючими. Отже, можна зробити висновок, що спілкування, зокрема з близькими, є важливим об'єктом уваги осіб похилого віку.

Виявлені особливості коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань у похилому віці зумовлюють необхідність установаження їхнього впливу на міжособистісне спілкування літніх людей.

4.5. Порівняння показників міжособистісного спілкування осіб похилого віку, які мають різні особливості когнітивної й регулятивної підсистем психіки

У процесі дослідження було визначено специфіку міжособистісного спілкування осіб похилого віку, які мають різні особливості коректування смислу життя та регулювання емоційних станів і переживань. Тобто встановлена залежність між окремими ознаками їхнього міжособистісного спілкування (емпатією, стилями спілкування, наявністю друзів та приятелів, наявністю тих осіб, які подобаються їм і яким подобаються вони, самотністю тощо) та властивостями когнітивної й регулятивної підсистем психіки, а саме – різними рівнями їх прояву – нижчим від середнього, або недостатнім, та вищим від середнього, або достатнім. Достовірність виявлених залежностей перевірена за допомогою t-критерію Стьюдента. Алгоритм розрахунків складено в Excel.

Узагальнення отриманих емпіричних даних дало підставу твердити про зв'язок між особливостями міжособистісного спілкування людини похилого віку та проявами когнітивної й регулятивної підсистем її психіки. Це є емпірично встановленою **закономірністю**. Конкретизація такого зв'язку подана далі.

Вищий рівень емпатії мають більш відкриті, щирі, упевнені в собі, спокійні (на їхню думку) особи похилого віку, котрі розуміють цінність власної особистості, більш позитивно ставляться до себе й вище оцінюють свої якості, уважають, що в оточуючих викликають повагу й симпатію, мають менше внутрішніх конфліктів і негативних емоцій щодо своєї особи, але вони гірше контролюють себе. Також літні особи, які більш здатні до відображення емоцій й почуттів інших, більше задоволені життям, краще його осмислюють, за можливості змінили б його та власні особистісні якості.

Менш самотніми в похилому віці почуваються відкриті, самовпевнені літні люди, у діяльності яких домінує мотив успіху; вони вважають себе головним джерелом власного розвитку й досягнень, шукають і знаходять смисл свого життя, прагнуть до самопізнання, що зумовлює змінювання уявлення про себе; на їхню думку, вони подобаються оточуючим. Такі особи більше задоволені власним життям і не схильні його змінювати; у них менше внутрішніх конфліктів і вищий рівень емпатії. Вони не вважають, що мають багато причин для стурбованості, хоча себе оцінюють як недостатньо спокійних.

Більше знаходять можливостей спілкуватися з друзями й приятелями більш відкриті, щирі, упевнені в собі особи похилого віку з кращою осмисленістю життя й вищою задоволеністю ним, особи, які позитивно ставляться до себе, марно не звинувачують себе за різні невдачі і відчують, що оточуючі їх цінують. Це ж властиво й літнім людям, поряд із якими більше тих, хто їм подобається, і тих, хто їм симпатизує. Вони вважають себе основним джерелом саморозвитку і через це навіть здатні змінювати власне життя. Також вони оцінюють себе як порівняно спокійних людей, котрі мають небагато причин для стурбованості.

У похилому віці рідше сперечаються та менше прагнуть досягнути свого, зневажаючи інтереси інших, більш відкриті особи, з вищим рівнем

осмисленості життя, які відчують позитивне ставлення до себе, особи, котрі приймають і позитивні, і негативні сторони своєї особистості, але не готові до нового досвіду самопізнання.

Бажання співпрацювати в похилому віці частіше висловлюють ті, хто контролює себе й прагне долати негативні сторонні впливи, мало схильний коректувати уявлення про себе, хоча змінив би окремі якості, а в житті не змінював би нічого.

Частіше в похилому віці шукають згоду на основі взаємних поступок більш відкриті, самовпевнені, спокійні особи з вищим рівнем осмисленості життя, з гарним розумінням себе, котрі краще розуміють цінність власної особистості, високо цінують власну неповторність, свої досягнення, переваги, а в поразках марно себе не звинувачують; не завжди беруть на себе відповідальність за те, що з ними відбувається; відчують, що їх приймають оточуючі. Також більш схильні до компромісу в спілкуванні літні люди не змінювали б власну особистість, якості, але змінили б своє життя.

Актуалізація бажання уникати спілкування та з'ясовувати непорозуміння в людини похилого віку пов'язана з недостатнім рівнем осмисленості життя.

Жертвують власними інтересами заради інших несміливі в спілкуванні особи похилого віку, котрі не впевнені у своїх можливостях, у цінності, унікальності своєї особистості, негативно до себе ставляться, акцентують увагу на власних недоліках, але їх, як і переваги, приймають.

У похилому віці частіше спілкуються й турбуються про інших більш відкриті, упевнені в собі особи, які мають вищий рівень осмисленості життя, позитивно до себе ставляться, у власній особистості не схильні щось змінювати, приймають себе як індивідуальність і вважають, що вони подобаються іншим, відчують баланс між власними можливостями й вимогами оточення, більш задоволені життям. Але такі особи далеко не завжди відкриті новому досвіду пізнання, у певних проблемах схильні звинувачувати інших.

Хотіли б частіше спілкуватися, зокрема через те, що спілкування їм замало, більш спокійні особи похилого віку з кращим розумінням смислу свого життя, які, проте, можуть бути надто критичними щодо себе. Спілкування бракує й тим літнім людям, у кого симпатія до себе недостатньо виражена, людям, які більш здатні відчувати баланс між власними можливостями й вимогами оточення, людям, які себе звинувачують у наявності проблем.

Незадоволені колом спілкування й схильні його змінювати ті особи похилого віку, котрі себе вважають джерелом власних досягнень і успіхів, високо цінують багатство свого внутрішнього світу, визнають свої переваги й недоліки, відкриті до нового досвіду самопізнання, не схильні звинувачувати

себе у невдачах і вважають себе недостатньо спокійною особою. Загалом життям вони задоволені, але за можливості змінили б і його, і певні свої якості.

Таким чином, особи похилого віку з більш високою осмисленістю життя, з більш позитивним самостваленням, з більш високим рівнем задоволеності життям, з вираженою схильністю змінювати якості власної особистості та змінювати своє життя, котрі оцінюють себе як порівняно спокійну людину, мають вищий рівень емпатії, більше друзів і приятелів, поряд із ними більше тих осіб, які їм подобаються, і тих, які їм симпатизують, вони почуваються менш самотніми, більш схильні до конструктивних способів взаємодії, частіше спілкуються й турбуються про інших та знають, що змінити у власному колі спілкування.

Такі результати емпіричного дослідження підтверджують сформульовану на підставі аналізу наукової літератури тезу, що міжособистісне спілкування осіб похилого віку пов'язане з їхньою здатністю коректувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани й переживання.

4.6. Специфіка міжособистісного спілкування осіб похилого віку у співвідношенні з характером середовища та з їхніми рисами як біологічного індивіда та члена соціуму

У процесі дослідження було визначено особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку у співвідношенні з різними умовами існування (різним характером середовища) та з їхніми рисами як біологічного індивіда та члена соціуму. Тобто встановлена залежність між окремими ознаками їхнього міжособистісного спілкування (емпатією; стилями спілкування; наявністю друзів та приятелів; наявністю тих осіб, які їм подобаються і тих, які їм симпатизують; почуттям самотності тощо) та зовнішніми й внутрішніми чинниками (віком; місцем проживання; статтю; задоволеністю здоров'ям; рівнем освіти; професійною зайнятістю; виявом соціальної активності після досягнення пенсійного віку; умовами проживання). Достовірність виявлених залежностей перевірена за допомогою t-критерію Стьюдента. Алгоритм розрахунків складено в Excel.

Узагальнення отриманих емпіричних даних дозволило стверджувати, що існує зв'язок між особливостями міжособистісного спілкування людини похилого віку та умовами її існування, а також її характеристиками як біологічного індивіда та члена соціуму. Це є емпірично встановленою **закономірністю**. Конкретизація такого зв'язку подана далі.

Вищий рівень емпатії у похилому віці мають жінки, жителі міст, особи, які проживають на самоті, ті, хто має вищу освіту, хто є соціально активним і ті, хто незадоволений своїм здоров'ям. Також жінки, жителі міст, соціально активні особи та особи з вищою освітою в похилому віці почуваються менш самотніми. Це можна сказати і про молодших осіб (порівняно зі старшими), а також про тих, хто працює й задоволений своїм здоров'ям.

У похилому віці більше друзів та приятелів, більше тих, хто їм симпатизує, і тих, хто подобається їм, у жінок, містян, молодших осіб, тих, хто працює, є соціально активним, задоволений своїм здоров'ям.

Прагнуть досягнути своїх інтересів за рахунок інших у цьому віці частіше старші особи, які не є соціально активними й проживають на самоті. На взаємні поступки більш схильні йти літні містяни, особи з вищою освітою та ті, хто намагається брати участь у суспільному житті. Частіше з'ясування стосунків у цьому віці уникають особи із середньою освітою та ті, хто задоволений своїм здоров'ям. Жертвувати власними інтересами в спілкуванні більш схильні також особи із середньою освітою, крім них, – літні селяни і ті, хто проживає з родиною.

Більше спілкуються й турбуються про інших молодші літні люди (порівняно зі старшими), жінки, особи з вищою освітою, які працюють та є соціально активними. Більше бракує спілкування в цьому віці старшим літнім особам, а також жінкам. Змінили б коло свого спілкування у похилому віці

містяни, жінки, особи із середньою освітою, ті пенсіонери, які не працюють, але прагнуть брати участь в суспільному житті.

Таким чином, молодші особи похилого віку, містяни, жінки, ті, хто задоволений здоров'ям, особи з вищою освітою, ті, хто працює, хто проживає з родиною, мають більше можливостей для позитивного розвитку свого міжособистісного спілкування.

Отже, можемо стверджувати: існує зв'язок між особливостями міжособистісного спілкування осіб похилого віку та умовами їхнього існування, їхніми рисами як біологічного індивіда та представника соціуму.

...

Розробка методичних засад діагностики міжособистісного спілкування осіб похилого віку дозволила реалізувати в процесі констатувального експерименту основні принципи особистісно-комунікативного підходу, що уможливило виявлення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку з різними характеристиками когнітивної й регулятивної підсистем психіки.

На етапі дослідження специфіки окремих проявів комунікативних, когнітивних і регулятивних підсистем психіки особистості в похилому віці в контексті особистісно-комунікативного підходу з'ясовано, що потреба в спілкуванні більшості осіб похилого віку переважно задовольняється. Найбільше його потребують ті, хто не працює. В осіб похилого віку середній рівень почуття самотності, що свідчить про їхнє сприятливе самопочуття і про те, що більшість із них не страждають від самотності, від відсутності або надлишку контактів з оточуючими. Вищий рівень почуття самотності в тих літніх осіб, хто не працює, а також у жінок. Літні люди мають середній рівень комунікативних і організаторських здібностей, тобто вони прагнуть не лише до контактів з іншими, а й до організації їх на виконання спільної діяльності. Такі здібності можуть погіршуватися в складних, неочікуваних ситуаціях. Особи цього віку недостатньо здатні до відображення емоцій, почуттів інших. Але така здатність краща в тих, хто не уникає особистих контактів. Перешкоджає емпатійному процесові в похилому віці зниження рухливості та гнучкості емоцій, зменшення здатності до наслідування. Більш розвинутим способом реагування на інших у цьому віці є емоційний (через співчуття й співпереживання), ніж раціональний та інтуїтивний (через інтелектуальну сферу й підсвідомість). Міжособистісні взаємини літніх осіб є досить гармонійними, мають стабільний характер. Особи цього віку тактовні, дружелюбні, щирі, добре себе почувають поряд з іншими; швидко розв'язують окремі суперечності, які можуть виникати. Наявність можливості спілкуватися

з іншими, а також невисокий рівень почуття самотності найбільше зумовлюють гармонізацію взаємин літньої людини.

Здатність до осмислення життя осіб похилого віку є середньою. Вони не завжди вважають процес свого життя цікавим, емоційно насиченим і сповненим смислу. Проте прожитим життям вони порівняно задоволені, вважають його більш-менш продуктивним, хоч усвідомлюють певну обмеженість здатності його контролювати і намагаються шукати смисл у майбутньому. Літні особи мають середній рівень самооцінки, оцінюють себе як носіїв позитивних, соціально бажаних характеристик, але інколи можуть бути надто критичними до себе, незадоволеними своєю поведінкою. Розвиток вольових якостей, на їхню думку, перебуває на низькому рівні, самоконтроль є недостатнім, поведінка залежить від зовнішніх обставин та оцінки. Рівень екстравертованості осіб цього віку є низьким, але позитивним, що вказує на їхню помірну активність і комунікабельність.

На рівень потреби в спілкуванні, почуття самотності, комунікативних і організаторських здібностей, емпатії, гармонійності взаємин, осмисленості життя, самооцінки в похилому віці впливає стать людини, особливості соціальної ситуації, організація життя особи похилого віку, ставлення до нього. Більш сприятливі можливості для розвитку міжособистісного спілкування в жінок, у соціально активних осіб, у тих, хто прагне до спілкування, хто працює, задоволений здоров'ям та життям. Ці ж чинники зумовлюють і гармонійність стосунків літньої людини, її здатність осмислювати своє життя, її ставлення до себе. Такі результати проведеної діагностики зумовили необхідність детального вивчення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку та характеристик когнітивної й регулятивної підсистем їхньої психіки.

Дослідження особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку дозволило встановити, що вони загалом рідко почувуються самотніми, мають достатню кількість друзів та приятелів (однак меншу, ніж раніше). Більшість із них вважають, що оточуючим вони подобаються і що ті подобаються їм. Рівень емпатії у них занижений, в ній переважає емоційний канал, тобто в пізнанні інших вони більше керуються емоціями. Значна кількість досліджених осіб похилого віку недостатньо задоволена власним колом спілкування, хотіла б його змінити. Вони найбільше цінують в інших людях доброту, чесність, щирість, порядність, ці ж якості вважають найкращими і в себе. Саме вони є значущими в міжособистісному спілкуванні й характеризують ставлення до інших людей. Особи цього віку менш схильні як до прямого суперництва, так і до спільного розв'язання проблем. У міжособистісному спілкуванні, зокрема при виникненні конфлікту, вони

частіше або пристосовуються до ситуації, або уникають її вирішення, або йдуть на певні поступки один одному.

Під час дослідження особливостей коректування смислу життя й регулювання емоційних станів і переживань у похилому віці виявлено, що особи цього віку мають середній рівень осмисленості життя, недостатньо впевнені у власній здатності керувати ним, контролювати окремі події, але розуміють і його залежність від різноманітних сторонніх чинників. Вони порівняно задоволені своїм минулим і теперішнім, не будують безвідповідальних планів на майбутнє. Самоствавлення осіб похилого віку є вибіркоким, залежить від ситуації. У звичних для себе умовах, до яких у цьому віці прагнуть, воно є сприятливим, позитивним. І тоді літні люди є працездатними, упевненими в собі, контролюють власні емоції. Негативне ставлення до себе, проблеми, тривожність виникають за умов, коли з'являються труднощі, змінюється звична для старіючої людини ситуація. Узагалі, вони воліють зберегти власну особистість, взаємини, оточення в наявному стані. У літніх осіб знижується соціальна активність, змінюються її напрямки. Протягом дня вони найчастіше спілкуються, турбуються про інших осіб, займаються домашнім господарством, але хотіли б більше приділяти часу відпочинку, спілкуванню з близькими, пізнавальній діяльності, господарству, рукоділлю й майструванню. Себе вони оцінюють як досить відповідальних і більш-менш спокійних людей; власним здоров'ям переважно незадоволені; вважають, що мають достатньо причин для стурбованості. Багато хто з них хотів б змінити своє життя, змінити особистісні якості, більшість із яких стосується емоцій і спілкування.

Установлення залежностей між окремими ознаками міжособистісного спілкування осіб похилого віку і властивостями когнітивної й регулятивної підсистем психіки та іншими біологічними та соціальними атрибутами дозволило сформулювати закономірності міжособистісного спілкування. Поперше, краща здатність до міжособистісного спілкування людини похилого віку розвивається в результаті осмислення нею свого життя; більш позитивного самоствавлення; вищого рівня задоволеності життям; більшої схильності змінювати якості власної особистості та змінювати своє життя; оцінювання себе як спокійної людини. По-друге, більш позитивно спілкування в похилому віці розгортається у молодших осіб (порівняно зі старшими), у містян, у жінок, у задоволених здоров'ям осіб, у людей із вищою освітою, у тих, хто працює, хто живе з родиною, хто є соціально активним. Тобто оточення людини, спосіб її життя і ставлення до нього, організація нею своєї життєдіяльності протягом дня зумовлюють оптимізацію її міжособистісного спілкування.

Результати констатувального експерименту в цілому дозволяють стверджувати, що, по-перше, особи похилого віку мають недостатній рівень

(низький і нижчий від середнього) за різноманітними показниками, котрі характеризують міжособистісне спілкування та прояви когнітивної й регулятивної підсистем психіки особистості; по-друге, у похилому віці міжособистісне спілкування є важливим чинником коректування смислу життя та регулювання емоційних станів та переживань. Тому вдосконалення міжособистісного спілкування осіб цього віку є нагальним соціальним завданням, вирішення якого потребує розробки та впровадження спеціальних програм. Спроба створення такої програми, здійснена на основі обґрунтованого нами особистісно-комунікативного підходу, представлена в наступному розділі цієї роботи.

РОЗДІЛ V

ОСНОВИ ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

5.1. Наукове обґрунтування програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Як уже було зазначено, результати констатувального експерименту засвідчили нагальну потребу вдосконалення міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Таке вдосконалення, з нашого погляду, може бути здійснене й апробоване у процесі формувального експерименту.

Завдання формувального експерименту:

1. Розробка та впровадження програми вдосконалення міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Перевірка ефективності її впровадження.

2. Розробка та впровадження програми підвищення компетентності у психології пізньої дорослості соціальних робітників, чия професійна діяльність пов'язана з літніми людьми.

3. Укладання методичних рекомендацій для психолога стосовно роботи з особами похилого віку і соціальними робітниками; створення методичних рекомендацій для тих, хто професійно взаємодіє з особами похилого віку (соціальних робітників); підготовка психологічних рекомендацій для членів родини літніх осіб, а також психологічних рекомендацій для них самих з удосконалення їхнього міжособистісного спілкування.

Структура і зміст програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Далі подано структуру програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку, обґрунтовано види діяльності, форми й цілі роботи психолога з особами похилого віку та соціальними робітниками (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Структура програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Об'єкт впливу	Вид діяльності	Форми діяльності	Мета діяльності
Особа похилого віку	Психодіагностика	Спостереження, опитування, тестування	Визначення особливостей міжособистісного спілкування осіб похилого віку, зокрема проявів когнітивної й регулятивної підсистем їхньої психіки
	Консультування	Бесіда	Вирішення психологічних проблем, пов'язаних із труднощами в міжособистісних взаєминах
	Психокорекція та розвиток	Соціально-психологічний тренінг	Надання інформації про особливості міжособистісного спілкування, його чинники, засоби, компоненти і розвиток умінь і навичок застосовувати отримані знання в процесі міжособистісного спілкування
		Естетотерапевтичні заняття	Регулювання емоційних станів і переживань
		Заняття в університеті III віку	Коректування смислу життя
Соціальні робітники	Діагностика	Опитування, спостереження за професійною діяльністю	Отримання інформації про особливості спілкування соціальних робітників з особами похилого віку, і про проблеми, котрі виникають у цьому процесі
	Просвіта	Курс лекцій	Ознайомлення з теоретичними основами психології осіб пізнього віку

Отже, психокорекційна та розвивальна діяльність з особами похилого віку з метою оптимізації їхнього міжособистісного спілкування пов'язана з використанням різноманітних форм і методів роботи – це, зокрема, навчання, аромотерапія, арт-терапія, музикотерапія, мемуаротерапія, тренінг. Обґрунтування особливостей застосування останнього в роботі з особами похилого віку подано далі.

5.2. Соціально-психологічний тренінг для осіб похилого віку: розробка та впровадження

Ефективними способами впливу на комунікативні компоненти психіки особистості є активні методи (групові дискусії, ігрові методи, відеотренінг, груповий аналіз оцінок і самооцінок) у поєднанні з традиційними інформаційними методами (бесіди, лекції, семінари) та окремими арттерапевтичними методиками (бібліотерапія, музикотерапія, терапія рухом (танець) тощо). Вони в сукупності характеризують специфіку соціальнопсихологічного тренінгу – засобу впливу, спрямованого на розвиток знань, соціальних установок, умінь і досвіду у сфері міжособистісного спілкування (Л. А. Петровська) [16; 85; 219; 273; 425; 432].

Тематичний план програми тренінгу: (1) міжособистісне спілкування, його особливості; (2) чинники міжособистісного спілкування; (3) засоби міжособистісного спілкування; (4) стилі міжособистісного спілкування; (5) якості особистості, котрі виявляються в міжособистісному спілкуванні; (6) емпатійність; (7) прагнення до прихильності; (8) міжособистісне спілкування як умова гармонійного життя.

Опис тренінгової програми. Подаємо структуру програми тренінгу з оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Повний текст її, надрукований у журналі [154], уміщено в додатку Е.

Заняття 1. Міжособистісне спілкування, його особливості. *Метою* є створення позитивної мотивації участі в програмі, зацікавлення учасників цієї програми в заняттях, формування в них уявлення про особливості, структуру міжособистісного спілкування й уміння аналізувати його компоненти в різних видах взаємин.

Заняття 2. Чинники міжособистісного спілкування. *Метою* є формування в осіб похилого віку уявлення про індивідуальні особливості й умови життєдіяльності людини як чинники міжособистісного спілкування й уміння визначати роль цих чинників у різних видах взаємин (ситуаціях міжособистісного спілкування).

Заняття 3. Засоби міжособистісного спілкування. *Метою* є формування в осіб похилого віку уявлення про вербальні й невербальні засоби міжособистісного спілкування та їхні особливості, вироблення уміння встановлювати значення цих засобів у різних видах взаємин.

Заняття 4. Стилi міжособистісного спілкування. *Метою* є формування в осіб похилого віку уявлення про різні стилі міжособистісного спілкування (конструктивні, неконструктивні тощо) і вироблення вміння виявляти особливості цих стилів у конкретних ситуаціях, розуміти їхні відмінності, переваги й недоліки.

Заняття 5. Якості особистості, котрі виявляються в міжособистісному спілкуванні. *Метою* є формування в осіб похилого віку уявлення про особистісні якості, котрі впливають на процес міжособистісного спілкування, допомагають або заважають йому та вміння визначати особистісні якості інших осіб.

Заняття 6. Емпатійність. *Метою* є формування в осіб похилого віку уявлення про емпатію як здатність людини до розуміння емоційного стану інших осіб, про емпатійність як важливу в міжособистісному спілкуванні якість особистості; формування емпатійних умінь.

Заняття 7. Прагнення до прихильності. *Метою* є формування в осіб похилого віку уявлення про прагнення до прихильності, відчуття єдності й близькості, потрібні в міжособистісному спілкуванні; про самотність як протилежне явище й почуття; формування вміння аналізувати умови, чинники, що впливають на прагнення до прихильності.

Заняття 8. Міжособистісне спілкування як умова гармонійного життя. *Метою* є сприяння усвідомленню особами похилого віку ролі міжособистісного спілкування в повноцінному, гармонійному житті, а також

розвиток уміння аналізувати чинники, котрі сприяють або не сприяють досягненню гармонійного життя.

Отже, розроблений соціально-психологічний тренінг для осіб похилого віку спрямований на оволодіння теоретичними знаннями про особливості міжособистісного спілкування, його чинники, засоби, компоненти, а також на розвиток умінь і навичок застосовувати отримані знання в процесі міжособистісного спілкування.

5.3. Результати впровадження програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Процедура та кількісні результати порівняння показників в експериментальних та контрольних групах. З метою оцінки ефективності впровадження програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку було здійснене контрольне діагностичне дослідження. Для перевірки впливу цієї програми відібрали як експериментальні шість груп осіб похилого віку, котрі відвідували територіальні центри соціального обслуговування Полтавської області. Групи склалися з 52 осіб – 40 жінок і 12 чоловіків віком 60-75 років (у чотирьох групах по дев'ять осіб, у двох – по вісім). Щоб з'ясувати, які саме зміни відбулися в комунікативній, когнітивній й регулятивній підсистемах психіки учасників експериментальних груп, визначили контрольні групи, вихідні характеристики яких аналогічні (40 жінок і 12 чоловіків віком 60-75 років).

Отже, проведений кількісний статистичний аналіз та якісна обробка результатів діагностики, а також узагальнення спостережень і змісту відповідей з оцінкою занять доводить ефективність здійсненої програми оптимізації: кількісне зростання показників емпатії, осмисленості життя, а також зменшення величин показників почуття самотності, тривожності та депресії в експериментальних групах після застосування програми свідчить про розвиток, удосконалення міжособистісного спілкування осіб похилого віку, які брали участь у дослідженні.

Спираючись на встановлений в попередньому розділі висновок про зв'язок міжособистісного спілкування з коректуванням смислу життя і з регулюванням емоційних станів і переживань осіб похилого віку, можна стверджувати, що розвиток міжособистісного спілкування осіб цього віку сприяв удосконаленню їхньої здатності до коректування смислу життя та розвитку умінь регулювати власні емоційні стани й переживання.

5.4. Зміст і методичні засади підвищення компетентності соціальних робітників у психології пізньої дорослості

Особи пізнього, похилого віку мають можливість отримати соціальнопобутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціальноекономічні, юридичні, інформаційні й інші послуги в територіальних центрах соціального обслуговування, котрі діють у кожному районі України окремо або при управліннях праці та соціального захисту. У кожному територіальному центрі є відділення соціальної допомоги вдома, яке надає літнім людям різні соціально-побутові послуги, зокрема, це приготування (допомога в приготуванні) їжі вдома, придбання та доставка товарів з магазину або базару; виклик лікаря; допомога в догляді за приміщенням, допомога у пранні та дотриманні особистої гігієни; оформлення документів на отримання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг; внесення платежів; читання преси; допомога в обробітку присадибних ділянок; оформлення документів на санаторно-курортне лікування; улаштування до будинку-інтернату та інших соціальних закладів; сприяння в забезпеченні необхідними технічними й іншими засобами реабілітації; створення умов для посильної праці тощо [351].

Обслуговування осіб похилого віку в межах даного відділення, надання соціальних послуг вдома здійснюють соціальні робітники. Це працівники, котрі виконують комплекс робіт з догляду за пенсіонерами, інвалідами та самотніми непрацездатними громадянами похилого віку і, зважаючи на їхню немічність,

інвалідність або хворобу, надають послуги, передбачені договором, який укладено між самотнім непрацездатним громадянином і територіальним центром соціального обслуговування. Зазвичай соціальні робітники не мають спеціальної підготовки і виконують некваліфіковану роботу. Виконання ними своїх обов'язків суттєво залежить від, по-перше, їхньої особистості (особистісних якостей); по-друге, від знання психологічних особливостей осіб пізнього віку; по-третє, від здатності соціального робітника налагодити позитивні стосунки з літньою людиною. Тому значна увага має приділятися формуванню в соціальних робітників психологічної грамотності, тобто знань про психологічні особливості осіб, які знаходяться на етапі пізньої дорослості. Зважаючи на це, по-перше, здійснено спостереження за професійною діяльністю соціальних робітників та їхнє опитування з метою отримання інформації про особливості спілкування з особами похилого віку, про ті проблеми, які виникають у цьому процесі; по-друге, розроблено курс лекцій для соціальних робітників «Психологія пізньої дорослості». Програма цього курсу лекцій була затверджена вченою радою Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (протокол № 3 від 6 березня 2014 р) [302].

Обґрунтування програми курсу лекцій з психології пізньої дорослості для соціальних робітників. Основна мета курсу – ознайомити соціальних робітників із теоретичними основами психології осіб пізнього віку. Його завдання – сформулювати в соціальних робітників уявлення про пізню дорослість як важливу частину життєвого шляху людини; про анатомофізіологічні особливості людини на цьому віковому етапі; про вікові зміни її особистості; про особливості пізнавальних процесів у пізній дорослості; про місце старіючої особи в суспільстві; про особливості міжособистісного спілкування літніх осіб.

Курс складається з шести лекцій, кожна розрахована на одну аудиторну годину (40 хвилин). Опанування його змістом передбачає передусім лекційну форму діяльності й контроль.

1. Пізня дорослість – важлива частина життєвого шляху людини.
2. Анатомо-фізіологічні особливості людини в пізній дорослості.
3. Вікові зміни особистості в пізній дорослості.
4. Пізнавальні процеси в пізній дорослості.
5. Старіюча людина в суспільстві.
6. Особливості міжособистісного спілкування в пізній дорослості.

Ознайомлення соціальних робітників із психологічними особливостями осіб пізнього віку зумовлює врахування таких особливостей у безпосередньому спілкуванні з підопічними, що сприяє оптимізації їхніх міжособистісних стосунків.

5.5. Методичні рекомендації з оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку

Результати проведеного експериментального дослідження і впровадження програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку підтверджують необхідність використання подібних програм у психологічній роботі з такими особами для розвитку їхньої здатності до адекватного й повного розуміння себе та інших людей і вдосконалення системи стосунків особистості. Зміст цих програм повинен сприяти збагаченню знань осіб похилого віку з відповідних питань і забезпечувати формування умінь оптимально використовувати отримані знання у взаємодії з оточуючими людьми. Однією з таких програм може бути запропонований нами тренінг або інша програма, яка передбачає вплив на особливості спілкування і в межах якої застосовуються вправи різного типу.

Методичні рекомендації психологам. Апробація програми оптимізації дозволила виявити ті методичні особливості проведення тренінгових занять з літніми особами, котрі необхідно враховувати в подальшому для підвищення їхньої ефективності:

1. Корекцію міжособистісного спілкування доцільно здійснювати зі стабільною групою, що може бути попередньо складена з осіб похилого віку, котрі мають певні проблеми в спілкуванні, у розумінні себе й оточуючих осіб. Вони можуть мати різний досвід і не обов'язково бути знайомими один з одним. Бажано, щоб вони відвідували кожне заняття.

2. Необхідним є проведення одного-двох занять на тиждень в один і той самий час. Перед заняттям (наприклад, увечері) доцільно нагадати про нього учасникові, адже окремі особи похилого віку через вікові й інші особливості про це можуть забувати.

3. Оптимальна кількість осіб на кожному занятті – 7-10. З меншою кількістю осіб працювати складніше, вони менш схильні висловлювати власну точку зору. Робота з більшою групою потребує значно більше часу, тому не всі її члени встигають брати участь в обговоренні окремих питань.

4. На час занять кімнату необхідно захистити від будь-яких сторонніх втручань.

5. Учасники занять мають розміщуватися в кімнаті по колу. По середині кімнати доцільно мати невисокий стіл.

6. Ведучий повинен мати чітке уявлення про структуру, зміст, особливості кожного заняття. Доцільно як допоміжні використовувати накреслені на окремих невеликих аркушах опорні схеми кожного етапу заняття.

7. На початку кожного заняття обов'язково потрібно повідомляти його тему і записувати її формулювання на дошці.

8. Кожне заняття слід починати з огляду досвіду, отриманого на попередньому занятті.

9. Інформацію необхідно надавати в повільному темпі з наголосами на ключових словах. Її потрібно кілька разів повторювати в різних варіаціях. Важливі тези слід попередньо записати на дошці.

10. Під час надання інформації доцільно вдаватися до короткої дискусії як методичного прийому, пов'язуючи інформацію з досвідом, набутим особами похилого віку.

11. Аналізуючи навчальні ситуації, необхідно пропонувати учасникам тренінгу встановлювати якомога більше причин їх виникнення (літні особи мають розуміти, що певна поведінка може мати інколи навіть протилежні причини), а також просити точніше й повніше описати емоційний стан учасників цих ситуацій, тим самим створюючи орієнтацію на теперішні почуття, а не на логічне міркування про минулий досвід.

12. Доцільно для обговорення на заняттях добирати ситуації з реального життя.

13. Наприкінці кожного заняття варто виконувати емоційно забарвлені творчі завдання, наприклад, малюнки або роздавати його учасникам сувеніри у вигляді стрічок, вирізаних із паперу фігурок тощо. Це сприяє позитивному уявленню про заняття і збереженню в слухачів позитивного настрою.

14. Закінчуючи заняття, необхідно здійснювати огляд-аналіз проведеної роботи на рівні знань, умінь і емоцій (про що дізналися, чого навчилися, як себе почували).

15. Ведучий має бути відкритим до учасників – розповідати про себе, не боятися помилятися, виявляти емоції.

Одночасно з проведенням соціально-психологічного тренінгу доцільним є залучення літніх осіб до окремих групових естетотерапевтичних занять, пов'язаних із впливом на їхню емоційну сферу, і до занять в університеті третього віку, котрі сприяють змінам у когнітивній сфері особистості. Для

посилення ефективності психокорекційної й розвивальної діяльності доцільно здійснювати індивідуальні консультації літніх осіб.

Основними умовами успішності запропонованої програми оптимізації є створення комфортного середовища для спілкування (створення атмосфери доброзичливості, довіри учасників програми один до одного; пояснення особливостей перебігу заняття й характеру очікувань, що забезпечує його учасникам почуття особистісної безпеки, позитивного зворотного зв'язку); акцентування уваги на значущості проблеми, розкриття особистісної цінності змісту заняття; уживання методів, які відповідають віковим, індивідуальнотипологічним особливостям учасників програми, наприклад, звернення лише до таких вправ, що не передбачають значної рухової активності; натомість використання різноманітних технік, котрі стимулюють інтелектуальну, емоційну активність; поєднання різних форм роботи (бесіди, соціальнопсихологічного тренінгу, групових естетотерапевтичних занять, занять в університеті третього віку тощо).

Аналізуючи результати впровадження курсу лекцій для соціальних робітників «Психологія пізньої дорослості», слід відзначити певні методичні особливості, котрі необхідно враховувати психологу для підвищення ефективності цього курсу в подальшому:

1. Курс лекцій доцільно впроваджувати в групі соціальних робітників, які можуть бути різного віку, мають різний досвід і не обов'язково попередньо знайомі один з одним. Бажано, щоб лекцій вони не пропускали. Кількість слухачів залежить від можливостей аудиторії, яку потрібно підбирати таким чином, аби вони могли вести записи.

2. Частота лекцій може бути різною – як кожного дня, так і раз на тиждень, раз на місяць (залежно від наявних умов).

3. Тривалість однієї лекції – від 40 до 70 хвилин і довше. Така відмінність зумовлюється тим, чи ведуть слухачі записи, а також тривалістю обговорення окремих питань.

4. Кожну лекцію доцільно супроводжувати унаочненням, зокрема презентаціями, виконаними в програмі «Power Point». Слайди не повинні бути переобтяжені інформацією, не повинні містити дрібний текст.

5. Лекцію слід починати зі звернення до змісту попередньої теми, лише після цього повідомляти мету й структуру наступної теми.

6. Виклад лекційного матеріалу має бути досить простим, містити якомога менше спеціальної термінології, слів, незрозумілих для осіб без належної освіти. Кожне поняття обов'язково потрібно пояснювати.

7. Темп читання лекції має бути повільним. Інформацію доцільно кілька разів повторювати. Це, зокрема, необхідно для того, щоб слухачі могли занотувати ключові положення.

8. Викладаючи лекційний матеріал, доцільно спиратися на індивідуальний професійний досвід соціальних робітників, на випадки з їхньої практики.

9. До дискусії можна вдаватися наприкінці викладу змісту кожного питання плану лекції або після повідомлення всього матеріалу.

10. Виклад змісту кожного питання плану лекції, як і всього змісту лекції, необхідно закінчувати узагальненням.

11. Наприкінці кожної лекції доцільно повідомляти тему наступної лекції.

12. Лектор має вільно володіти матеріалом і не зачитувати заздалегідь підготовлений текст, а використовувати його як опорний конспект.

Урахування вищезгаданих методичних особливостей дозволить ефективно навчити соціальних робітників теоретичних основ психології осіб пізнього віку.

Ці методичні рекомендації з підвищення психологічної грамотності соціальних робітників, спрямовані на вдосконалення їхнього спілкування з особами похилого віку, можуть також використовувати відповідні інституції (організації, заклади, центри тощо) у професійній підготовці (у підвищенні кваліфікації) соціальних робітників.

Психологічні рекомендації літнім особам.

1. Зміни, які з Вами відбуваються – нормальні, тому – зберігайте спокій.
2. Читайте, шукайте улюблені заняття, пробуйте себе в різних видах діяльності.
3. Намагайтеся кожен день дізнаватися щось нове для себе.
4. Опануйте нові вміння.
5. Знайдіть когось, про кого Ви можете турбуватися.
6. Намагайтеся спілкуватися з новими людьми, але не забувайте про своїх друзів і приятелів.
7. Виходьте на вулицю, рухайтесь. Рух – це Ваше здоров'я, а також можливість розширити коло спілкування.
8. Відвідайте територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг) та знайдіть гурток за власними інтересами; запишіться до університету третього віку.
9. Пам'ятайте, Ви – обрана людина, бо такого віку досягають небагато осіб.

Склавши за результатами дослідження такі рекомендації для психологів, соціальних робітників, осіб похилого віку та членів їхньої родини, розуміємо, що вони є неповними й певним чином умовними. Тому доцільно й надалі працювати над удосконаленням рекомендацій з оптимізації міжособистісного спілкування й загалом життєдіяльності літніх осіб.

...

Під час формувального експерименту в процесі вдосконалення міжособистісного спілкування осіб похилого віку здійснювалася реалізація особистісно-комунікативного підходу. Розроблена програма оптимізації міжособистісного спілкування була спрямована на осіб похилого віку й соціальних робітників. Програма роботи психолога з ними містить різні форми і включає психодіагностику, консультування, психокорекцію й розвиток осіб похилого віку, а також – діагностику та просвіту соціальних робітників.

Консультативна діяльність з літніми особами мала на меті сприяти їм у вирішенні психологічних проблем, пов'язаних із труднощами в міжособистісних стосунках, і здійснювалася у формі бесіди. Психокорекційна й розвивальна діяльність психолога з ними базувалася на інформації про особливості міжособистісного спілкування, його чинники, засоби, компоненти і передбачала розвиток у літніх осіб умінь і навичок застосування отриманих знань у процесі міжособистісного спілкування; а також регулювання емоційних станів і переживань та коректування смислу життя. З метою активізації цих проявів використовувалися й естетотерапевтичні заняття, заняття в університеті третього віку, а також спеціально розроблений соціально-

психологічний тренінг, спрямований на передачу психологічних знань та розвиток умінь і навичок у сфері спілкування.

Обґрунтовані критерії ефективності розробленого тренінгу, принципи його організації, мета, правила організації роботи групи та базові методи. Він розрахований на 8 занять, де розглядаються такі теми: «Міжособистісне спілкування, його особливості»; «Чинники міжособистісного спілкування»; «Засоби міжособистісного спілкування»; «Стилі міжособистісного спілкування»; «Якості особистості, котрі виявляються в міжособистісному спілкуванні»; «Емпатійність»; «Прагнення до прихильності»; «Міжособистісне спілкування як умова гармонійного життя». Кожне заняття складається зі вступу, основної частини та зворотного зв'язку.

З метою оцінки ефективності програми оптимізації було здійснене контрольне діагностичне дослідження. Для цього відібрано експериментальні й контрольні групи. Результати проведеної діагностики дозволяють стверджувати, що в осіб похилого віку з експериментальних груп після застосування програми оптимізації вищими стали рівні емпатії й осмисленості життя, а нижчими – рівні самотності, тривожності й депресії. У осіб похилого віку з контрольних груп, у яких не застосовувалася програма оптимізації, аналогічні показники не змінилися. Також були отримані якісні підтвердження позитивного впливу програми оптимізації на літніх людей. Усе це свідчить про її ефективність.

Апробація програми оптимізації, зокрема тренінгу, дозволила виявити методичні особливості проведення занять, які необхідно враховувати в подальшому для підвищення ефективності цих занять. Основними умовами успішності запропонованого тренінгу є створення комфортного середовища для спілкування; акцентування уваги на значущості проблеми, розкриття особистісної цінності змісту заняття; використання методів, які відповідають віковим, індивідуально-типологічним особливостям учасників тренінгу; поєднання активних методів впливу й різноманітних технік, що стимулюють інтелектуальну, емоційну активність, тощо.

Значний вплив на осіб похилого віку мають ті, хто їх обслуговує, зокрема в межах територіальних центрів соціального обслуговування. Соціальну допомогу вдома цим особам надають соціальні робітники (працівники таких центрів), котрі здебільшого не мають спеціальної підготовки. Тому для їх ознайомлення з теоретичними основами з психології осіб пізнього віку розроблена спеціальна програма. Вона складається з шести лекцій, кожна з яких розрахована на одну аудиторну годину. Опанування програми передбачає лекційну форму діяльності, обговорення змісту лекції і контроль. Обґрунтовано особливості впровадження цієї програми. До кожної теми підготовлено спеціальні питання для самоконтролю.

Зміст курсу лекцій складається з шести тем: «Пізня дорослість – важлива частина життєвого шляху людини»; «Анатомо-фізіологічні особливості людини в пізній дорослості»; «Вікові зміни особистості в пізній дорослості»; «Пізнавальні процеси в пізній дорослості»; «Старіюча людина в суспільстві»; «Особливості міжособистісного спілкування в пізній дорослості». Аналіз результатів впровадження курсу лекцій для соціальних робітників «Психологія пізньої дорослості» дозволив визначити певні методичні особливості, що доцільно враховувати для підвищення ефективності цього курсу в подальшому.

За результатами впровадженої програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку розроблено методичні рекомендації для психолога і для соціальних робітників, а також психологічні рекомендації для членів родини літніх осіб і для них самих.

ПІСЛЯМОВА

У монографії зроблена спроба огляду особливостей досить непопулярної поки що у вітчизняній психологічній науці вікової категорії – старості, зокрема, похилого віку, спроба аналізу особливостей міжособистісного спілкування осіб цього віку, а саме – його структури, психологічних механізмів, функцій, умов, чинників та закономірностей. З цією метою здійснено аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень не тільки з психології, але і з геронтології, філософії і соціології.

Провідна ідея концепції дослідження полягала в тому, що особистість похилого віку є суб'єктом суб'єкт-суб'єктного спілкування й свідомої діяльності, котра становить систему різних взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей, а саме – когнітивної, регулятивної й комунікативної підсистем. Важливим проявом першої в цьому віці є коректування смислу життя, другої – регулювання емоційних станів і переживань, третьої – міжособистісне спілкування.

Застосування особистісно-комунікативного підходу дозволило з'ясувати, що міжособистісне спілкування осіб похилого віку є процесом формування емоційних стосунків літньої особи з окремими суб'єктами, котрі її оточують. Воно має емоційну, пізнавальну й поведінкову складові. Здійсненню міжособистісного спілкування сприяють такі механізми, як емпатія, симпатія, рефлексія, взаєморозуміння, децентрація, ідентифікація і конструктивні способи взаємодії. Воно залежить від різноманітних зовнішніх умов (особливостей середовища) і внутрішніх чинників (властивостей самої людини). Роль міжособистісного спілкування в житті літньої особи полягає в афективно-комунікативних функціях (зокрема у формуванні й розвитку міжособистісних стосунків), в інформаційно-комунікативних функціях (у коректуванні, тобто оновленні, смислу життя) і в регуляційнокомунікативних функціях (у регулюванні її власних емоційних станів і переживань). Ефективні взаємини літньої особи, сформовані в процесі міжособистісного спілкування, зумовлюють якість її життя.

Для доведення впливу здатностей особи похилого віку коректувати смисл життя й регулювати власні емоційні стани й переживання на її міжособистісне спілкування підібрані відповідні методи і методики, зокрема, спостереження, структуроване інтерв'ю, опитування тощо. У зв'язку з недостатньою кількістю спеціального інструментарію, призначеного для діагностики осіб похилого віку, окремі з методик нами були стандартизовані стосовно цих осіб.

У результаті проведеної діагностики підтверджено, що міжособистісне спілкування є важливим чинником, який дозволяє особам похилого віку коректувати смисл життя та регулювати власні емоційні стани й переживання,

воно пов'язане також із їхніми біологічними та соціальними атрибутами. Так, доведено зв'язок різних проявів міжособистісного спілкування в цьому віці (емпатії, стилів спілкування, наявності друзів та приятелів, почуття самотності тощо) і осмисленості життя, особливостей самоставлення, соціальної активності, задоволеності здоров'ям і життям, рівня освіти, професійної зайнятості, статі, віку тощо.

Зважаючи на вищезгадані результати діагностики, запропонована програма оптимізації міжособистісного спілкування осіб цього віку, котра передбачає роботу психолога з ними та соціальними робітниками. Спеціально створена програма соціально-психологічного тренінгу для літніх осіб, що має на меті, перш за все, передачу психологічних знань, розвиток певних умінь і навичок у сфері спілкування. Перспективною ж ціллю її впровадження є сприяння розвитку в цих осіб здатності до адекватного й повного розуміння себе й інших людей, а також удосконалення системи стосунків особистості. Крім того, розроблена програма курсу лекцій «Психологія пізньої дорослості» для соціальних робітників (узагалі всіх тих, чия робота пов'язана з особами цього віку) з метою їхнього ознайомлення з теоретичними основами психології літніх осіб. За результатами впровадження програми оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку створені методичні рекомендації для психологів, для тих, хто взаємодіє з особами похилого віку, а також психологічні рекомендації для членів родини осіб похилого віку і для них самих.

Безперечно, пропонована наукова праця не вичерпує всіх аспектів психології міжособистісного спілкування осіб похилого віку. Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні інших чинників, які впливають на це спілкування, у порівнянні специфіки міжособистісного спілкування людей на різних етапах старіння, осіб похилого віку різних категорій, груп, наприклад, літніх учителів і літніх менеджерів тощо.

Авторка щиро вдячна всім, хто перебував поруч із нею в єдиному життєвому просторі, надихаючи на створення цієї праці, а також читачам за інтерес до її теми. Особлива подяка учасникам дослідження – особам поважного віку, унаслідок відкритості, щирості, доброзичливості яких воно стало можливим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абакирова Т. П. Социально-психологические факторы формирования коммуникативных свойств личности : дис. ... канд психол. наук : 19.00.01 / Татьяна Петровна Абакирова. – Новосибирск, 2000. – 191 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 463 с.
3. Авербух Е. С. Неврозы и неврозоподобные состояния в позднем возрасте / Ефим Соломонович Авербух, Мария Эмильевна Телешевская. – Л. : «Медицина», 1976. – 160 с.
4. Агальцев А. М. Проблема общения в нравственно-критической философии И. Канта / А. М. Агальцев // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 302 (сентябрь). – С. 32–35.
5. Адлер А. Наука жить / Альфред Адлер ; пер. с англ. А. А. Юдин, Е. О. Любченко. – К. : Port-Royal, 1997. – 288 с.
6. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / Мария Даниловна Александрова. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 136 с.
7. Александрова Н. Х. Субъектность на поздних этапах онтогенеза / Н. Х. Александрова. – Нижний Новгород : Нижегородский гуманитарный центр, 2000. – 125 с.
8. Альперович В. Д. Социальная геронтология / В. Д. Альперович. – Рн/Д. : Феникс, 1997. – 576 с.
9. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
10. Ангеліс К. О. Проблеми розвитку особистісної рефлексії в підлітковому віці / К. О. Ангеліс // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України ; [за ред. академіка С. Д. Максименка]. – К., 2006. – Т. VIII, ч. 9. – С. 6–12.
11. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия : Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 287 с. 12. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник для высших учебных заведений / Галина Михайловна Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 376 с. 13. Анциферова Л. И. Новые стадии поздней жизни : время теплой осени или суровой зимы? / Л. И. Анциферова // Психология старости и старения : хрестоматия : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 119–127.
14. Анциферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Людмила Ивановна Анциферова. – Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006. – 512 с.

15. Арбузова Е. Н. Практикум по психологии общения / Елена Николаевна Арбузова, Алексей Игоревич Анисимов, Олег Вячеславович Шатровой. – СПб. : Речь, 2008. – 272 с.
16. Архипова О. В. Реализация геронтообразования в стационарных учреждениях социального обслуживания / О. В. Архипова // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – 2010. – № 2. – Т. 3. – С. 131–134.
17. Архипова С. П. Освіта як елемент життєдіяльності людей літнього віку / С. П. Архипова // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 13 (272). – Ч. IV. – С. 23–32.
18. Афанасенко И. В. Особенности самоотношения мужчин и женщин возрастов ранней и поздней зрелости / И. В. Афанасенко, А. И. Онищенко // Северно-Кавказский психологический вестник. – 2011. – № 2. – Т. 9. – С. 21–25.
19. Ахунова Э. Р. Состояние здоровья и качество жизни пожилых людей, проживающих в городской местности (по материалам Республики Татарстан) [Текст] : дис. ... канд. мед. наук : 14.02.03 / Эльвира Равилевна Ахунова. – Казань, 2014. – 200 с. – Библиогр. : С. 157–176.
20. Бази́ка Є. Л. Психологічні особливості переживання кризи пізньої зрілості жінками / Є. Л. Бази́ка // Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. праць. – Випуск 21 : Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – Миколаїв, МДУ ім. В. О. Сухомлинського. 2008. – С. 14–19. 21. Бакалдин С. В. Эмоциональные особенности переживания одиночества / С. В. Бакалдин // Вестник Адыгейского Государственного Университета. – Майкоп : изд-во АГУ, 2008. – Вып. 5.– С. 229–232.
22. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура ; [пер. с англ. ; под ред. Н. Н. Чубарь]. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
23. Барабанщиков В. А. Коммуникативное измерение познавательных процессов / В. А. Барабанщиков // Психология человека в современном мире. В 3 т. Т. 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути : материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15-16 октября 2009 г. / Отв. ред. : А. Л. Журавлев, В. А. Барабанщиков, М. И. Воловиков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 20–31.
24. Басин Е. Я. Творчество и эмпатия / Е. Я. Басин // Вопросы философии. – 1987. – № 2. – С. 54–66.
25. Баскакова Е. В. Психологические исследования и диагностика толерантного сознания на экспериментальных площадках Москвы / Е.В. Баскакова // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сборник научно-методических статей. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – С. 251–268.
26. Батраченко І. Г. Психологія антиципації : монографія / Іван Георгійович Батраченко. – Днепропетровск : Вид-во ДНУ ім. О. Гончара, 2009. – 264 с. 27. Бахтин М. М. Проблемы творчества, поэтики Достоевского / Михаил Михайлович Бахтин. –

- 5-е изд., доп. – Киев : Фирма «Next», 1994. – 509 с. 28. Бельски М. Социально-психологические факторы удовлетворенности жизнью русскоязычных пожилых эмигрантов (на примере Германии) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Мария Бельски. – СПб., 2010. – 26 с. 29. Бергер П. Л. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Людвиг Бергер, Томас Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с.
30. Бердяев Н. А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения [Электронный ресурс] / Н. А. Бердяев. – Режим доступа к источнику : http://krotov.info/library/02_b/berdyaev/1934_33_00 / (дата обращения : 11.10.2011). – Название с экрана.
31. Березина О. О. Ейджизм у суспільстві: проблеми пізнього віку / О. О. Березина // Актуальні проблеми психології. Том VIII : Психологічна теорія і технологія навчання / за ред. С. Д.°Максименка, М. Л. Смульсон. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 5. – С. 3–10.
32. Березина О. О. Сучасні психологічні проблеми старіння / О. О. Березина // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. Н. П.°Драгоманова. Серія 12 : Психологія. – К., 2005. – Вип. 4(28). – С. 7–12. 33. Бетина Е. М. Самореализация личности в пожилом возрасте через преодоление возрастного кризиса [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Екатерина Михайловна Бетина. – Тамбов, 2007. – 177 с. – Библиогр. : С. 152–166.
34. Бех И. Д. Виховання особистості / Иван Дмитриевич Бех. У 2 кн. Кн. 2 : Особистісно-орієнтований підхід : науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
35. Бех И. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності : наук. видання / Иван Дмитриевич Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
36. Бех И. Д. Від волі до особистості / Иван Дмитриевич Бех. – К. : УкраїнаВіта, 1995. – 202 с.
37. Бех И. Д. Дискурсивна технологія інтимно-особистісного спілкування [Електронний ресурс] / И. Д. Бех. – Режим доступу до джерела : <http://www.ipv.org.ua/component/content/article/8-beh/41-2010-06-20-19-3945.html> / (дата звернення : 10.11.2010). – Назва з екрану.
38. Бех И. Д. Життя особистості у просторі духовності / И. Д. Бех // Педагогічний дискурс. – 2012. – Вип. 12. – С. 29–38.
39. Бех И. Д. Категорія «ставлення» у контексті розвитку образу «Я» особистості / Иван Дмитриевич Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 3. – С. 9–21.
40. Бех И. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / Иван Дмитриевич Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256 с.
41. Бех И. Д. Технологія інтимно-особистісного спілкування / И. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 2003. – № 1. – С. 17–29.
42. Бехтерев В. М. Внушение и его роль в общественной жизни

[Электронный ресурс] / Владимир Михайлович Бехтерев. – СПб. : Издание К. Л. Риккера, 1908. – Режим доступа к источнику : <http://psylib.ukrweb.net/books/behtv01/index.htm> / (дата обращения : 21.11.2010). – Название с экрана.

43. Биличенко Е. Н. Самоотношение и особенности самоактуализации личности у женщин / Е. Н. Биличенко // Теория и практика общественного развития. – 2012. – № 10. – С. 79–81.
44. Битянова М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей : учеб. пособие / Марина Ростиславовна Битянова. – М. : Изд-во ЭКСМОПресс, 2001. – 576 с.
45. Бобров А. Е. Депрессия в старческом возрасте : вопросы диагностики и терапии / А. Е. Бобров // Клиническая геронтология. – 2007. – Т. 14. – № 8 (август). – С. 50–54.
46. Бодалёв А. А. Вершина в развитии взрослого человека : характеристики и условия достижения / Алексей Александрович Бодалев. – М. : Флинта : Наука, 1998. – 168 с.
47. Бодалев А. А. Об изучении общения с позиций В.Н.Мясищева / А. А. Бодалев // Вопросы психологии. – 1983. – № 3. – С. 131–135.
48. Бодалев А. А. Общение как предмет междисциплинарного изучения / А. А. Бодалев // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – № 2. – С. 129–133.
49. Бодалев А. А. О смысле жизни человека, его акме и других образованиях и их взаимосвязи / А. А. Бодалев // Акмеология. – 2004. – № 1. – С. 12–17.
50. Бодалев А. А. Психология общения / Алексей Александрович Бодалев. – М. : Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
51. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / Виктор Васильевич Бойко. – М. : Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. – 472 с.
52. Болтенко В. В. Изменение личности у престарелых, проживающих в домах – интернатах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 / Валентина Валентиновна Болтенко. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 19 с.
53. Бороздина Л. В. Возрастные изменения трансперспективы субъекта / Л. В. Бороздина, И. А. Спиридонова // Психологический журнал. – 1998. – № 3. – С. 34–47.
54. Бороздина Л. В. Особенности самооценки в позднем возрасте / Л. В. Бороздина, О. Н. Молчанова // Психология старости и старения : хрестоматия : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 135–149.
55. Бочелюк В. Й. Геронтопсихологія : навч. пос. / Віталій Йосипович Бочелюк, Ольга Анатоліївна Черепехіна. – К. : КНТ, 2014. – 436 с.
56. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Джером Брунер ; пер. с англ. К. И. Бабицкого. – М. : Прогресс, 1977. – 413 с.

57. Брызгалова С. И. Введение в научно-педагогическое исследование : учебное пособие / С. И. Брызгалова. – 3-е изд., испр. и доп. – Калининград : Изд-во КГУ, 2003. – 151 с.
58. Бубер М. Два образа веры [Электронный ресурс] / Мартин Бубер. – М. : Республика, 1995 – Режим доступа к источнику : <http://lib.ru/FILOSOF/BUBER/ihunddu2.txt> / (дата обращения : 1.12.2010). – Название с экрана.
59. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / Ірина Сергіївна Булах. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с. 60. Василишина Т. В. Емпатійні здібності вчителів : психологічний аспект / Таїса Василівна Василишина // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 4. – С. 37–38. – № 5. – С. 16–21.
61. Васильев Я. В. Футурреальная психология и цикличное развитие личности : монография / Ярослав Васильевич Васильев. – Николаев : Изд-во «Илион», 2005. – 360 с.
62. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / Игорь Викторович Вачков. – М. : Ось-89, 2007. – 256 с.
63. Ващенко І. В. Конфлікти : сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ : монографія / Ірина Володимирівна Ващенко. – Харків : ОВС, 2002. – 256 с.
64. Велитченко Л. К. Педагогічна взаємодія : теоретичні основи психологічного аналізу : монографія / Леонід Кирилович Велитченко. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
65. Вертоградова О. П. Возрастные аспекты проблемы депрессий / О. П. Вертоградова, Н. Ф. Шахматов, О. Д. Сосюкало // Возрастные аспекты депрессий (клиника, диагностика, терапия). – М., 1987. – С. 5–14.
66. Визгина А. В. Гендерные особенности процессов самопознания и самоотношения / А. В. Визгина // Личность, семья и общество : Вопросы педагогики и психологии. – 2013. – № 29. – С. 43–54.
67. Виногородський А. М. Особистісна рефлексія як корекційний аспект при дезадаптації у підлітків / А. М. Виногородський, І. С. Булах // Проблеми та перспективи розвитку психології в Україні : матеріали II з'їзду Товариства психологів України. – Київ, 1996. – С. 77–78.
68. Висьневская-Рошковска К. Новая жизнь после шести десяти / Кинга Висьневская-Рошковска ; пер. с польск. ; [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1989. – 263 с.
69. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи : методичний посібник для студентів магістратури / Світлана Сергіївна Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 316 с.

70. Власова Е. А. К вопросу о профессиональном саморазвитии будущих социальных педагогов / Е.А. Власова // Человек и общество : на рубеже тысячелетий : международный сборник научных трудов [под общей ред. О. И. Кирикова]. – Воронеж : Изд-во ВГПУ, 2006. □ Вып. 35. □ С. 337–343.
71. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку : монографія / Олена Іванівна Власова – К. : Видавничополіграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.
72. Воронина О. А. Внутрличностный конфликт и социально-психологическая работа с ним в условиях дома-интерната для престарелых / О. А. Воронина // Психология старости и старения : хрестоматия : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 284–288.
73. Галакина А. С. «Университет третьего возраста» как средство самореализации лиц пожилого возраста / А.С. Галакина // Вестник социально-гуманитарного образования и науки. – 2012. – № 2. – С. 77–84.
74. Галицкая Л. А. Межличностное общение как средство идеологического воздействия : автореф. дис. ... канд филос. наук : 09.00.02 / Лидия Анатольевна Галицкая. – М., 1985. – 21 с.
75. Гамезо М. В. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов всех специальностей педагогических вузов / М. В. Гамезо, Е. А. Петрова, Л. М. Орлова. – М. : Педагогическое общество России, 2003. – 512 с.
76. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа [Электронный ресурс] / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. : «Наука», 1992. – Режим доступа к источнику : <http://psylib.ukrweb.net/books/gegel02> / (дата обращения : 8.11.2010). – Название с экрана.
77. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності : монографія / Тамара Василівна Говорун. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с. 78. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений : монография / Леонид Яковлевич Гозман. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1987. – 176 с. 79. Гольбах П. А. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного [Электронный ресурс] / Поль Анри Гольбах. – Режим доступа к источнику : http://books.atheism.ru/atheism/system_nature.zip / (дата обращения : 20.11.2010). – Название с экрана.
80. Горбаль І. С. Соціально-психологічні особливості ціннісних орієнтацій у пізній дорослості / І. С. Горбаль // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2012. – Т. XIV. – Ч. 3. – С. 35–42. 81. Гордєєва А. В. Особливості сенсу життя та особистісного потенціалу підлітків, позбавлених батьківського піклування / А. В. Гордєєва, А. П. Єфименко // Проблеми сучасної психології : зб. наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 21. – С. 69–79.

82. Горноста́й П. П. Личность и роль : Ролевой подход в социальной психологии личности : монография / Павел Петрович Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
83. Горянина В. А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия / В. А. Горянина // Психологический журнал. – 1997.– Т. 18.– № 6.– С. 73–83.
84. Грабская И. А. Межличностная теория психиатрии (Г. С. Салливан) [Электронный ресурс] / И. А. Грабская. – Режим доступа к источнику : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/psiteol/txt16.htm> / (дата обращения : 15.04.2011). – Название с экрана.
85. Грабчук К. М. Влияние социокультурной активности пожилых людей на преодоление негативных стереотипов старости / К. М. Грабчук // Психология зрелости и старения : Ежеквартальный научно-практический журнал. – 2009. – № 2. – С. 5–12.
86. Грива О. А. Пути воспитания толерантности личности в поликультурном обществе / О. А. Грива // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика) : сборник научно-методических статей. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2003. – С. 244–251.
87. Грінчук О. І. Проблема оптимізації комунікативної підготовки майбутніх спеціалістів засобами соціально-психологічного тренінгу [Електронний ресурс] / О. І. Грінчук. – Режим доступу до джерела : http://www.nbuv.gov.ua/ujrn/soc_gum/Pzpp/2012_14_2/67-74.pdf / (дата звернення: 15.11.2012). – Назва з екрану.
88. Гріньова О. М. Проблема смисложиттєвих орієнтацій в українській та зарубіжній психології / О. М. Гріньова // Проблеми сучасної психології : зб. наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 21. – С. 93–105.
89. Грошев И. В. Гендерные аспекты социально-психологической трансформации позднего периода личности [Электронный ресурс] / И. В. Грошев // Режим доступа к источнику : <http://www.ipras.ru/conf/grosev.htm> / (дата обращения : 8.2.2011). – Название с экрана.
90. Грубляк В. Т. Психологічні особливості самотності в похилому віці / В. Т. Грубляк, В. В. Грубляк // Проблеми сучасної психології : зб. наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 144–154.
91. Давыдовский И. В. Старость и эволюция организмов / И. В. Давыдовский // Психология старости: хрестоматия : учебное пособие по психологии старости для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Издательский дом БАХРАХ-М, 2004. – С. 179–199.
92. Данилюк І. В. Маргарет Мід як фундатор наукового напрямку «Культура і особистість» / І. В. Данилюк // Проблеми сучасної психології : зб. наукових праць /

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 19. – С. 166–176.

93. Демидов А. Б. Феномены человеческого бытия : учеб. пособие / Александр Борисович Демидов. – Минск : ЗАО Изд. центр «Экономпресс», 1999. – 180 с.

94. Демин А. В. Особенности качества жизни мужчин старших возрастных групп с разными темпами старения / А. В. Демин, В. В. Кривецкий, В. В. Фесенко // Фундаментальные исследования. – 2012. – № 7–2. – С. 296–299.

95. Джерджен К. Дж. Социальная психология как история / К. Дж. Джерджен ; пер. с англ. Е. В. Якимовой // Социальная психология : саморефлексия маргинальности : хрестоматия / РАН ИНИОН. Лаб. Социологии ; [отв. ред. М. П. Гапочка ; ред.-сост. Е. В. Якимова]. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 23–50.

96. Джон Дьюи. Лучшие педагоги России [Электронный ресурс]. – Режим доступа к источнику : <http://www.best-pedagog.ru/dzhon-dyui/> (дата обращения : 11.12.2010). – Название с экрана.

97. Джонсон Д. В. Соціальна психологія : тренінг міжособистісного спілкування / Девід В. Джонсон ; пер. з англ. В. Хомика. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 288 с.

98. Дзуки Э. Введение в методологию социально-психологического исследования / Елена Дзуки ; Миланский католический университет. – Милан-Новосибирск, 1997. – 64 с. – Существует электронная версия,

доступная с сайта : <https://www.facebook.com/groups/505367082848886/845090775543180/> 99. Дзюба Т. М. Психологія дорослості з основами геронтопсихології: навчальний посібник / Тетяна Михайлівна Дзюба, Олена Григорівна Коваленко ; за ред. проф. В. Ф. Моргуна. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. – 264 с.

100. Добрович А. Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения : кн. для учителя и родителей / Анатолий Борисович Добрович. – М. : Просвещение, 1987. – 207 с.

101. Донцов А. И. Психология общения и межличностные отношения. Курс «Социальная психология». Дата съемки 20.10.2009 г. [Электронный ресурс] : [відеолекція] / Александр Иванович Донцов. – Режим доступа к источнику :

http://univertv.ru/video/psihologiya/socialnaya_psihologiya/doncov_kurs_lekcij_socialnaya_psihologiya/psihologiya_obweniya_i_mezhlichnostnye_otnosheniya/?mark=all / (дата обращения : 4.7.2011). – Название с экрана.

102. Доценко Е. Л. Архаическая семантика в межличностном общении / Е. Л. Доценко // Сибирский психологический журнал. – 2008. – № 27. – С. 46–53. 103. Доценко Е. Л. Обыденные представления об общении / Е. Л. Доценко, Л. А. Бессонова // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1999. – № 2. – С. 23–33.

104. Дубовик Ю. Б. Исследование психологического благополучия в пожилом и старческом возрасте [Электронный ресурс] / Ю. Б. Дубовик // Психологические

исследования. – 2011. – № 1(15). – Режим доступа к источнику : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2011n1-15/433-dubovik15> / (дата обращения : 9.8.2011). – Название с экрана.

105. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений. Психологический практикум / Сергей Витальевич Духновский. – СПб. : Речь, 2009. — 141 с.

106. Духновский С. В. Переживание дисгармонии межличностных отношений : монография / Сергей Витальевич Духновский. – Курган : Изд-во Курганского гос. ун-та, 2005. – 175 с.

107. Дьяконов Г. В. Концепція діалогу М. Бахтіна – основа екзистенційноонтологічної психології / Г. В. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2006. – № 5(19). – С. 45–55.

108. Дьяконов Г. В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике / Геннадий Витальевич Дьяконов. – Кировоград : РИО КГПУ им. В. Винниченко, 2007. – 847 с.

109. Дьяченко И. А. Социальные условия проживания как фактор переживания одиночества в пожилом возрасте / И. А. Дьяченко // Известия

Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2013. – № 161. – С. 274–279.

110. Емалетдинов Б.М. Возрастная динамика смысла жизни человека / Б. М. Емалетдинов // Вестник Башкирского университета. – 2007. – Т. 12. – № 3. – С. 215–219.

111. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Юрий Николаевич Емельянов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1985. – 166 с.

112. Ермакова Е. С. Структура психологического витуакта неработающих пенсионеров различных регионов России / Е. С. Ермакова, И. В. Ольховая

// Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. – 2013. – № 1. – Т. 5. – С. 17–30.

113. Ермолаева М. В. Дети и пожилые люди : диалог через поколение / М. В. Ермолаева // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С. 121–128.

114. Ермолаева М. В. Жизненный опыт как критерий личностного развития в старости / М. В. Ермолаева // Мир психологии. – 2007. – № 3 (51). – С. 145–152. 115.

Ермолаева М. В. К вопросу об организации процесса обучения пожилых людей / М. В. Ермолаева, Е. В. Федорова // Современная социальная психология : теоретические подходы и прикладные исследования. – 2009. – № 4. – С. 76–86.

116. Ермолаева М. В. Особенности развития личности современного пожилого человека / М. В. Ермолаева, Е. В. Приходько // Сборники конференций НИЦ Социосфера. – 2011. – № 7. – С. 100–122.

117. Ермолаева М. Практическая психология старости / Марина Ермолаева. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.

118. Ермолаева М. В. Психология зрелого и позднего возрастов в вопросах и ответах : учебное пособие / Марина Валерьевна Ермолаева. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2004. – 280 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
119. Жизнь старого и одинокого человека / Т. К. Биксон, Л. Э. Пепло, К. С. Рук, Ж. Д. Гудчайлдс // Лабиринты одиночества : пер. с англ. ; сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского. – М. : Прогресс, 1989. – С. 485–494. 120. Жуковская Л. В. Шкала психологического благополучия К. Рифф / Л. В. Жуковская, Е. Г. Трошихина // Психологический журнал. – 2011. – № 2. – Том 32. – С. 82–93.
121. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Лариса Петрівна Журавльова – Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
122. Завацька Н. Є Визначення рівнів адаптаційного потенціалу осіб зрілого віку в процесі соціальної реадаптації / Н. Є. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2013. – № 3 (32). – С. 7–11.
123. Заворотных Е. Н. Одиночество как психологический феномен / Е. Н. Заворотных // Материалы научно-практической конференции «Ананьевские чтения – 2006» / под ред. Л. А. Цветковой, А. А. Крылова. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2006. – С. 81–82. 124. Загальна психологія : навч. посібник / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. – К. : Просвіта, 2005. – 464 с.
125. Зборовский Г. Е. История социологии / Гарольд Ефимович Зборовский ; [под ред. И. Б. Зорько, Н. Я. Марголина]. — М. : Гардарики, 2007. — 608 с.
126. Зиммель Г. Общение. Пример чистой или формальной социологии [Электронный ресурс] / Георг Зиммель. – Режим доступа к источнику : http://www.i-u.ru/biblio/archive/simmel_obshenie / (дата обращения : 20.12.2010). – Название с экрана.
127. Знаков В. В. Понимание в познании и общении / Виктор Владимирович Знаков. – 2е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во Институт психологии РАН, 1998. – 232 с.
128. Зыскина М. А. Геронтообразование как фактор самореализации лиц пожилого возраста / М. А. Зыскина // Педагогическое образование в России. – 2013. – № 2. – С. 36–40.
129. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. / Іван Андрійович Зязюн. –К. : МАУП, 2000. – 312 с.
130. Игра в тренинге. Личный помощник тренера / Е. А. Леванова,
А. Н. Соболева, В. А. Плешаков [и др.]. – СПб. : Изд-во «Питер», 2011. – 368 с.
131. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Издательство «Питер», 2009. – 576 с. :
ил. – (Серия «Мастера психологии»).
132. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2007 – 752 с.

133. История социологии в Западной Европе и США : учебник для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. — М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА • М), 2001. — 576 с.
134. Ишмухаметов И. Н. Психометрические характеристики шкалы одиночества UCLA (версия 3) : изучение студентов вуза [Электронный ресурс] / И. Н. Ишмухаметов. — Режим доступа к источнику : http://www.tsi.lv/RSR/v103/ED_cm&nt_10_3-9.pdf / (дата обращения : 21.1.2011). — Название с экрана.
135. Каган М. С. Мир общения. Проблема межсубъектных отношений / Моисей Самойлович Каган. — М. : Политиздат, 1988. — 319 с. — (Над чем работают, о чем спорят философы).
136. Камю А. Первый человек : роман [Электронный ресурс] / Альберт Камю. — Режим доступа к источнику : <http://fanread.ru/book/7190718/?page=1> / (дата обращения : 2.9.2011). — Название с экрана.
137. Карамушка Л. М. Психологія управління конфліктами в організації (на матеріалі діяльності освітніх організацій) : монографія / Людмила Миколаївна Карамушка, Тетяна Михайлівна Дзюба. — К. : Науковий світ, 2009. — 268 с.
138. Карпинский К. В. Взаимосвязь самоотношения и смысложизненного кризиса в развитии личности / К. В. Карпинский // Мир психологии. — 2010. — № 4. — С. 152–167.
139. Карпинский К. В. Темпоральные свойства смысла жизни и смысложизненный кризис в развитии личности / К. В. Карпинский // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. — 2011. — № 3. — С. 368–378.
140. Карсканова С. В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф : процес та результати адаптації / С. В. Карсканова // Практична психологія та соціальна робота. — 2011. — № 1. — С. 1–10. 141. Касаткіна О. В. Деякі аспекти вивчення комунікативної компетентності студентів / О. В. Касаткіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; [за ред. С. Д. Максименка]. — К., 2005. — Т. 7. — Вип. 6. — С. 155–161. 142. Кириленко Т. С. Психологія : емоційна сфера особистості : навч. посібник / Таїса Сергіївна Кириленко. — К. : Либідь, 2007. — 256 с.
143. Клементьева М. В. Теоретико-методологический смысл понятия «ресурс развития» взрослого человека / М. В. Клементьева // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. — 2012. — № 2. — С. 326–336.
144. Коваленко А. Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння : підручник / Алла Борисівна Коваленко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. — 215 с.
145. Коваленко Е. Г. Влияние уровня образования пожилого человека на его психологические особенности / Е. Г. Коваленко // Modern Science = Moderni veda. — Praha, Cheshskaya Respublika, 2014. — № 1. — P. 74–82.

146. Коваленко Е. Г. Использование социально-психологического тренинга для коррекции общения в пожилом возрасте / Е. Г. Коваленко // Категория «социального» в современной педагогике и психологии : материалы 2-й научно-практической конференции (заочной) с международным участием, (23 апреля 2014 г.) в 2 ч. / [отв. ред. А. Ю. Нагорнова]. Ч. 2. – Ульяновск : SIMJET, 2014. – С. 203–209. – Существует электронная версия : <http://elibrary.ru/item.asp?id=21612263>
147. Коваленко Е. Г. Психологические механизмы гармоничного развития личности в поздней взрослости / Е. Г. Коваленко // Fundamental and applied science today III = Фундаментальные и прикладные науки сегодня : материалы III международной научно-практической конференции, (22-24 мая 2014 г.), North Charleston, USA. – North Charleston, CS, USA, 2014. – Vol. 1. – P. 108–110.
148. Коваленко О. Г. Вплив професійної зайнятості у похилому віці на психологічні особливості особистості / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 21. – С. 247–257.
149. Коваленко О. Г. Дослідження комунікативних і організаторських схильностей осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Вісник Одеського національного університету. – Одеса : «Астропринт», 2013. – Т. 18. – Випуск 22. – Частина 2. – С. 80–87. – (Серія : Психологія).
150. Коваленко О. Г. Модель міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 28. – С. 191–202.
151. Коваленко О. Г. Обґрунтування програми впливу на міжособистісне спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – № 43 (67). – С. 217–223.
152. Коваленко О. Г. Особливості смисложиттєвих орієнтацій осіб похилого віку з різним рівнем комунікативних та організаторських схильностей / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2014. – Том 11. – Вип 9. – С. 430–441.
153. Коваленко О. Г. Потреба у спілкуванні осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К. : ДП «Інформаційноаналітичне агентство», 2012. – Том X. – Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 23. – С. 233–243.
154. Коваленко О. Г. Програма оптимізації міжособистісного спілкування осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. – № 7 (184). – С. 17–28.

155. Коваленко О.Г. Самооцінка особистісних властивостей у похилому віці / О. Г. Коваленко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. № 1009. Серія «Психологія». – Вип. 49. – Харків : ХНУ, 2012. – С. 72–76.
156. Коваленко О. Г. Специфіка емпатії осіб похилого віку з різним рівнем освіти, умовами проживання та зайнятістю / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 16. – С. 493–503.
157. Коваленко О. Г. Суб'єктивне відчуття самотності осіб похилого віку / О. Г. Коваленко // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – Вип. 19. – С. 239–250.
158. Коваленко С. В. Теоретический анализ подходов к понятию смысла жизни в психологической литературе / С. В. Коваленко // Вестник Нижневартовского государственного гуманитарного университета. – 2010. – № 1. – С. 39–43.
159. Коваленко-Кобилянська І. Г. Особливості сприйняття успішності у період пізнього геронтогенезу (85-108) [Електронний ресурс] / І. Г. Коваленко-Кобилянська // Тези доповідей Міжнародної науковопрактичної конференції «Успішність особистості : потенціал та обмеження». – Режим доступу до джерела : <http://psy-science.com.ua/department/Tezykonfer-2010/kobilanska.doc> / (дата звернення : 11.11.2013). – Назва з екрану. 160. Кожухарь Г. С. Формы межличностной толерантности : критериальные признаки и особенности / Г. С. Кожухарь // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – № 3. – С. 30–40.
161. Козлова Т. З. Самооценка пенсионеров / Т. З. Козлова // Социс. Социологические исследования : научный и общественно-политический журнал. – М. : Наука. – 2003. – № 4. – С. 58–63.
162. Коленіченко Т. І. Роль повсякденної діяльності та спілкування в життєдіяльності людини похилого віку в умовах геріатричного пансіонату / Т. І. Коленіченко // Соціалізація особистості : зб. наук. праць / за заг. ред. професора А. Й. Капської. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Том XXXII. – С. 105–115.
163. Кольцова В. А. Усвоение понятий в условиях непосредственного общения / В. А. Кольцова // Проблема общения в психологии / отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М. : Изд-во «Наука», 1981. – С. 60–79.
164. Комар Т. В. Проблема метода у свідомих і несвідомих компонентах мислення / Т. В. Комар // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України. – Рівне : Волинські береги, 2000. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 22–27.
165. Кон И. С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
166. Кон И. С. Дружба : Этико-психологический очерк / Игорь Семенович Кон. – М. : Политиздат, 1987. – 350 с.

167. Константинов К. Д. Психология и психопатология на напредналата възраст / К. Д. Константинов, Х. Д. Христозов ; под редакцията на проф. Христо Христозов. – София : Държавно издателство «Медицина и физкултура», 1981. – 162 с.
168. Конфуций. Пять постоянств благородного человека [Электронный ресурс]. – Режим доступа к источнику : <http://www.confuzio.ru/5postoyanstv.php> / (дата обращения : 19.12.2010). – Название с экрана.
169. Корнилова Л. Е. Самоучитель стареющего человека. Эскиз индивидуального подхода / Людмила Евгеньевна Корнилова. – К. : Науч.-изд. центр Нац. б-ки Украины им. В. И. Вернадского, 2004. – 254 с.
170. Корсакова Н. К. Нейропсихология позднего возраста : обоснование концепции и прикладные аспекты / Н. К. Корсакова // Психология старости и старения : хрестоматия : учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 149–155.
171. Корчагина С. Г. Генезис, виды и проявления одиночества : монография / Светлана Геннадиевна Корчагина. – М. : МПСИ, 2005. – 196 с.
172. Костенко К. В. Субъективная картина жизненного пути и удовлетворенность жизнью в позднем возрасте (на материале проживающих в домах-интернатах) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Константин Викторович Костенко ; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2005. – 25 с.
173. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М. : Наука, 1969. – С. 118–152.
174. Кочеткова Т. Н. Самоотношение личности как система установок, направленных на себя / Т. Н. Кочеткова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6 : Философия. Культурология. Политология. Право. Международные отношения. – 2007. – № 1. – С. 195–201.
175. Кочеткова Т. Н. Смыслжизненные ориентации лиц с разным самоотношением / Т. Н. Кочеткова // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2010. – № 2. – С. 118–123.
176. Крайг Г. Психология развития / Грейс Крайг ; пер. с англ. Н. Мальгиной, Н. Миронова, С. Рысева, Е. Турутиной ; [под общей научной редакцией проф. А. А. Алексеева]. – 7-е международное изд. – СПб. : Питер, 2002. – С. 825–923.
177. Крапивина О. В. Особенности самоотношения у женщин, переживающих кризис пожилого возраста / О. В. Крапивина // Вестник Тамбовского университета. Серия : Естественные и технические науки. – 2011. – № 1. – Т. 16. – С. 389–390.
178. Краснова О. В. Идентичность в позднем возрасте: нарративный подход / О. В. Краснова // Современная социальная психология : теоретические подходы и прикладные исследования. – 2012. – № 4. – С. 46–53.

179. Краснова О. В. Особенности восприятия современной социальной ситуации пожилыми людьми / О.В. Краснова // Психология зрелости и старения : Ежеквартальный научно-практический журнал. – 2009. –

№ 2 (46) лето. – С. 13–24.

180. Краснова О. В. Регрессионная модель выбора в пожилом возрасте / О. В. Краснова // Современная социальная психология : теоретические подходы и прикладные исследования. – 2012. – № 1. – С. 76–99.

181. Краснова О. В. Социальная психология старости : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ольга Викторовна Краснова, Александр Георгиевич Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 288 с.

182. Краснова О. В. Стереотипы пожилых и отношение к ним / О. В. Краснова // Психология зрелости и старения : Ежеквартальный научно-практический журнал. – 1998. – № 1. – С. 10–18.

183. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям літнього віку / Н. І. Кривоконь // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України ; [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 8. – С. 512–521.

184. Кротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі / В. І. Кротенко // Психологія : збірник наукових праць НПУ імені М. П. Драгоманова. – Київ. – Вип. 12. – 2001. – С. 89–96.

185. Крупнов А. И. Исследование индивидуальных различий в динамических характеристиках общительности старших школьников / А. И. Крупнов, Л. В. Жемчугова // Вопросы психофизиологии активности и саморегуляции личности. – Свердловск : СГОИ, 2002. – С. 63–69.

186. Кручек В. А. Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування : навчальний посібник / Вікторія Аркадіївна Кручек. – К. : НАКККіМ, 2010. – 188 с.

187. Кручек В. А. Соціально-психологічний тренінг як метод формування культури педагогічної взаємодії [Електронний ресурс] / В. А. Кручек, Г. І. Дзюба // Вісник Прикарпатського університету. – Режим доступу до джерела : http://elibrary.nubip.edu.ua/9480/3/Kruchek_Dzuyba.pdf / (дата звернення : 12.12.2012). – Назва з екрану.

188. Крюкова Т. Л. Совладение у пожилых людей : изменяются ли копингстратегии с возрастом? / Т. Л. Крюкова, Е. С. Рыжова // Психология совладающего поведения : Материалы II международной научно-

практической конференции, Кострома, 23-25 сентября 2010 г. В 2-х т. Т. 1 / отв. ред. : Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, С. А. Хазова. – Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2010. – С. 153–155.

189. Кузьмина Т. В. Стратегии межличностного общения / Т. В. Кузьмина, Е. В. Тихоненко // Язык. Общество. Медицина : сборник материалов XIII Республиканской студенческой научно-практической конференции и научнопрактического семинара

«Теория и практика преподавания русского и белорусского языков : достижения, проблемы и перспективы развития», посвященных 20-летию кафедры русского и белорусского языков / отв. ред. А. А. Мельникова. – Гродно : ГрГМУ, 2014. – С. 262–264.

190. Кулешова Л. Н. Активность личности как потенциал развития в период поздней взрослости / Л. Н. Кулешова, О. Ю. Стрижицкая // Вестник СанктПетербургского университета. Серия 12 : Психология. Социология. Педагогика. – 2008. – № 4. – С. 111–118.

191. Куницына В. Н. Воспроизведение типов привязанности в отношениях с близкими людьми / В. Н. Куницына, Т. В. Казанцева // Вестник СанктПетербургского университета. Серия 12 : Психология. Социология. Педагогика. – 2009. – № 1–2. – С. 3–8.

192. Куницына В. Н. Межличностное общение : учебник для вузов / Валентина Николаевна Куницына, Надежда Васильевна Казаринова, Валентина Михайловна Погольша. – СПб. : Питер, 2001. – 544 с.

193. Куницына В. Н. Межличностное общение, его стадии и функции / В. Н. Куницына // Современные проблемы прикладной социологии и социальной психологии в трудовых коллективах Ленинграда. – Л., 1984. – С. 157–158.

194. Купченко В. Е. Возрастные особенности типологии жизненных стратегий / В. Е. Купченко // Психология человека в современном мире. В 3 т. Т 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути : материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15-16 октября 2009 г. / Отв. ред. : А. Л. Журавлев, В. А. Барабанщиков, М. И. Воловиков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 213–220.

195. Курышева О. В. Взаимосвязь субъективного возраста и самоотношения пожилых людей / О. В. Курышева // Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. – 2013. – № 2–2. – Т. 15. – С. 392–397.

196. Кучинский Г. М. Диалог в процессе совместного решения мыслительных задач / Г. М. Кучинский // Проблема общения в психологии / отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М. : Изд-во «Наука», 1981. – С. 92–121.

197. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения : Теория. Методы. Диагностика. Коррекция : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Вера

Александровна Лабунская, Юлия Александровна Менджеричская, Елена Дмитриевна Бреус. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 288 с.

198. Лантушко Г. Н. Развитие личностного целеполагания старшеклассников / Г. Н. Лантушко // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 2. – С. 19.

199. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – М. : Академический проект, 2011. — 238 с.

200. Леоненко Л. М. Корекційна програма «Життя в гармонії зі світом» / Л. М. Леоненко // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 6. – С. 33–37.

201. Леонтьев А. А. Психология общения / Алексей Алексеевич Леонтьев. – 3-е изд. – М. : Смысл, 1999. – 365 с.
202. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
203. Леонтьев А. Н. Философия психологии : Из научного наследия / А. Н. Леонтьев ; под ред. А. А. Леонтьева, Д. А. Леонтьева. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1994. – 228 с.
204. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – [2-е, испр. изд.]. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
205. Леонтьев Д. А. Смыслоутрата и отчуждение / Д. А. Леонтьев, Е. Н. Осин // Культурно-историческая психология. – 2007. – №4. – С. 68–77. 206. Леонтьев Д. А. Тест смысложизненных ориентаций (СЖО) / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2000. – 18 с.
207. Либерман Я. Л. Опыт исследования эффективности мемуаротерапии / Я. Л. Либерман, М. Я. Либерман // Психолингвистические аспекты изучения речевой деятельности. – 2013. – № 11. – С. 192–200.
208. Лидерс А. Г. Кризис пожилого возраста: гипотеза о его психологическом состоянии / А. Г. Лидерс // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2000. – № 2. – С. 6–11.
209. Лифинцева Т. П. Философия диалога Мартина Бубера / Татьяна Петровна Лифинцева. – М. : Изд. Института Философии РАН, 1999. – 132 с. 210. Локк Дж. Сочинения. В 3-х т. Т. 1. Опыт о человеческом разумении. (Философское наследие. Т. 93) / Джон Локк. – М. : Мысль, 1985. – С. 78–82. 211. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Борис Федорович Ломов ; отв. ред. Ю. М. Забродин, Е. В. Шорохова. – М. : Изд-во «НАУКА», 1984. – 444 с.
212. Лушин П. В. О психологии человека в переходный период (Как выживать, когда все рушится) / Павел Владимирович Лушин. – Киев : «Науковий світ», 2007. – 207 с.
213. Лысенкова Е. А. Взаимосвязь уровня осмысленности жизни и структуры ценностных ориентаций [Электронный ресурс] / Е. А. Лысенкова. – Режим доступа к ресурсу : http://www.weblancer.net/users/Katrin_L/portfolio/372426.html / (дата обращения : 19.03.2011). – Название с экрана.
214. Макаров Ю. В. Психологический тренинг как технология / Ю. В. Макаров // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – 2013. – № 155. – С. 61–66.
215. Максименко С. Д. Психологія учіння людини : генетико-моделюючий підхід: монографія / Сергій Дмитрович Максименко. – К. : Видавничий дім «Слово», 2013. – 592 с.

216. Максименко С. Д. Теоретичні основи психології особистості [Електронний ресурс] / С. Д. Максименко. – Режим доступу до джерела : http://maksymenko-psychology.org.ua/Tvory/Stattya_-_Teoretychni_osnovy_psyhologii_osobystosti.htm / (дата звернення : 1.11.2012). – Назва з екрану.
217. Малкина-Пых И. Г. Кризисы пожилого возраста / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 368 с. – (Справочник практического психолога).
218. Маркс К. Фейербах. Противоположности материалистического и идеалистического воззрений [Електронний ресурс] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Режим доступу до джерела : <http://psylib.org.ua/books/marxe01/txt01.htm> / (дата звернення : 22.11.2010). – Назва з екрану.
219. Мартинюк І. А. Психологічна допомога людям похилого віку, або практикум з геронтопсихології / Ірина Анатоліївна Мартинюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 32–38. – № 2. – С. 15–17.
220. Марцинковская Т. Д. Особенности психического развития в позднем возрасте / Т. Д. Марцинковская // Психология старости и старения : хрестоматія: учеб. пособие для студ. психол. фак. высш. учеб. заведений ; сост. : О. В. Краснова, А. Г. Лидерс. – М. : Издательский центр «Академия», 2003. – С. 127–131.
221. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу ; пер. с англ. О. О. Чистяков. – М. : «Рефл-бук» ; К. : «Ваклер», 1997. – 304 с. – Серия «Актуальная психология».
222. Межличностная коммуникация : теория и жизнь / Матьяш О. И., Погольша В. М., Казаринова Н. В. [и др.] ; под науч. ред. О. И. Матьяш. – СПб. : Речь, 2011. – 560 с.
223. Мей Р. Становлення екзистенційної психології / Ролло Мей
- // Гуманістична психологія : Антологія. В 3-х т. / за ред. Р. Трача і Г. Балла. Т. 1. – К. : Пульсари, 2001. – С. 124–162.
224. Мерзлякова О. Л. Процес саморозвитку старшокласників та профілактика соціально-психологічної залежності / О. Л. Мерзлякова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / [за ред. акад. Максименка С. Д.]. – К., 2007. – Т. IX. – Ч. 6. – С. 273–280.
225. Мерзлякова С. В. Компетентность в общении как фактор развития семейного самоопределения юношей и девушек / С. В. Мерзлякова // Теория и практика общественного развития. – 2013. – № 8. – С. 133–137.
226. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник / авт. укл. О. В. Малихін, І. Г. Павленко, О. О. Лаврентьєва, Г. І. Матукова. – Сімферополь : ДІАЙП, 2011. – 224 с.
227. Методики диагностики и измерения психических состояний личности / автор и составитель А. О. Прохоров. – М. : ПЕРСЭ, 2004. – 176 с.
228. Методы социальной психологии [Текст] : учеб. пособие для вузов / Н. С. Минаева, Д. В. Пивоваров, Э. Л. Боднар [и др.] ; под общ. ред. Н. С. Минаевой. – М. : Академический Проект, 2007. – 351 с. – (Gaudeamus).
229. Микляева А. В. Отражение жизненного пути личности в обыденном сознании : возрастной аспект / А. В.

Микляева // Психология человека в современном мире. В 3 т. Том 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути : материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15-16 октября 2009 г. / Отв. ред. : А. Л. Журавлев, В. А. Барабанщиков, М. И. Воловиков. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – С. 256–262.

230. Минигалиева М. Р. Личностные типы и социальные контакты людей позднего возраста / М. Р. Минигалиева // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2000. – № 2 (10). – С. 75–88. 231. Мовчан М. М. Самотність як феномен буття особистості : монографія / Михайло Миколайович Мовчан. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. – 265 с. 232. Молчанова О. Н. Психологический витаукт как механизм стабилизации Яконцепции в позднем возрасте / О. Н. Молчанова // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 1997. – Осень. – С. 24–25.

233. Монтень М. Опыты. Избранные произведения : пер. с франц. / Мишель Монтень. В 3-х томах. Том 3. – М. : Голос, 1992. – 416 с.

234. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики: навчальний посібник [для студентів вищ. навч. закл.] / Володимир Федорович Моргун, Іван Геннадійович Тітов. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.

235. Моргун В. Особистість та її становлення: спроба наукового моделювання / В. Моргун // Зелюк В. В. Особистість в освіті : парадигма культури [Текст] : монографія / В. В. Зелюк, В. Ф. Моргун, Т. А. Устименко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 27–35.

236. Моргун В. Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачева. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 84 с.

237. Моргун В. Ф. Психология общения в многомерной концепции личности / В. Ф. Моргун // Психология общения XXI век : 10 лет развития. Материалы Международной конференции (Москва, 8-10 октября 2009 года) : в 2х томах / отв. за выпуск А. А. Бодалев. – Том 1. – М. : Обнинск : ИГСОЦИН, 2009. – С. 66–69.

238. Москаленко В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2009. – № 5. – С. 35–48. – № 6. – С. 22–36.

239. Москаленко В. В. Соціалізація особистості : монографія / Валентина Володимирівна Москаленко. – К. : Фенікс, 2013. – 540 с.

240. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / Валентина Володимирівна Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с. 241. Московичи С. Социальное представление : Исторический взгляд / Серж Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 1. – С. 3–18. – № 2. – С. 3–14.

242. Мудрик А. В. Общение в процессе воспитания : учебное пособие / Анатолий Викторович Мудрик. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 320 с.

243. Муравьева О. И. Проблема общения и коммуникативной компетентности в контексте гипотезы о психологических пространствах существования человека / О.

И. Муравьева // Вестник Томского государственного университета. Серия «Психология». – 2005. – № 286. – Март. – С. 110–117.

244. Мясищев В. Н. Психология отношений / Владимир Николаевич Мясищев [под ред. А. А. Бодалева, гл. ред. Д. И. Фельдштейн]. – М. ; Воронеж : Изд-во Ин-т практ. Психологии : НПО «МОДЭК», 1995. – 312 с. 245. Нагорнова А. Ю. Теория и технология социальной работы с пожилыми людьми / Анна Юрьевна Нагорнова. – Ульяновск : УлГПУ, 2012. – 149 с. 246. Нагорнова Н. А. Исследование мотивационно-потребностной сферы лиц пожилого возраста / Н. А. Нагорнова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2012.– Т. 14. – № 2 (6). – С. 1480–1484. 247. Нарский И. С. Философия Давида Юма / Игорь Сергеевич Нарский. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – 355 с.

248. Наумова В. А. Арт-терапия как эффективный метод целенаправленной фасилитации конструктивного развития личности в пожилом и старческом возрасте / В. А. Наумова, Ж. М. Глозман // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 2013. – № 1. – С. 97–110.

249. Наумова В. А. К вопросу о творческой активности как потенциале развития личности в старческом возрасте / В. А. Наумова // Московский международный конгресс, посвященный 110-летию со дня рождения

А. Р. Лурия : тезисы сообщений. – М. : Изд-во МГУ, 2012. – С. 118.

250. Некрасова Е. В. Особенности структуры взаимосвязи субъективной оценки дисгармонии межличностных отношений и ценностно-смысловой сферы личности старшеклассников / Е. В. Некрасова // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2011. – № 2 (3). – Т. 13. – С. 606–611.

251. Немировский К. Бегство от одиноЧЕНЬства / К. Немировский // Экзистенциальная традиция : философия, психология, психотерапия. – 2009. – № 1 (14). – С. 152–160.

252. Немов Р. С. Социальная психология : учеб. пособие / Роберт Семенович Немов, Ирина Робертовна Алтунина. – СПб. : Питер, 2008. – 432 с.

253. Непочатова М. Н. Влияние самоотношения студента на его референтность / М. Н. Непочатова // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки». – 2012. – № 5 (240). – Ч. 1. – С. 150–157.

254. Неумоева Е. В. Одиночество как общественно-историческое явление и как явление индивидуальной жизни / Е. В. Неумоева // Гуманитарный вектор. Вестник Забайкальского отделения Академии гуманитарных наук.– Чита : ЗабГПУ. – 2004. – № 1–2 (10–13). – 2002. – С. 23–29.

255. Низовець О. М. Програма соціально-психологічного тренінгу підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення / О. М. Низовець // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 10. – С. 32–57. 256. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов [Электронный ресурс] / Фридрих Ницше ; пер. С. Л. Франка. – Режим доступа к источнику : <http://www.magister.msk.ru/library/babilon/deutsche/nietz/nietz06r.htm> / (дата обращения : 27.12.2010). –Название с экрана.

257. Новикова Ж. М. Исследования жизнестойкости у людей пожилого возраста / Ж. М. Новикова // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А. В. Брушлинского, 10-11 октября 2013 г., Москва / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. В 3 т. Т. 1. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 558–560.
258. Носенко Е. Л. Сучасні напрями зарубіжної психології : психологія особистості : підручник / Елеонора Львівна Носенко, Ірина Федорівна Аршава. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2010. – 264 с
259. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Николай Николаевич Обозов. – К. : Изд-во «Лыбидь», 1990. – 192 с.
260. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования / Павел Иванович Образцов. – СПб. : Питер, 2004. – 268 с.
261. Оксюта А. А. Роль невербальных средств в межличностном общении / А. А. Оксюта // Вестник Московского государственного гуманитарного университета имени М. А. Шолохова. Педагогика и психология. – 2012. – № 2. – С. 103–106.
262. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – С. 159–277. – (Альма-матер).
263. Освіта дорослих : теоретичні і методологічні засади : [монографія] / авт. кол. : Л. Б. Лук'янова, Л. Є. Сігаєва, О. В. Аніщенко та ін. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 272 с.
264. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : підручник. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
265. Особенности вопросов анкеты [Электронный ресурс]. – Режим доступа к источнику : <http://personups.ru/otvety-k-zachetu-po-osnovam-rekrutirovovojdeyatelnosti/79-osobennosti-voprosov-ankety.html> / (дата обращения : 7.11.2011). – Название с экрана.
266. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник / Роман Володимирович Павелків. – К. : Кондор, 2009. – 576 с.
267. Пантилеев С. Р. Методика исследования самоотношения / Сергей Рэмович Пантилеев. – М. : «Смысл», 1993 – 32 с.
268. Пантилеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / Сергей Рэмович Пантилеев. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1991. – 100 с.
269. Парахонская Г. А. Образование как фактор адаптации граждан к пенсионному возрасту / Г. А. Парахонская // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2009. – № 1 (45). – С. 81–88.
270. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Борис Дмитриевич Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
271. Пашукова Т. И. Децентрация / Т. И. Пашукова // Психология общения. Энциклопедический словарь ; под общ. ред. А. А. Бодалева – М. : Изд-во «Когито-Центр», 2011. – С. 101–102.

272. Пернарівська Т. Рефлексивний тренінг як засіб формування в студентів готовності до гармонізації міжособистісних відносин / Т. Пернарівська // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини ; [гол. ред. М. Т. Мартинюк]. – Умань : ФОРМ Жовтий О. О., 2014. – Ч. 1. – С. 320–327.
273. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социальнопсихологического тренинга / Лариса Андреевна Петровская. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 168.
274. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив / Артур Владимирович Петровский. – М. : Политиздат, 1982. – 255 с.
275. Печерский В. Г. Межличностное взаимодействие подростков и юношей с психическим недоразвитием / Владимир Григорьевич Печерский. – Саратов : Изд-во СГСЭУ, 2006. – 226 с.
276. Пищик В. И. «Межпоколенное общение» – понятие социальной психологии / В. И. Пищик // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А. В. Брушлинского. 10-11 октября 2013 г., Москва / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. В. 3 т. Т. 2. – М. : Изд-во «Ин-т психологии РАН», 2013. – С. 195–198.
277. Платонов Ю. П. Основы социальной психологии / Юрий Петрович Платонов. – СПб. : Речь, 2004. – 624 с.
278. Поднебесная Е. Б. Пожилые люди в интернате / Е. Б. Поднебесная // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2004. – № 1 (25). – С. 50–65.
279. Поліщук С. А. Емоційно-вольова регуляція процесів старіння людини : проблеми і перспективи дослідження / С. А. Поліщук // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. – К., 2013. – Том 11. – Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип 8. – Ч. 2. – С. 262–270.
280. Помиткін Е. О. Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах / Е. О. Помиткін // Педагогіка і психологія професійної освіти : наук.-метод. журн. – Львів, 2007. – № 2. – С. 155–163. 281. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Едуард Олександрович Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с. 282. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень : монографія / Любов Віталіївна Помиткіна. – К. : Кафедра, 2013. – 381 с.
283. Понежа Г. А. Ценности и установки личности как основание классификации типологий ресоциализации пожилого человека а условиях геронтологического центра / Г. А. Понежа // Вестник Тамбовского университета. Серия : «Гуманитарные науки». – 2011. – № 9. – Т. 101. – С. 181–185.
284. Порсева Х. О. До проблеми активної адаптації людей похилого віку до пенсійного періоду / Х. О. Порсева // Психологія : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2003. – Випуск 21. – С. 59–68.

285. Порсева Х. О. Психічні особливості ціннісних орієнтацій людей поважного віку / Х. О. Порсева // Педагогіка і психологія. – № 3. – 2003. – С. 131–141.
286. Потєбня А. А. Мысль и язык [Электронный ресурс] / Александр Афанасьевич Потєбня. – Режим доступа к источнику : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/poteb/intro.php / (дата обращения : 3.12.2010). – Название с экрана.
287. Практикум по социальной психологии / под ред. И. С. Клециной. – СПб. : Питер, 2008. – 256 . : ил. – (Серия «Практикум»).
288. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / [редсост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ», 1998. – 669 с.
289. Приходько В. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування комунікативної компетенції / В. Приходько // Вісник Львівського університету. – 2005. – (Серія «Педагогіка»). – Вип. 19. – Ч. 1. – С. 182–188. 290. Приходько Е. В К вопросу об личностном самоопределении пожилых людей / Е. В. Приходько // Актуальные проблемы психологического знания. – 2009. – № 4. – С. 20–31.
291. Просандеева Л. Є. Психологічні засади розвитку самоцінності особистості в процесі соціалізації [Текст] : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Людмила Євгенівна Просадеева. – К., 2011. – 468 с.
292. Просветова К. О. Социально-психологические условия благоприятного психического развития в пожилом возрасте / К. О. Просветова, В. И. Шевлякова // Актуальные вопросы научно-методического обеспечения внедрения федеральных образовательных стандартов : материалы XIII Всероссийской научно-практической конференции (Воронеж, 17 мая 2012г.). Ч. 2 / Воронежский государственный промышленно-гуманитарный колледж. – Воронеж : ВППГК, 2012. – С. 143–147.
293. Прутченков А. С. Социально-психологический тренинг межличностного общения / Александр Сергеевич Прутченков. – М. : О-во «Знание» РСФСР, 1991. – 48 с. – (В помощь лектору. Секция педагогических и психологических знаний).
294. Пряжников Н. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте / Н. С. Пряжников // Мир психологии. – 1999. – № 2. – С. 111–123.
295. Пряхина С. Б. Особенности и методы групповой работы с пожилыми людьми / С. Б. Пряхина // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2008. – № 2. – С. 59–100.
296. Пряхина С. Б. Проблема эйджизма в современной России / С. Б. Пряхина // Актуальные проблемы психологического знания : сб. науч. трудов. – 2006. – Вып. 1. – С. 126–136.
297. Пряхина С. Б. Развитие идентичности в целях личностного самоопределения в пожилом возрасте [Электронный ресурс] / С. Б. Пряхина
// Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 69. – Режим доступа к источнику : <http://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-identichnosti-v-tselyah-lichnostnogosamoopredeleniya-v-pozhilom-vozhraze> / (дата обращения : 3.6.2011). – Название с экрана.

298. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
299. Психология : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с. 300. Психология : учеб. для технических вузов / под ред. В. Н. Дружинина. – СПб. : Питер, 2000. – 608 с.
301. Психология общения : энциклопедический словарь / [под общ. ред. А. А. Бодалева] – М. : Изд-во «Когито-центр», 2011. – 600 с.
302. Психологія пізньої дорослості : програма курсу лекцій для соціальних робітників / автор-укладач О. Г. Коваленко. – К., 2014. – 15 с.
303. Психология человека от рождения до смерти / под общ. ред. А. А. Реана. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2001. – С. 546–613.
304. Раджабова С. Ш. До питання феномену ідентифікації / С. Ш. Раджабова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : [зб. наук. праць]. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – Вип. 8 (32). – С. 84–88.
305. Регуш Л. А. Проблемы психического развития и их предупреждение (от рождения до пожилого возраста) / Людмила Александровна Регуш. – СПб. : Речь, 2006 – 320 с.
306. Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості : культурологічні та аксіологічні аспекти : наук.-метод. посіб. / Валентин Васильович Рибалка. – Київ-Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. – 382 с. 307. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології : навч. посібник / Валентин Васильович Рибалка. – К. : ІПППО АПН України, 2006. – 530 с.
308. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Рэнсом Роджерс. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
309. Романов К. М. Познавательные процессы в структуре общения / К. М. Романов // Гуманитарий: актуальные проблемы науки и образования. – 2010. – № 1. – С. 78–86.
310. Роменець В. А. Історія психології : ХІХ – початок ХХ століття : навч. посібник [Текст] / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007. – 832 с.
311. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття : навч. посібник [Тест] / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
312. Рошак К. Психологические особенности личности в пожилом возрасте / К. Рошак // Психология старости : хрестоматия : учебное пособие по психологии старости для факультетов : психологических, медицинских и социальной работы / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара : Издательский дом БАХРАХ-М, 2004. – С. 512–524.
313. Руденский Е. В. Социальная психология : курс лекций / Евгений Владимирович Руденский. – М. : Инфра-М ; Новосибирск : НГАЭиУ, 1998.– 224 с.

314. Рыбалко Е. Ф. Возрастная и дифференциальная психология : учеб. пособие / Елена Федоровна Рыбалко – Л. : Издательство Ленинградского унта; 1990. – 256 с.
315. Рыбинская А. В. Психологические характеристики кризиса пожилого возраста / А. В. Рыбинская // Вестник Тамбовского университета. Серия : Гуманитарные науки. – 2013. – №7 (123). – С. 128–132.
316. Рыжов В. В. Психологические основы коммуникативной подготовки педагога [Текст] : монография / Василий Васильевич Рыжов. – Н.-Новгород : Изд-во ННГУ, 1994. – 164 с.
317. Рязев А. В. Парадигмы общения. Взгляд с позиций социальной философии / Андрей Владимирович Рязев. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та ; Иваново : Изд-во «Полинформ», 1993. – 212 с.
318. Савчин М. В. Вікова психологія : навчальний посібник [Текст] / Мирослав Васильович Савчин, Леся Петрівна Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
319. Савчук О. М. Стратегії роботи зі співзалежними жінками, які зазнають насильства в сім'ї / О. М. Савчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 60.
320. Сагатовский В. Н. Философия антропокосмизма в кратком изложении [Электронный ресурс] / В. Н. Сагатовский. – Режим доступа к источнику : http://sofiki-rgi.narod.ru/avtori/sagat_antropokosm/index.htm / (дата обращения : 3.11.2010). – Название с экрана.
321. Сагун І. Г. Відкриття Університетів Третього Віку в Україні – шлях до соціокультурної адаптації в старшому дорослому віці / І. Г. Сагун // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Асоціації Університетів III Віку» в рамках Міжнародного економічного форуму в м. Криниця Здруй (Польща) 9–12 вересня. – Новий Сонч, 2010. – С. 37–41.
322. Санникова О. П. Оценка показателей коммуникативной креативности с помощью оригинальной методики / О. П. Санникова, Р. В. Белоусова // Наука і освіта. – 2001. – № 6. – С. 52–54.
323. Санникова О. П. Феноменология личности: избранные психологические труды / Ольга Павловна Санникова. – Одесса : СМІЛ, 2003. – 256 с.
324. Сапогова Е. Е. Ностальгия по себе : экзистенциально-психологические пространства «кризиса старения» / Е. Е. Сапогова // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 2009. – № 3. – С. 43–63.
325. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Нодар Ильич Сарджвеладзе. – Тбилиси : «Мецниереба», 1989. – 208 с.
326. Сафонов В. С. О психологии доверительного общения / В. С. Сафонов // Проблема общения в психологии / отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М. : Изд-во «Наука», 1981. – С. 264–272.
327. Сафьянов В. И. Этика Общения : учебное пособие [Электронный ресурс] / Владимир Иннокентьевич Сафьянов. – Режим доступа к источнику : <http://www.hi->

edu.ru/e-books/xbook123/01/part-002.htm / (дата обращения : 30.11.2010). – Название с экрана.

328. Седих К. В. Психологія сім'ї : навчальний посібник / Кіра Валеріївна Седих. – Полтава, 2013. – 197 с.

329. Семиченко В. А. Психология общения / Валентина Анатольевна Семиченко. – К. : Магистр-S, 1997. – 152 с.

330. Сімко Р. Т. Геронтопсихологія : навчальний посібник [Тест] / Руслан Теодорович Сімко ; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Оіном, 2011. – 168 с.

331. Скребець В. О. Екологічна психологія : підручник / В. О. Скребець, І. І. Шлімакова. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2014. – 456 с.

332. Скрипкина Т. П. Психология доверия : учеб. пособие / Татьяна Петровна Скрипкина. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с. 333. Слободчиков В. И. Категория возраста в психологии и педагогике развития / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 37–49.

334. Смутьсон М. Л. Готовність до саморозвитку як психологічна умова успішності особистості / М. Л. Смутьсон // Успішність особистості : потенціал та обмеження: тези доповідей Міжнар. наук.-практич. конференції (Київ, 18 березня 2010 р.) / за ред. : М. Л. Смутьсон, Л. М. Зінченко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 228–230.

335. Смутьсон М.Л. Розвиток у старості : завдання, специфіка, ризики / М. Л. Смутьсон // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. – К., 2012. – Вип. 31 (34). – С. 186–196.

336. Смутьсон М. Л. Розуміння та інтерпретація особистості досвіду людьми похилого віку / М. Л. Смутьсон // Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистості досвіду : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. – К. : Педагогічна думка, 2008. – С. 221–247.

337. Смутьсон М. Л. Старість – домагання жити / М. Л. Смутьсон // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник статей. – Вип. 8(11). – К., 2004. – С. 183–192.

338. Смутьсон М. Л. Субъектность в старости как фактор саморазвития / М. Л. Смутьсон // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А. В. Брушлинского, 10-11 октября 2013 г., Москва / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. В 3 т. Т. 1. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 248–251.

339. Смысл как системообразующий компонент структуры идентичности [Электронный ресурс]. – Режим доступа к источнику : <http://www.personalita.ru/199.html> / (дата обращения : 20.11.2011). – Название с экрана.

340. Современная зарубежная социальная психология. Тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, А. А. Петровской. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 256 с.

341. Солдатова Е. Л. Геронтопсихологические аспекты нормативных кризисов / Е. Л. Солдатова, И. Ю. Завьялова // Вестник Южно-Уральского Государственного Университета. Серия : Психология. – 2012. – № 45 (304). – С. 64–66.
342. Солдатова Е. Л. Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости : монография / Елена Леонидовна Солдатова. – Челябинск : Издво ЮУрГУ, 2007. – 267 с.
343. Солдатова Г. У. Практическая психология толерантности, или как сделать так, чтобы зазвучали лучшие струны человеческой души
/ Г. В. Солдатова // Век толерантности. – 2003. – № 6. – С. 60–69.
344. Сонин М. Я. Пожилой человек в семье и обществе / Михаил Яковлевич Сонин, Анатолий Арнольдович Дыскин. – М. : Финансы и статистика, 1984. – 175 с. 345. Соціально-психологічний словник / [авт.-укл. В. М. Галицький, О. В. Мельник, В. В. Синявський]. – К. : Тов. ВІТУС, 2004. – 250 с.
346. Сурикова Я. А. Особенности временной перспективы пожилых, проживающих в условиях социальной изоляции / Я. А. Сурикова // Вестник Кранц. Гуманитарные науки. – 2011. – № 2. – С. 90–97.
347. Сурмин Ю. П. Методология и методы социологических исследований: учеб. пособие / Юрий Петрович Сурмин, Николай Васильевич Туленков. – К. : МАУП, 2000. – 304 с.
348. Тарасова Е. О. Влияние локуса контроля на самоотношение людей среднего возраста / Е.О. Тарасова, Н.М. Борисова // Вестник Самарского государственного технического университета. Серия : Психологопедагогические науки. – 2007. – № 2. – С. 93–99.
349. Татенко В. О. Сучасна психологія : теоретико-методологічні проблеми : навч. посіб. / Віталій Олександрович Татенко. – К. : Вид-во Нац. авіаційного ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
350. Технология социальной работы : учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений / под ред. И. Г. Зайнишева. – М. : Гуманит изд. Центр ВЛАДОС, 2002. – 240 с.
351. Типове положення про територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг) [Електронний ресурс] : затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 р.,
№ 1417. – Режим доступу до джерела :
<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1417-2009-%D0%BF/page> / (дата звернення : 17.7.2012). – Назва з екрану.
352. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с. 353. Ткаченко О. Теоретико-методологічна концепція «справа життя» [Електронний ресурс] / О. Ткаченко. – Соціальна психологія. – № 4. – 2007. –

Режим доступу до джерела : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=72&c=1684> / (дата звернення : 1.11.2011). – Назва з екрану.

354. Украинский С. А. Аналитический обзор генерализованного тревожного расстройства в возрастном аспекте / С. А. Украинский // Загальна патологія та патологічна фізіологія. – 2008. – № 3. – Т. 3. – С. 17–25.
355. Устименко Т. А. Основи міжкультурної взаємодії / Тетяна Анатолівна Устименко. – Полтава, 1998. – 214 с.
356. Устименко Т. Развитие личности и функции культуры / Т. Устименко // Зелюк В. В. Особистість в освіті : парадигма культури [Текст] : монографія / В. В. Зелюк, В. Ф. Моргун, Т. А. Устименко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 37–84.
357. Федій О. А. Естетотерапія : навч. посібник / О. А. Федій. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – К. : Вид-во «Центр учбової літератури», 2012. – 304 с.
358. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учебное пособие / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 362 с. 359. Филозоф А. А. Реабилитация лиц пожилого возраста: релаксационные методы психологической интервенции / А. А. Филозоф // Клиническая геронтология. – 2007. – Т. 14. – № 8 (август). – С. 35–38.
360. Филозоф А. А. Теоретические вопросы психологической помощи на поздних этапах онтогенеза / А. А. Филозоф // Территория науки. – 2007. – № 2 (3). – С. 278–282.
361. Франк С. Л. Реальность и человек : Метафизика человеческого бытия [Текст] / Семен Людвигович Франк ; [сост. П. В. Алексеев ; примеч. Р. К. Медведевой]. – М. : Республика, 1997. – 478 с.
362. Франкл В. Доктор и душа / Виктор Франкл ; пер. с англ. А. А. Бореева – СПб. : Издательство Ювента, 1997. – 287 с.
363. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник : пер. с англ. и нем / Виктор Франкл ; [общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
364. Фролькис В. В. Экспериментальные пути продления жизни / Владимир Венеаминович Фролькис, Хачик Казарович Мурадян. – Л. : «Наука», 1988. – 248 с.
365. Хазова С. А. Ресурсы субъектности в посттрудовой период / С. А. Хазова // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А. В. Брушлинского, 10-11 октября 2013г., Москва / отв.ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. В 3 т. Т. 3. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 100–103.
366. Хакимова Н. Р. Психологические особенности профессионального самоопределения безработных женщин [Электронный ресурс] / Н. Р. Хакимова // Сибирская психологии сегодня : [сб. науч. тр.]. – Кемерово : Кузбассвуиздат, 2002. – Режим доступа к источнику : <http://hpsy.ru/public/x2490.htm> / (дата обращения : 30.11.2011). – Название с экрана.

367. Халина Н. В. Сходство Образа Я и образа значимого другого как фактор, влияющий на удовлетворенность жизнью в пожилом возрасте [Электронный ресурс] / Н. В. Халина // Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал). – 2012. – № 10 (18). – Режим доступа к источнику : <http://sisp.nkras.ru/> (дата обращения : 13.12.2011). – Название с экрана.
368. Хараш А. У. Личность, сознание и общение : К обоснованию интерсубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий / А. У. Хараш // Хрестоматия по педагогической психологии / сост. А. И. Красило, А. П. Новгородцева. – М. : Междунар. пед. акад., 1995. – С. 216–227.
369. Харитоновна Е. В. Востребованность личности: постановка проблемы и обоснование понятия / Е. В. Харитоновна // Психологический журнал. – 2010. – Т. 31. – № 6. – С. 30–37.
370. Хухлаева О. В. Психология развития : молодость, зрелость, старость : учеб. пособие для студ. высших учебных заведений / Ольга Владимировна Хухлаева. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 208 с.
371. Хьелл Л. А. Теории личности : основные положения, исследования и применение / Ларри А. Хьелл, Дэниел Дж. Зиглер. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
372. Циба В. Т. Системна соціальна психологія : навч. посіб. / Віталій Трохимович Циба. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.
373. Цицерон М. Т. Философские трактаты. О Дружбе (Лелий) [Электронный ресурс] / Марк Туллий Цицерон. – Режим доступа до джерела : <http://ancientrome.ru/antlitr/cicero/phil/amicitia-f.htm> / (дата звернення : 14.1.2011). – Назва з екрану
374. Цуканова Е. В. Психологические трудности межличностного общения : монография / Елена Вениаминовна Цуканова. – К. : Вища школа, 1985. – 160 с.
375. Чавычалова В. В. Взаимосвязь личностных особенностей и жизненных сценариев адаптации к старости / В. В. Чавычалова // Журнал практической психологии. – 2006. – № 6–2. – С. 84–87.
376. Чебикін О. Я. Психологія атрактивності дівчини : монографія / Олексій Якович Чебикін, Аліна Миколаївна Кленчу. – Одеса : Видавець М. П. Черкасов, 2012. – 271 с.
377. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи : монографія / Віра Андріївна Чернобровкіна ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. – 488 с.
378. Чудновский В. Э. Становление личности и проблема смысла жизни: избранные труды / Виль Эммануилович Чудновский. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2006. – 768 с.

379. Чуева Е. Н. Психологические подходы к исследованию развития личности на поздних этапах онтогенеза / Е. Н. Чуева // Сибирская психология сегодня : сборник научных трудов. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2003. – Вып. 2. – С. 220–231.
380. Чукова А. С. Психологические характеристики межличностного прощения [Электронный ресурс] / А. С. Чукова // Психологические исследования: электронный научный журнал. – 2011. – № 5 (19). – С. 7. – Режим доступа к источнику : <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2011n519/547-chukova19.html> / (дата обращения : 8.1.2013). – Название с экрана.
381. Шагивалеева Г. Р. Одиночество и особенности его переживания студентами : монография / Г. Р. Шагивалеева. – Елабуга : Изд. ОАО «Алмедиа», 2007. – 157 с.
382. Шадриков В. Д. Субъект и субъектность деятельности : определение понятий / В. Д. Шадриков // Человек, субъект, личность в современной психологии : материалы Международной научной конференции, посвященной 80-летию А. В. Брушлинского, 10-11 октября 2013 г., Москва / отв. ред. А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. В 3 т. Т. 1. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. – С. 176–179.
383. Шамовская Т. В. Особенности социальной идентичности людей позднего возраста [Электронный ресурс] / Т. В. Шамовская, Г. П. Горбунова // Research and their Practical Application. Modern State and Ways of Development. – 2013. – October. – Режим доступа к источнику : <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/conference/the-content-ofconferences/archives-of-individual-conferences/oct-2013> / (дата обращения : 4.11.2013). – Название с экрана.
384. Шапиро В. Д. Человек на пенсии : Социальные проблемы и образ жизни / Владимир Давидович Шапиро. – М. : Мысль, 1980. – 208 с.
385. Шаповаленко И. В. Психология старости как предмет изучения / И. В. Шаповаленко // Психология зрелости и старения : ежеквартальный научно-практический журнал. – 1997. – Осень. – С. 26–37.
386. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95–121.
387. Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; ред. проф. Г. В. Осипова. – М. : «Прогресс», 1969. – 535 с.
388. Шиловська О. М. Авторська програма особистісного розвитку дитини молодшого шкільного віку «У злагоді із собою та усім світом» / О. М. Шиловська // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 3. – С. 61–79.
389. Шиловська О. М. Особливості функціонування наративу як засобу саморозвитку особистості / О. М. Шиловська // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С. Д. Максименка 17-18 грудня 2001 р., м. Київ). – Т. 3. – К. : Міленіум. – 2002. – С. 325–327.
390. Шихирев П. Н. Современная социальная психология в Западной Европе / Петр Николаевич Шихирев. – М. : «Наука», 1985. – 176 с.

391. Шихирев П. Н. Эволюция парадигмы в современной социальной психологии [Электронный ресурс] / Петр Николаевич Шихирев. – Режим доступа к источнику : http://www.childpsy.ru/upload/dissertations/%D8%E8%F5%E8%F0%E5%E2_%CF_%CD_8_1993.htm / (дата обращения : 11.1.2011). – Название с экрана.
392. Шлімакова І. І. Програма еколого-психологічного тренінгу для старшокласників «Вісім кроків до природи» / Ірина Іванівна Шлімакова // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 7. – С. 21–28. – № 8. – С. 30–36.
393. Шюц А. Избранное : Мир, светящийся смыслом / Альбер Шюц. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с. 394. Щанина Е. В. Факторы социальной активности старшего поколения / Е. В. Щанина // Известия Высших Учебных Заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2009. – № 2 (10). – С. 57–67.
395. Щербан Т. Д. Психологія навчального спілкування : монографія / Тетяна Дмитрівна Щербан. – К. : Міленіум, 2004. – 345 с.
396. Эксакусто Т. В. Проблема обеспечения социально-психологической безопасности личности / Т. В. Эксакусто // Российский психологический журнал. – 2008. – № 3. – Т. 5. – С. 35–43.
397. Ямницький В. М. Психологія життєтворчої активності особистості : монографія / Вадим Маркович Ямницький. – Одеса : СВД Черкасов М. П., Рівне : РДГУ, 2004. – 360 с.
398. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс [пер. с англ. М.И. Лневина]. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.
399. Яцемирская Р. С. Социальная геронтология (лекции) : учебное пособие для вузов / Раиса Сергеевна Яцемирская. – М. : Академический Проект, 2006. – 320 с.
400. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навч. посібник / Тамара Семенівна Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
401. Adams R. G. Aging Well with Friends and Family / Rebecca G. Adams, Rosemary Blieszner // American Behavioral Scientist. – 1995. – No. 2. – Vol. 39. – P. 209–224.
402. Ageing Perspectives / Theodore D. Cosco, David Brehme, Nora Grigoruta, Lisa-Katrin Kaufmann, Liis Lemsalu, Ruth Meex, Angela Schuurmans, Neslihan Sene // Journal of European Psychology Students. – 2014. – 5 (2). – P. 29–33. 403. Anders Sh. L. Adult Attachment Style, Interpersonal Communication Competence, and Social Support / Sherry L. Anders, Joan S. Tucker // Personal Relationship. – 2000. – December. – Vol. 7. – Issue 4. – P. 379–389.
404. Atkinson R. R. Introduction to Psychology : study guide with programmed units and learning objectives / Rita R. Atkinson, Richard C. Atkinson. – Sixth edition. – USA, New York, 1975. – P. 251–267.
405. Bouchard R. E. Communication Predicaments of Aging. Patronizing Behavior toward Older Adults / Ryan Ellen Bouchard, Hummert Mary Lee, Boich Linda H. // Journal of Language and Social Psychology. – 1995. – № 1–2. – Vol. 14. – P. 144–166.

406. Burns T. Erving Goffman [Electronic resource] / Tom Burns. – Access to the source : <http://books.google.ru/books?id=Zfevbh7eiEMC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> / (the date of circulation : 17.1.2011). – The name on the screen.
407. Cacioppo J. T. Perceived Social Isolation Makes me Sad : 5-year CrossLagged Analyses of Loneliness and Depressive Symptomatology in the Chicago Health, Aging, and Social Relations Study / John T. Cacioppo, Louise C. Hawkley, Ronald A. Thisted // *Psychology and Aging*. – 2010. – June. – Vol. 25 (2). – P. 453–463.
408. Carstensen L. L Emotional behavior in long-term marriage / Laura L. Carstensen, John M. Gottman, Robert W. Levenson // *Psychology and Aging*. – 1995. – March. – Vol. 10 (1). – P. 140–149.
409. *Cognition, Aging and Self-reports* / edited by Norbert Schwarz, Denise Park, Barbel Knauper, Seymour Sudman. – Levittown, PA : Taylor and Francis Group, 2005. – 202 p.
410. Cohen-Mansfield J. Loneliness in Old Age : Longitudinal Changes and their Determinants in an Israeli Sample / J. Cohen-Mansfield, D. Shmotkin, S. Goldberg // *International Psychogeriatrics*. – 2009. – No. 6. – Vol. 21. – P. 1160–1170. 411. *Communication and Aging* / Jon F. Nussbaum, Loretta L. Pecchioni, James D. Robinson, Teresa L. Thompson. – 2nd ed. – Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2000. – 392 p.
412. *Communication, Technology and Aging. Opportunities and Challenges for the Future* / Neil Charness, Denise C. Parks, Bernhard A. Sabel, editors. – New York : Springer Publishing Company, Inc, 2001. – 237 p.
413. *Communicating with Older Adults : An Evidence-Based Review of What Really Works* [Electronic resource]. – Access to the source : http://www.agingresources.com/cms/wp-content/uploads/2012/10/GSA_Communicating-with-Older-Adults-low-Final.pdf / (the date of circulation : 18.12.2012). – The name on the screen.
414. Crosnoe R. Successful Adaptation in the Later Years : a Life Course Approach to Aging / Robert Crosnoe, Glen. H. Jr Elder // *Social Psychology Quarterly*. – 2002. – No 4. – Vol. 65. – P. 309.
415. De Jong G. J. Loneliness in Old Age in Eastern and Western European Societies : Theoretical Perspectives / Gierveld J De Jong., C. Tesch-Römer // *European Journal of Ageing*. – 2012. – No. 4. – Vol. 9. – P. 285–295.
416. Doyle D. Life Satisfaction and Old Age. A Reexamination / Daniel Doyle, Marilyn J. Forehand // *Research on Aging*. – 1984. – No. 3. – Vol. 6. – P. 432–448. 417. *Effective Communication With The Elderly* [Electronic resource] : the pamphlet. Ministry of Community Development and Sports. – Access to the source : http://app1.mcys.gov.sg/portals/0/Summary/publication/Resource_Materials_Communication_with_Elderly_English.pdf / (the date of circulation : 21.12.2012). – The name on the screen.
418. Emerson R. M. Social Exchange Theory / Richard M. Emerson // *Annual Review of Sociology*. – 1976. – Vol. 2. – P. 335–362.

419. Emmers-Sommer T. M. The Effect of Communication Quality and Quantity Indicators on Intimacy and Relational Satisfaction / Tara M. Emmers-Sommer // *Journal of Social and Personal Relationships*. – 2004. – June. – Vol. 21. – no 3. – P. 399–411.
420. Emotion and Aging : Experience, Expression, and Control / James J. Gross, Laura L. Carstensen, Jeanne Tsai, Carina Gotestam Skorpen, Angie Y.C. Hsu // *Psychology and Aging*. – 1997. – No. 4. – Vol. 12. – P. 590–599.
421. Empathic Reactions Of Younger and Older Adults : No Age Related Decline in Affective Responding / Isabell Hühnel, Mara Fölster, Katja Werheid, Ursula Hess // *Journal of Experimental Social Psychology*. – 2014. – January. – Vol. 50. – P. 136–143.
422. Feinson M. Ch. Aging and Mental Health. Distinguishing Myth from Reality / Marjorie Chary Feinson // *Research on Aging*. – 1985. – No. 2. – Vol. 7. – P. 155–174.
423. Fölster M. Facial Age Affects Emotional Expression Decoding / Mara Fölster, Ursula Hess, Katja Werheid // *Frontiers in Psychology*. – 2014. – February. – Vol. 5. – art. 30. – P. 1–13
424. Freimuth V. S. The Effects of Communication Apprehension On Communication Effectiveness / Vicki S. Freimuth // *Human Communication Research*. – 1976. – March. – Volume 2. – Issue 3. – P. 289–298.
425. Gayvoronskaya E. Integrative Dance. Movement Psychotherapy and the Aging Process / E. Gayvoronskaya, D. Shapovalov // *Body, Movement and Dance in Psychotherapy*. – 2010. – No. 2. – Vol. 5. – P. 185–196.
426. *Handbook of Communication and Aging Research* / edited by Jon F. Nussbaum, Justine Coupland. – 2nd ed. – New Jersey : Taylor and Francis eLibrary, 2008. – 579 p.
427. *Handbook of the Psychology of Aging* / edited by James E. Birren, K. Warner Schaie ; [associate editors Ronald P. Abeles, Margaret Gatz, Timothy A. Salthouse]. – 6nd ed. – San Diego, California : Academic Press, 2006. – 564 p.
428. Hargie Q. *Social Skills in Interpersonal Communication* / Qwen Hargie, Christine Saunders, David Dickson. – 3rd ed. – London : Routledge, 1994. – 369 p. 429. Hartley P. *Interpersonal communication* / Peter Hartley. – London : Routledge, 1993. – 215 p.
430. Harwood J. Communicative Predictors of Solidarity in the GrandparentGrandchild Relationship / Jake Harwood // *Journal of Social and Personal Relationships*. – 2000. – no. 6. – December. – Vol. 17. – P. 743–766.
431. Havighurst R. J. Social Roles, Work, Leisure, and Education / Havighurst Robert J. // *The Psychology of Adult Development and Aging* / edited by Carl Eisdorfer, M. Powell Lawton. – Washington, DC : American Psychological Associatio, 1973. – P. 598–618.
432. Hays T. The Contribution of Music to Positive Aging : a Review / Terrence Hays, Ruth Bright, Victor Minichiello // *Journal of Aging and Identity*. – 2002. – no 3. – vol. 7. – P. 165–175.
433. Hecht M. L. The Conceptualization and Measurement of Interpersonal Communication Satisfaction / Michael L. Hecht // *Human Communication Research*. – 1978. – March. – Vol. 4. – Issue 3. – P. 253–264.

434. Hovard J. A. Social Psychology of Identities / Judith A. Hovard // *Annual Reviews of Sociology*. – 2000. – Vol. 26. – P. 367–393.
435. Interpersonal Similarity Between Body Movements in Face-To-Face Communication in Daily Life / Naoki Higo, Kenichiro Ogawa, Juichi Minemura, Bujie Xu, Takayuki Nozawa, Taiki Ogata, Koji Ara, Kazuo Yano, Yoshihiro Miyake // *Plots one*. – 2014. – July. – Vol. 9. – Issue 7. – P. 1–10.
436. Jonson T.R. The Significance of Religion For Aging Well / Timothy R. Jonson // *American Behavioral Scientist*. – 1995. – No. 2. – Vol. 39. – P. 186–208.
437. Leventhal E. Aging Women, Getting Older, Getting Better? / Elaine Leventhal // *Behavior, Health and Aging* / edited by Stephen B. Manuck, Richard Jennings, Bruce S. Rabin, Andrew Baum. – New York, NY : Psychology Press, 2013. – P. 27–42.
438. Lindenberger U. Psychological Principles of Successful Aging Technologies – A Mini-Review / Ulman Lindenberger, Martin Lovden, Michael Schellenbach, Shu-Chen Li, Antonio Kruger // *Gerontology*. – 2008. – No 1. – Vol. 54. – P. 59–68.
439. Lynch S. M. Measurement and Prediction of Aging Anxiety / Scott M. Lynch // *Research on Aging*. – 2000. – No. 5. – Vol. 22. – P. 533–558. 440. Mancini J. A. Friend Interaction, Competence and Morale in Old Age / Jay A. Mancini // *Research on Aging*. – 1980. – No. 4. – Vol. 2. – P. 416–431. 441. McCroskey J. C. The Measurement of Interpersonal Attraction [Electronic resource] / James C. McCroskey, Thomas A. McCain. – Access to the source : <http://www.jamescmccroskey.com/publications/057.pdf> / (the date of circulation : 19.12.2011). – The name on the screen.
442. McDougall W. An Introduction to Social Psychology / William McDougall. – London : Methuen & Co. Ltd. 36 Essex Street W.C., 1923. – 459 p.
443. Moe K. Factors Influencing Women’s Psychological Well-Being within a Positive Functioning Framework (2012) / Krista Moe [Electronic resource]. – Access to the source : http://uknowledge.uky.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=edp_etds / (the date of circulation : 3.12.2012). – The name on the screen.
444. Pain: Psychological Perspectives / edited by Thomas Hadjistavropoulos. Kenneth D. Craig. – New York : Psychology Press, 2012 – 377 p.
445. Pecchioni L. L. Life-Span Communication / Loretta L. Pecchioni, Kevin B. Wright, Jon F. Nussbaum / 2nd ed. – Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, Inc. Publishers, 2005. – 320 p.
446. Pinquart M. Influences of Socioeconomic Status, Social Network, and Competence on Subjective Well-Being in Later Life : A Meta-Analysis / Martin Pinquart, Silvia Sörensen // *Psychology and Aging*. – 2000. – June. – Vol 15 (2). – P. 187–224.
447. Qualls S. H. What Social Relation Can Do for Health / Sara Honn Qualls // *Generation (American Society on Aging)*. – 2014. – 13 March. – P. 8–14. 448. Ramsey M. A. Age Differences in Subjective Well-Being Across Adulthood : The Roles of Savoring and Future Time Perspective / Meagan A.

- Ramsey, Amy L. Gentzler // *The International Journal of Aging and Human Development*. – 2014. – No. 1. – Vol. 78. – P. 3–22.
449. Rohr M. K. Aging Well Together – A Mini-Review / Margund K. Rohr, Frieder R. Lang // *Gerontology*. – 2009. – No 3. – Vol. 5. – P. 333-343.
450. Rubin R. B. Conceptualization and Measurement of Interpersonal Communication Motives / Rebecca B. Rubin, Elizabeth M. Perse, Carole A. Barbato // *Human Communication Research*. – 1988. – June. – Vol. 14. – Issue 4. – P. 602–628.
451. Rudman W. Sport as a Part of Successful Aging / William Rudman // *American Behavioral Scientist*. – 1986. – No. 4. – Vol. 29. – P. 453–470. 452. Ryff C. D. Happiness Is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being / Carol D. Ryff // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 1989. – Vol. 57. – No. 6. – P. 1069–1081.
453. Schmitz-Scherzer R. Reflections on Cultural Influences on Aging and OldAge Suicide in Germany / R. Schmitz-Scherzer // *International Psychogeriatrics*. – 1995. – No. 2. – Vol. 7. – P. 231–238.
454. Semin G. R. Grounding Communication : Synchrony. In A. Kruglanski and E.T. Higgins (Eds.) / Gun R. Semin // *Social Psychology : Handbook of Basic Principles*. – 2nd ed. – New York : Guilford Publications, 2007. – P. 630–649. 455. Sneed R. S. Negative Social Interactions and Incident Hypertension Among Older Adults / Rodlescia S. Sneed, Sheldon Cohen // *Health Psychology*. – 2014. – V. 33. – N 6 / June. – P. 554–565.
456. Social and Psychosocial Factors Predicting Depression in Old Age : a Longitudinal Study / S. Kivela, P. Kongas-Saviaro, P. Laippala, K. Pahkala, E. Kesti // *International Psychogeriatrics*. – 1996. – No. 4. – Vol. 8. – P. 635–644. 457. Westmyer S. A. Communication skills and social support messages across friendship levels / Stephanie A. Westmyer, Scott A. Myers // *Communication Research Reports*. – 1996. – Volume 13 – Issue 2. – P. 191–197.
458. Wright K. B. Health Communication in the 21st Century / Kevin B. Wright, Lisa Sparks, H. Dan O'Hair. – USA : Wiley-Blackwell, 2013. – 360 p.
459. Zylstra R. G. Public Knowledge of Late-Life Depression and Aging / Robert G. Zylstra, Jean A. Steitz // *Journal of Applied Gerontology*. – 1999. – No. 1. – Vol. 18. – P. 63–76.

ДОДАТКИ

Додаток А ПРОЦЕДУРА СТАНДАРТИЗАЦІЇ МЕТОДИК ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Стандартизація методики особистісного диференціалу (за В. Б. Шапарь)

- показник оцінки – 4,849725-16,689793 (5-16 балів).
- показник сили – -1,933886-12,215672 (-1-12 балів)
- показник активності – -0,170170-12,369482 (0-12 балів).

Стандартизація тесту смисложиттєвих орієнтацій (СЖО)

Д. О. Леонтєва

В результаті отримано можливість весь масив індивідуальних результатів привести до оціночних показників, які виражають чотири значення. Визначено статистичну норму за загальним показником осмисленості життя для похилого віку: 75,242527-115,879213 (76-115 балів).

Стандартизація методики вияву комунікативних і організаторських схильностей В. В. Синявського і Б. О. Федоришина (КОС-2)

- комунікативні здібності – 7,266947-14,857133 (8-14 балів)
- організаторські здібності – 7,647179-14,44774 (8-14 балів).

Стандартизація методики визначення потреби в спілкуванні

(Ю. М. Орлов, В. І. Шкуркін, Л. П. Орлова)

В результаті такої роботи отримано можливість весь масив індивідуальних результатів привести до оціночних показників, які виражають чотири значення. Визначено статистичну норму для похилого віку: 12,120263-39,781145 (13-39 балів).

Стандартизація методики діагностики рівня емпатійних здібностей В. В. Бойка

В результаті такої роботи отримано можливість весь масив індивідуальних результатів привести до оціночних показників, які виражають чотири значення. Визначено статистичні норми для похилого віку:

- раціональний: 1,47387-4,24218 (2-4)
- емоційний: 1,797376-4,819908 (2-4)
- інтуїтивний: 1,399746-4,410378 (2-4)
- установки: 1,649142-4,606002 (2-4)
- здатність до проникнення: 1,580396-4,370222 (2-4)
- ідентифікація: 1,175216-4,005854 (2-4)
- емпатія: 12,610097-22,916651 (13-22)

Стандартизація методики суб'єктивної оцінки міжособистісних стосунків (СОМО) С. В. Духновського

У результаті такої роботи отримано можливість весь масив індивідуальних результатів привести до оціночних показників, які виражають чотири значення. Визначено статистичні норми для похилого віку:

- напруженість – 28,3956-55,14806 (28-55 балів);
- відчуженість – 29,14226-55,2183 (29-55 балів);
- конфліктність – 24,59478-45,17986 (25-45 балів);
- агресія – 24,9299-45,8025 (25-46 балів);
- підсумковий бал – 114,41405-193,99715 (114-194 балів).

Додаток Б

Додаток В

ПОРІВНЯННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ З НИЗЬКИМ І ВИСОКИМ РІВНЯМИ ЗА ОКРЕМИМИ ПОКАЗНИКАМИ

Додаток В.1

Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку за методикою вивчення потреби в спілкуванні

Таблиця В.1.1

Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку за потребою в спілкуванні

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		520	17	20
Стать	Жінки	350	15	21
	Чоловіки	170	21	19
Місце проживання	Місто	324	19	20
	Село	194	13	21
Умови проживання	Самотньо	144	16	30
	З родиною	362	17	17
Рівень освіти	Заг. середня	142	27	21
	Середня спец.	203	11	20
	Вища	175	16	21
Професійна зайнятість	Працює	134	17	17
	Не працює	186	35	45
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	318	21	18
	Незадоволений	191	11	22

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 520, осіб із низьким рівнем – 88 (17% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 106 (20% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Додаток В.2
**Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за методикою вияву суб'єктивного відчуття самотності**

Таблиця В.2.1

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за почуттям самотності*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		520	11	21
Стать	Жінки	350	20	48
	Чоловіки	170	7	8
Місце проживання	Місто	324	11	18
	Село	194	11	26
Умови проживання	Самотньо	144	1	39
	З родиною	362	14	15
Рівень освіти	Заг. середня	142	11	27
	Середня спец.	203	13	19
	Вища	175	9	20
Професійн а зайнятість	Працює	134	16	11
	Не працює	186	19	52
Задоволені сть здоров'ям	Задоволений	318	3	21
	Незадоволений	191	25	23

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 520, осіб із низьким рівнем почуття самотності – 57 (11% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 111 (21% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем почуття самотності більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Додаток В.3
**Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за методикою КОС-2**

Таблиця В.3.1

*Порівняння результатів дослідження
комуникативних здібностей осіб похилого віку*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		274	17	21
Стать	Жінки	179	12	21
	Чоловіки	95	21	16
Місце проживання	Місто	162	19	19
	Село	108	9	19
Умови проживання	Самотньо	61	11	21
	З родиною	190	16	18
Рівень освіти	Заг. середня	113	13	14
	Середня спец.	75	17	16
	Вища	76	16	26
Професійна зайнятість	Працює	76	13	25
	Не працює	188	16	15
Участь у суспіл. житті	Бере	39	23	46
	Не бере	235	14	14
Самотність	Вище середн.	147	14	22
	Нижче середн.	109	17	16
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	147	17	20
	Незадоволений	117	12	16
Задоволеність життям	Задоволений	205	13	19
	Незадоволений	50	24	18

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 274, осіб із низьким рівнем комуникативних здібностей – 42 (17% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 52 (21% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем комуникативних здібностей більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Таблиця В.3.2

*Порівняння результатів дослідження
організаторських здібностей осіб похилого віку*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		274	15	15
Стать	Жінки	179	13	15
	Чоловіки	95	18	15
Місце проживання	Місто	162	16	16
	Село	108	14	14
Умови проживання	Самотньо	61	13	15
	З родиною	190	16	17
Рівень освіти	Заг. середня	113	19	10
	Середня спец.	75	13	22
	Вища	76	13	17
Професійна зайнятість	Працює	76	11	21
	Не працює	188	18	13
Участь у суспіл. житті	Бере	39	21	41
	Не бере	235	14	11
Самотність	Вище середн.	147	15	16
	Нижче середн.	109	16	16
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	147	19	20
	Незадоволений	117	9	10
Задоволеність життям	Задоволений	205	16	18
	Незадоволений	50	14	8

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 274, осіб із низьким рівнем організаторських здібностей – 41 (15% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 41 (15% від усієї вибірки). Тобто однакова кількість осіб має високий і низький рівні організаторських здібностей.

Додаток В.4

**Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за методикою діагностики рівня емпатійних здібностей**

Таблиця В.4.1

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за раціональним компонентом емпатії*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	14	18
Стать	Жінки	202	10	22
	Чоловіки	106	22	10
Місце проживання	Місто	152	14	20
	Село	145	15	16
Умови проживання	Самотньо	67	6	24
	З родиною	226	17	17
Рівень освіти	Заг. середня	123	14	15
	Середня спец.	77	18	17
	Вища	97	12	23
Професійна зайнятість	Працює	55	15	11
	Не працює	253	14	19
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	16	18
	Незадоволений	80	10	23

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за раціональним компонентом емпатії – 44 (14% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 55 (18% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за раціональним компонентом емпатії більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Таблиця В.4.2

Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за емоційним компонентом емпатії

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	16	24
Стать	Жінки	202	9	30
	Чоловіки	106	30	12
Місце проживання	Місто	152	16	26
	Село	145	17	22
Умови проживання	Самотньо	67	10	22
	З родиною	226	19	25
Рівень освіти	Заг. середня	123	15	23
	Середня спец.	77	21	29
	Вища	97	14	29
Професійна зайнятість	Працює	55	18	22
	Не працює	253	16	24
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	20	25
	Незадоволений	80	10	21

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за емоційним компонентом емпатії – 50 (16% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 73 (24% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за емоційним компонентом емпатії більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Таблиця В.4.3

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за інтуїтивним компонентом емпатії*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	24	18
Стать	Жінки	202	17	23
	Чоловіки	106	40	7
Місце проживання	Місто	152	25	18
	Село	145	24	18
Умови проживання	Самотньо	67	16	19
	З родиною	226	27	22
Рівень освіти	Заг. середня	123	23	16
	Середня спец.	77	25	26
	Вища	97	27	13
Професійна зайнятість	Працює	55	31	16
	Не працює	253	19	18
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	23	20
	Незадоволений	80	29	15

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за інтуїтивним компонентом емпатії – 76 (24% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 54 (18% від усієї вибірки). Тобто осіб з низьким рівнем за інтуїтивним компонентом емпатії більше, ніж осіб із високим рівнем.

Таблиця В.4.4

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за установками, які сприяють або перешкоджають емпатії*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	14	26
Стать	Жінки	202	7	32
	Чоловіки	106	26	13
Місце проживання	Місто	152	12	26
	Село	145	15	25
Умови проживання	Самотньо	67	12	31
	З родиною	226	14	25
Рівень освіти	Заг. середня	123	16	24
	Середня спец.	77	13	26
	Вища	97	10	26
Професійна зайнятість	Працює	55	13	22
	Не працює	253	14	26
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	14	26
	Незадоволений	80	14	28

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за установками, які сприяють або перешкоджають емпатії – 43 (14% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 79 (26% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за установками, які сприяють або перешкоджають емпатії більше, ніж осіб із низьким рівнем.

Таблиця В.4.5

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за здатністю до проникнення в емпатії*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	13	16
Стать	Жінки	202	8	18
	Чоловіки	106	21	12
Місце проживання	Місто	152	12	16
	Село	145	14	16
Умови проживання	Самотньо	67	9	22
	З родиною	226	13	15
Рівень освіти	Заг. середня	123	15	12
	Середня спец.	77	14	23
	Вища	97	10	14
Професійна зайнятість	Працює	55	11	15
	Не працює	253	13	6
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	12	13
	Незадоволений	80	16	19

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за здатністю до проникнення в емпатії – 39 (13% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 49 (16% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за здатністю до проникнення в емпатії більше, ніж осіб із низьким рівнем.

Таблиця В.4.6

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за ідентифікацією в емпатії*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	22	11
Стать	Жінки	202	15	12
	Чоловіки	106	36	8
Місце проживання	Місто	152	23	14
	Село	145	21	8
Умови проживання	Самотньо	67	18	9
	З родиною	226	24	11
Рівень освіти	Заг. середня	123	20	11
	Середня спец.	77	25	12
	Вища	97	23	10
Професійна зайнятість	Працює	55	27	5
	Не працює	253	21	12
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	25	10
	Незадоволений	80	16	13

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за ідентифікацією в емпатії – 69 (22% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 33 (11% від усієї вибірки). Тобто осіб з низьким рівнем за ідентифікацією в емпатії більше, ніж осіб із високим рівнем.

Таблиця В.4.7

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за сумарним показником емпатії*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		308	12	22
Стать	Жінки	202	3	29
	Чоловіки	106	29	10
Місце проживання	Місто	152	13	26
	Село	145	13	19
Умови проживання	Самотньо	67	4	24
	З родиною	226	15	24
Рівень освіти	Заг. середня	123	8	20
	Середня спец.	77	17	25
	Вища	97	13	24
Професійна зайнятість	Працює	55	20	18
	Не працює	253	11	23
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	201	14	22
	Незадоволений	80	10	21

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 308, осіб із низьким рівнем за сумарним показником емпатії – 38 (12% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 69 (22% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за сумарним показником емпатії більше, ніж осіб із низьким рівнем.

Додаток В5
**Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за методикою СОМО**

Таблиця В.5.1

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за показником напруженості*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		355	12	15
Стать	Жінки	230	12	18
	Чоловіки	125	12	10
Рівень освіти	Загал. середня	153	10	15
	Середня спец.	91	11	20
	Вища	100	15	10
Професійна зайнятість	Не працює	264	11	16
	Працює	80	16	11
Місце проживання	Місто	113	15	7
	Село	165	10	18
Умови проживання	Самотньо	53	13	21
	З родиною	220	11	14
Самотність	Самотній	63	8	19
	Не самотній	218	13	12
Можливість спілкуватися	Мало	80	5	16
	Багато	201	15	13
Задоволеність життям	Незадоволений	43	5	23
	Задоволений	234	14	12
Зміни у житті	Нічого	123	15	6
	Змінив би	134	17	20

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 355, осіб із низьким рівнем напруженості – 43 (12% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 53 (15% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем напруженості стосунків більше, ніж осіб з низьким рівнем.

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за показником відчуженості*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		355	14	15
Стать	Жінки	230	14	16
	Чоловіки	125	14	17
Рівень освіти	Загал. середня	153	12	16
	Середня спец.	91	14	19
	Вища	100	17	6
Професійна зайнятість	Не працює	264	13	15
	Працює	80	19	10
Місце проживання	Місто	113	21	9
	Село	165	11	18
Умови проживання	Самотньо	53	9	26
	З родиною	220	14	13
Самотність	Самотній	63	9	24
	Не самотній	218	16	11
Можливість спілкуватися	Мало	80	5	19
	Багато	201	18	7
Задоволеність життям	Незадоволений	43	5	30
	Задоволений	234	16	10
Зміни у житті	Нічого	123	14	8
	Змінив би	134	16	18

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 355, осіб із низьким рівнем відчуженості – 50 (14% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 54 (15% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем відчуженості у стосунках більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Таблиця В.5.3

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за показником конфліктності*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		355	16	16
Стать	Жінки	230	17	16
	Чоловіки	125	14	16
Рівень освіти	Загал. середня	153	15	20
	Середня спец.	91	15	14
	Вища	100	17	11
Професійна зайнятість	Не працює	264	12	16
	Працює	80	26	15
Місце проживання	Місто	113	19	7
	Село	165	11	23
Умови проживання	Самотньо	53	9	26
	З родиною	220	12	15
Самотність	Самотній	63	6	21
	Не самотній	218	16	16
Можливість спілкуватися	Мало	80	10	16
	Багато	201	15	17
Задоволеність життям	Незадоволений	43	14	16
	Задоволений	234	14	17
Зміни у житті	Нічого	123	16	6
	Змінив би	134	14	25

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 355, осіб із низьким рівнем конфліктності – 57 (16% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 56 (16% від усієї вибірки). Тобто осіб із низьким і високим рівнями конфліктності у стосунках приблизно однакова кількість.

Таблиця В.5.4

Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за показником агресії

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		355	13	14
Стать	Жінки	230	13	15
	Чоловіки	125	13	12
Рівень освіти	Загал. середня	153	10	17
	Середня спец.	91	12	14
	Вища	100	15	10
Професійна зайнятість	Не працює	264	10	14
	Працює	80	20	14
Місце проживання	Місто	113	18	6
	Село	165	11	18
Умови проживання	Самотньо	53	21	26
	З родиною	220	9	12
Самотність	Самотній	63	8	17
	Не самотній	218	16	12
Можливість спілкуватися	Мало	80	9	12
	Багато	201	16	14
Задоволеність життям	Незадоволений	43	14	16
	Задоволений	234	14	13
Зміни у житті	Нічого	123	16	6
	Змінив би	134	13	19

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 355, осіб із низьким рівнем агресії – 46 (13% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 50 (14% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем агресії у стосунках більша кількість, ніж осіб з низьким рівнем агресії.

Таблиця В.5.5

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за підсумковим балом дисгармонії у стосунках*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		355	16	13
Стать	Жінки	230	17	15
	Чоловіки	125	14	11
Рівень освіти	Загал. середня	153	15	14
	Середня спец.	91	14	15
	Вища	100	18	10
Професійна зайнятість	Не працює	264	13	14
	Працює	80	25	11
Місце проживання	Місто	113	20	4
	Село	165	13	16
Умови проживання	Самотньо	53	17	23
	З родиною	220	13	10
Самотність	Самотній	63	9	21
	Не самотній	218	18	9
Можливість спілкуватися	Мало	80	7	15
	Багато	201	20	10
Задоволеність життям	Незадоволений	43	9	21
	Задоволений	234	18	9
Зміни у житті	Нічого	123	19	5
	Змінив би	134	12	16

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 355, осіб із низьким рівнем дисгармонії у стосунках – 56 (16% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 48 (13% від усієї вибірки). Тобто осіб з низьким рівнем дисгармонії у стосунках відносин більша кількість, ніж осіб з високим рівнем дисгармонії.

Додаток В.6

**Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за методикою СЖО**

Таблиця В.6.1

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за показником осмисленості життя*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		274	15	13
Стать	Жінки	179	13	14
	Чоловіки	95	18	12
Місце проживання	Місто	162	16	13
	Село	108	14	14
Умови проживання	Самотньо	61	20	15
	З родиною	190	14	14
Рівень освіти	Заг. середня	113	19	9
	Середня спец.	75	13	13
	Вища	76	13	21
Професійна зайнятість	Працює	76	8	24
	Не працює	188	19	10
Участь у суспіл. житті	Бере	39	15	31
	Не бере	235	15	10
Самотність	Вище середн.	147	18	10
	Нижче середн.	109	14	16
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	147	10	18
	Незадоволений	117	23	9
Задоволеність життям	Задоволений	205	12	14
	Незадоволений	50	34	8

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 274, осіб із низьким рівнем осмисленості життя – 41 (15% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 36 (13% від усієї вибірки). Тобто осіб з низьким рівнем осмисленості життя більше, ніж осіб із високим рівнем.

Додаток В.7

**Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за методикою особистісного диференціалу**

Таблиця В.7.1

Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку за показником оцінки

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		310	15	21
Стать	Жінки	204	12	22
	Чоловіки	106	20	18
Місце проживання	Місто	156	11	27
	Село	140	20	14
Умови проживання	Самотньо	68	16	12
	З родиною	248	11	22
Рівень освіти	Загал. середня	118	11	18
	Середня спец.	83	20	22
	Вища	93	14	24
Професійна зайнятість	Працює	57	23	22
	Не працює	253	13	24
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	203	18	22
	Незадоволений	73	10	22

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 310, осіб із низьким рівнем за чинником оцінки – 46 (15% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 64 (21% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за показником оцінки більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Таблиця В.7.2

Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку за показником
сили

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		310	15	16
Стать	Жінки	204	18	13
	Чоловіки	106	9	22
Місце проживання	Місто	156	14	22
	Село	140	16	9
Умови проживання	Самотньо	68	22	15
	З родиною	248	12	16
Рівень освіти	Загал. середня	118	16	13
	Середня спец.	83	16	12
	Вища	93	12	20
Професійна зайнятість	Працює	57	7	32
	Не працює	253	17	13
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	203	12	16
	Незадоволений	73	22	18

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 310, осіб із низьким рівнем за чинником сили – 47 (15% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 50 (16% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за показником сили більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Таблиця В.7.3

*Порівняння результатів дослідження осіб похилого віку
за показником активності*

Категорія		Загальна вибірка, осіб	Низький рівень, %	Високий рівень, %
Загалом		310	13	17
Стать	Жінки	204	10	20
	Чоловіки	106	18	12
Місце проживання	Місто	156	13	20
	Село	140	12	14
Умови проживання	Самотньо	68	13	25
	З родиною	248	11	14
Рівень освіти	Загал. середня	118	11	19
	Середня спец	83	14	17
	Вища	93	11	14
Професійна зайнятість	Працює	57	9	23
	Не працює	253	14	16
Задоволеність здоров'ям	Задоволений	203	12	16
	Незадоволений	73	12	21

Загальна вибірка досліджуваних осіб похилого віку склала 310, осіб із низьким рівнем за чинником активності – 40 (13% від усієї вибірки), осіб із високим рівнем – 54 (17% від усієї вибірки). Тобто осіб з високим рівнем за показником активності більше, ніж осіб з низьким рівнем.

Додаток Д
ПОРІВНЯННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ
МІЖОСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ

Умовні позначення:

н.с. – нижчий від середнього

в.с. – вищий від середнього

Таблиця Д.1

*Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку
з різними рівнями осмисленості життя (ОЖ)*

Хар-ка міжособистісного спілкування	Рівень ОЖ	Середні значення	t-критерій	Відмінність
Емпатія, раціональний	н.с.	2,536	0,316	- tkp=1,98
	в.с.	2,483		
Емпатія, емоційний	н.с.	3,309	1,970	- tkp=1,98
	в.с.	3,655		
Емпатія, інтуїтивний	н.с.	3,113	2,476	+ tkp=1,98
	в.с.	2,678		
Емпатія, установки	н.с.	2,814	1,747	- tkp=1,98
	в.с.	3,126		
Емпатія, проникнення	н.с.	2,680	1,907	- tkp=1,98
	в.с.	3,022		
Емпатія, ідентифікація	н.с.	2,268	2,237	+ tkp=1,98
	в.с.	2,644		
Емпатія, сумарний показник	н.с.	16,701	2,908	+ tkp=1,98
	в.с.	17,632		
Почуття самотності	н.с.	22,567	18,881	+ tkp=1,98
	в.с.	13,414		
Рівень самотності (інтерв'ю)	н.с.	0,242	6,070	+ tkp=1,98
	в.с.	1,351		
Наявність друзів у минулому (інтерв'ю)	н.с.	0,541	4,053	+ tkp=1,98
	в.с.	1,204		
Наявність друзів зараз (інтерв'ю)	н.с.	-0,500	7,006	+ tkp=1,98
	в.с.	0,704		
Наявність осіб, які подобаються (інтерв'ю)	н.с.	-0,150	4,688	+ tkp=1,98
	в.с.	0,655		
Наявність осіб, яким подобаєшся (інтерв'ю)	н.с.	-0,010	4,459	+ tkp=1,98
	в.с.	0,738		
Суперництво	н.с.	3,122	2,015	+ tkp=1,98
	в.с.	2,598		
Співробітництво	н.с.	6,163	0,073	- tkp=1,98
	в.с.	6,149		
Компроміс	н.с.	6,775	3,574	+ tkp=1,98
	в.с.	7,494		
Уникнення	н.с.	7,143	2,238	+ tkp=1,98
	в.с.	6,667		
Пристосування	н.с.	6,686	0,663	- tkp=1,98
	в.с.	6,943		

Особливості міжособистісного спілкування осіб похилого віку різної статі

Хар-ка міжособистісного спілкування	Стать	Середні значення	t-критерій	Відмінність
Емпатія, раціональний	чол.	2,744	1,418	- t _{кр} =1,97
	жін.	2,488		
Емпатія, емоційний	чол.	2,953	3,172	+ t _{кр} =1,97
	жін.	3,585		
Емпатія, інтуїтивний	чол.	2,512	2,415	+ t _{кр} =1,97
	жін.	3,000		
Емпатія, установки	чол.	2,442	2,939	+ t _{кр} =1,97
	жін.	3,080		
Емпатія, проникнення	чол.	1,930	5,664	+ t _{кр} =1,97
	жін.	3,043		
Емпатія, ідентифікація	чол.	2,163	1,613	- t _{кр} =1,97
	жін.	2,469		
Емпатія, сумарний показник	чол.	14,814	8,317	+ t _{кр} =1,97
	жін.	17,679		
Почуття самотності	чол.	16,395	5,640	+ t _{кр} =1,97
	жін.	19,704		
Рівень самотності (інтерв'ю)	чол.	0,605	0,228	- t _{кр} =1,97
	жін.	0,658		
Наявність друзів у минулому (інтерв'ю)	чол.	0,295	3,490	+ t _{кр} =1,97
	жін.	1,000		
Наявність друзів зараз (інтерв'ю)	чол.	-0,318	2,658	+ t _{кр} =1,97
	жін.	0,232		
Наявність осіб, які подобаються (інтерв'ю)	чол.	-0,204	3,058	+ t _{кр} =1,97
	жін.	0,423		
Наявність осіб, яким подобаєшся (інтерв'ю)	чол.	0,024	2,336	+ t _{кр} =1,97
	жін.	0,503		
Суперництво	чол.	3,186	1,253	- t _{кр} =1,97
	жін.	2,802		
Співробітництво	чол.	5,884	1,323	- t _{кр} =1,97
	жін.	6,179		
Компроміс	чол.	7,442	1,922	- t _{кр} =1,97
	жін.	6,988		
Уникнення	чол.	6,628	1,792	- t _{кр} =1,97
	жін.	7,037		
Пристосування	чол.	6,837	0,263	- t _{кр} =1,97

Додаток Е

**ЗМІСТ ЗАНЯТЬ ПРОГРАМИ ТРЕНІНГУ
З ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ ОСІБ
ПОХИЛОГО ВІКУ**

CONTENT

OPTIMIZATION OF ELDERLY PEOPLE INTERPERSONAL COMMUNICATION AS AN IMPORTANT SOCIAL AND SCIENTIFIC PROBLEM (instead of introduction).....	5
SECTION I. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INTERPERSONAL COMMUNICATION INVESTIGATION.....	9
1.1. Philosophical and psychological approaches to the study of interpersonal communication.....	9
1.2. General theoretical provisions of the interpersonal communication psychology.....	37
1.3. Structural and functional analysis of interpersonal communication...	56
SECTION II. PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF ELDERLY PEOPLE INTERPERSONAL COMMUNICATION.....	83
2.1. Psychological characteristics of elderly age as a period of old age....	83
2.2. The specifics of the individuals development in elderly age.....	101
2.3. The psychological nature of elderly people interpersonal communication.....	138
SECTION III. THE CONCEPTUAL PARADIGM OF THE ELDERLY PEOPLE INTERPERSONAL COMMUNICATION STUDY.....	158
1.1. Scientific approach and principles of understanding of elderly people interpersonal communication.....	158
1.2. Interpersonal communication at the system of psychic phenomena of elderly person.....	175
1.3. Structure and function of interpersonal communication in old age...	179
1.4. Mechanisms of development and factors of elderly people interpersonal communication	185
1.5. The model of elderly people interpersonal communication.....	195
SECTION IV. EMPIRICAL RESEARCH OF ELDERLY PEOPLE INTERPERSONAL COMMUNICATION DEVELOPMENT.....	202
4.1. The substantiation of methodological support and procedure of empirical study of elderly people interpersonal communication.....	202
4.2. The analysis of qualitative and quantitative indicators of manifestation of cognitive, regulatory and communication subsystems of the individual psyche in old age.....	220
4.3. The nature of interpersonal communication in old age.....	240
4.4. The features of adjustments to the meaning of life and the regulation of emotional states and experiences in old age.....	250

4.5. The comparison of indicators of elderly people interpersonal communication, which have different features of cognitive and regulatory subsystems of psyche.....	270
4.6. The specificity of elderly people interpersonal communication in relation to the environment character and the nature of their characteristics as biological individual and the member of society.....	284
SECTION V. THE BASIS OF OPTIMIZATION OF ELDERLY PEOPLE INTERPERSONAL COMMUNICATION.....	294
5.1. The scientific substantiation of optimization program of elderly people interpersonal communication.....	294
5.2. Socio-psychological training for the elderly people: development and implementation.....	301
5.3. Results of implementation of the elderly people interpersonal communication optimization program.....	313
5.4. The content and methodological principles of competence improvement of social workers in the field of late adulthood psychology...	320
5.5. Methodological recommendations to optimize elderly people interpersonal communication.....	327
AFTERWORD.....	339
REFERENCE LIST.....	341
APPENDIXES.....	377
APPENDIX A. The standardization procedure of methods for study of the elderly people.....	377
APPENDIX B. Interview.....	384
APPENDIX C. Comparison of investigation results of elderly people with low and high levels upon some indicators.....	386
APPENDIX D. Comparison of features of interpersonal communication specifics of elderly people.....	406
APPENDIX E. The content of training program classes for optimization of elderly people interpersonal communication.....	429

Kovalenko O. G. The Interpersonal Communication of Elderly People: Psychological Aspects. – The monograph

The monograph is dealing with analysis of specificity of elderly people interpersonal communication. The author suggests personal and communicative approach to study these features. Applying of this approach has allowed us to find out that elderly people interpersonal communication is a process of emotional relationships formation with some subjects who surround him or her.

The interpersonal communication has emotional, cognitive and behavioral components. The empathy, sympathy, reflection, understanding, decentration, identification and constructive ways of interaction are mechanisms that promote the actualization of interpersonal communication. It depends on various external conditions (environmental features) and internal factors (characteristics of the person). The interpersonal communication in the life of an elderly person involves such functions as emotional-communicative, informative-communication and regulatory-communicative. Effective relationships of elderly person, formed in the process of interpersonal communication, determine the quality of life. Interpersonal communication allows elderly people to solve vital problems – to correct life sense and to regulate emotional states and experiences.

To prove the impact of elderly person abilities to correct life sense and to regulate their emotional states and experiences regarding their interpersonal communication we selected appropriate methods and techniques, including observation, structured interviews, surveys and etc. As a result of the diagnosis we proved that interpersonal communication is an important factor that allows the elderly people to correct sense of life and regulate their emotional states and experiences, it is also associated with their biological and social attributes.

In view of the aforementioned diagnosis results, we proposed the optimization program of persons of this age interpersonal communication, which makes provision for the work of psychologist with them and social workers. Based on the results of implementation of elderly people interpersonal communication optimization program we established guidelines for psychologists, for those who interact with the elderly people, as well as psychological suggestions for elderly people family members and for themselves.

The book can be useful for researchers and experts in the field of psychology, gerontology, sociology, and for everyone who is interested in a late stage of life.

Коваленко О. Г.

**МІЖОСОБИСТІСНЕ СПІЛКУВАННЯ ОСІБ
ПОХИЛОГО ВІКУ:
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 11.06.2015 р. Формат 60×84 1/16

Папір офс. 80 г/м². Друк цифровий. Умов. друк. арк. 26,51

Наклад 300 прим. Зам. № 0106

Віддруковано: Інститут обдарованої дитини НАПН України

04053, Україна, м. Київ, вул. Артема, 52-Д тел./факс: (044)

481–27–27 E-mail: iod@iod.gov.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої
справи

серія ДК № 3366 від 13.01.2009 р.